

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία»

Διπλωματική εργασία
Βασιλική Πολυκάρπου

Το λοακτι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης
υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας

Τριμελής επιτροπή:

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα
Κύρκος Δοξιάδης
Αλεξάνδρα Χαλκιά

Αθήνα 2019

«Στο Μεσαίωνα μας καίγανε δίπλα σε μια μάγισσα, στο όνομα της χριστιανικής ηθικής. Οι Ναζί μας κολλούσαν ένα ροζ τρίγωνο στο πέτο και μας έστελναν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο σταλινισμός, αναιρώντας τους φιλελεύθερους νόμους της Οκτωβριανής Επανάστασης, μας εκτόπιζε ή μας έκλεινε στα ψυχιατρεία...»¹

Επιτροπή για την ίδρυση του ΑΚΟΕ, Διακήρυξη Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλόφιλων Ελλάδας (1976).

*«The white fathers told us:
I think, therefore I am. The Black mother within each of us
-the poet- whispers in our dreams: I feel, therefore I can be free»²*

Audre Lorde, "Poetry Is Not a Luxury".

¹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 15.

² Lorde 1984: σελ. 372.

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	σελ. 3
Πρόλογος	σελ. 6
Εισαγωγή	σελ. 7
Κεφάλαιο I: Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία	σελ. 12
Εισαγωγικό σημείωμα	σελ. 12
Θεωρητικό πλαίσιο	σελ. 13
<i>Η Νέα Αριστερά και η πολιτική ταυτοτήτων</i>	σελ. 13
<i>Υλιστικός φεμινισμός και μαρξιστική κριτική</i>	σελ. 15
Σημαντικοί όροι και έννοιες	σελ. 16
<i>Τι σημαίνει λοακτι+</i>	σελ. 16
<i>Κοινωνικό και βιολογικό φύλο</i>	σελ. 20
<i>Οι ταυτότητες στη Μεταπολίτευση</i>	σελ. 21
<i>Χρονική οριοθέτηση</i>	σελ. 22
Ζητήματα μεθοδολογίας	σελ. 22
<i>Θεσιακότητα στην έρευνα</i>	σελ. 22
<i>Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας</i>	σελ. 23
<i>Σχόλια και παρατηρήσεις</i>	σελ. 24
Κεφάλαιο II: Εισαγωγή στη διαθεματικότητα	σελ. 27
Εισαγωγικό σημείωμα	σελ. 27
Όψεις της διαθεματικότητας	σελ. 28
<i>Προς μία γενεαλογία της διαθεματικότητας</i>	σελ. 28
<i>Η περίπτωση της Combahee River Collective</i>	σελ. 32
<i>Φεμινιστική επιστημολογία</i>	σελ. 32
<i>Αναδρομή στην πορεία του φεμινιστικού κινήματος</i>	σελ. 35
<i>Θεωρία και μεθοδολογικό εργαλείο</i>	σελ. 37

Κριτική στην έννοια της διαθεματικότητας_____	σελ. 37
Το ζήτημα της λευκότητας_____	σελ. 39
Κεφάλαιο III: Σύντομη αναδρομή στην πορεία του κινήματος_____	σελ. 40
Εισαγωγικό σημείωμα_____	σελ. 40
Η ανάδυση του λοακτι+ κινήματος_____	σελ. 44
<i>Ο δρόμος μέχρι το Stonewall</i> _____	σελ. 44
<i>Η εξέγερση του Stonewall</i> _____	σελ. 47
Το λοακτι κίνημα στην Ελλάδα (1974 – 1990)_____	σελ. 48
<i>Οι απαρχές του κινήματος και το πολιτικό πλαίσιο</i> ___	σελ. 48
<i>Το Ευρωπαϊκό πλαίσιο</i> _____	σελ. 51
<i>Τα κόμματα της περιόδου και οι συσχετισμοί</i> _____	σελ. 51
<i>Το σύνθημα «Αλλαγή» και η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ 1981</i> _____	σελ. 53
<i>Η σχέση του κινήματος με το κράτος</i> _____	σελ. 55
<i>Τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Μεταπολίτευση</i> _____	σελ. 56
<i>Το κίνημα και η «Αριστερά»</i> _____	σελ. 58
<i>Η σχέση με το γυναικείο/φεμινιστικό κίνημα</i> _____	σελ. 59
Σημαντικές στιγμές του κινήματος_____	σελ. 61
<i>Η ίδρυση του ΑΚΟΕ (1976)</i> _____	σελ. 61
<i>Το «Νομοσχέδιο των Συνταγματαρχών»</i> _____	σελ. 63
<i>Η εκδήλωση στο θέατρο «Λουζιτάνια» (1977)</i> _____	σελ. 63
<i>Η Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (1979)</i> _	σελ. 65
<i>Η συγκέντρωση στα Προπύλαια (1981)</i> _____	σελ. 66
<i>Το συνέδριο στο Γαλλικό Ινστιτούτο (1982)</i> _____	σελ. 66
<i>Οι «επιχειρήσεις αρετής»</i> _____	σελ. 67
<i>Η απεργία πείνας του Χρήστου Ρούσσου (1987)</i> _____	σελ. 68
<i>Η ίδρυση της ΕΟΚ (1988)</i> _____	σελ. 69
<i>Η δολοφονία του Κώστα Ταχτσή (1988)</i> _____	σελ. 69

Τύπος, στέκια και κουλτούρα _____	σελ. 70
<i>Στέκια και ασφαλείς χώροι</i> _____	σελ. 70
<i>Σεξουαλικότητα και καλλιτεχνική έκφραση</i> _____	σελ. 71
<i>Τα έντυπα της περιόδου</i> _____	σελ. 74
<i>Τα Καλιαρντά</i> _____	σελ. 77
<i>Ο φόβος του AIDS</i> _____	σελ. 78
Κεφάλαιο IV: Αποτελέσματα έρευνας _____	σελ. 80
Εισαγωγικό σημείωμα _____	σελ. 80
Οι πέντε θεματικοί άξονες _____	σελ. 81
<i>Ο παράγοντας της πολιτικοποίησης</i> _____	σελ. 81
<i>Αριστερά και παραδοξότητες</i> _____	σελ. 85
<i>Ο ρόλος της οικογένειας</i> _____	σελ. 87
<i>Διασπάσεις και λεσβιακός σεπαρατισμός</i> _____	σελ. 91
<i>Εκδημοκρατισμός και ο αγώνας για χειραφέτηση</i> _____	σελ. 94
Κεφάλαιο V: Το κίνημα και η διαθεματικότητα: Κάποια συμπεράσματα _____	σελ. 100
Εισαγωγικό σημείωμα _____	σελ. 100
Οι πολλαπλές όψεις των καταπιέσεων _____	σελ. 101
<i>Η ταξική διάσταση της σεξουαλικότητας</i> _____	σελ. 101
<i>«Το πρόβλημα μεταξύ μας»</i> _____	σελ. 103
<i>Διασταυρώσεις πέρα από το λοακτι+ φάσμα</i> _____	σελ. 104
Επίλογος _____	σελ. 108
Παράρτημα _____	σελ. 112
Οδηγός συνέντευξης ποιοτικής έρευνας _____	σελ. 112
Έγγραφο συναίνεσης για συμμετοχή σε έρευνα _____	σελ. 114
Βιβλιογραφία _____	σελ. 115

Πρόλογος

Η διπλωματική εργασία με τίτλο «*Το λοακτι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης (1974-1990) υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας*» ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνιολογία» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Μ. Παντελίδου Μαλούτα και με την τριμελή επιτροπή να αποτελείται επίσης από τον Καθηγητή Κ. Δοξιάδη και την Καθηγήτρια Αλ. Χαλκιά. Για την εκπόνηση της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν πηγές όπως ιστορικές μελέτες, θεωρητικά κείμενα, δημοσιογραφικά άρθρα, έντυπα της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, καθώς και οι συνεντεύξεις που αποτέλεσαν το βασικό συστατικό της ποιοτικής έρευνας.

Η ολοκλήρωση της εργασίας αποτέλεσε προϊόν του τελευταίου ακαδημαϊκού έτους και δε θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω κάποιους ανθρώπους που ήταν δίπλα μου κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της. Πέρα από το διάβασμα, την έρευνα και τη διαδικασία συγγραφής, οι συζητήσεις και οι συλλογικές διαδικασίες, στις οποίες συμμετείχα το διάστημα αυτό συνέβαλαν στο ξετύλιγμα αυτής της πολυδιάστατης και συναρπαστικής ιστορίας που σχηματίζεται πίσω από την ανάδυση του λοακτι+ κινήματος στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Δε θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην επιβλέπουσά μου, στην οικογένειά μου, αλλά και στις φίλες και τους φίλους που βοήθησαν με το δικό τους τρόπο ξεχωριστά για αυτήν την εργασία, την Αιμιλία Βήλου, την Πέννυ Ζαμπούκα, τη Βάσια Λέκκα, τη Μαρία Μάζη, το Διονύση Μητρόπουλο, το Δημήτρη Παπανικολόπουλο, τη Βίλλυ Πολίτη, την Αγγελική Σηφάκη, τον Κωνσταντίνο Σολδάτο, τη Ντέμπυ Φιλιππάκη, όπως και τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο Intersectionality Community Course που πραγματοποιήθηκε στο Φεμινιστικό Αυτόνομο Κέντρο Έρευνας (Feminist Autonomous Centre for Research) από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 2019: Αναστασία Β., Άννα Α., Άννα Κ., Βιβή Π., Δώρα Β., Βιργινία Ξ., Δέσποινα Γ., Κατερίνα Σ., Μυρτώ Σ., Μυρτώ Τ., Νιόβη Ε., Ράια Λ., Ραμπάμπ Ε. Μ., Φαίδρα Β., Φανή Τ., Χριστίνα Φ. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστώ θερμά τα πέντε πρόσωπα που μοιράστηκαν τις πολύτιμες ιστορίες τους για τους σκοπούς της εργασίας και που κάποτε βγήκαν μπροστά για όσα σήμερα συνεχίζει να διεκδικεί το κίνημα βάζοντας ένα ακόμη λιθαράκι στο δρόμο προς τη συνολική κοινωνική απελευθέρωση.

Εισαγωγή

«Η φαντασία δεν είναι ουτοπική αλλά μετασχηματίζει κι εμπνέει. Αναλαμβάνει δέσμευση για την κατασκευή κοινωνικών οριζόντων ελπίδας. Η ελπίδα είναι ψήφος εμπιστοσύνης για το μέλλον.»³

Rosi Braidotti, *Νομαδικά υποκείμενα*.

Η παρούσα εργασία στόχο έχει να καταγράψει την πορεία του λοακτι+ κινήματος στην Ελλάδα από το 1974 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 υπό το πρίσμα της θεωρίας της διαθεματικότητας. Μέσα από την ιστορική καταγραφή των σημαντικότερων γεγονότων, την εξέλιξη των συλλογικοτήτων, την άρθρωση του πολιτικού λόγου από τους φορείς του κινήματος, τα έντυπα και τις μορφές δράσεις, τη σταδιακή κατοχύρωση δικαιωμάτων και αιτημάτων, καθώς και τη σχέση του κινήματος με άλλα κινήματα ή ιδεολογικά ρεύματα της περιόδου, θα γίνει η απόπειρα να δοθεί απάντηση στο κατά πόσο το λοακτι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης είναι συμπεριληπτικό υπό το πρίσμα της έννοιας της διαθεματικότητας.

Η έννοια της διαθεματικότητας⁴, πολύτιμο εργαλείο για τα θεωρητικά και πολιτικά εγχειρήματα του φεμινισμού, σηματοδοτεί τον πολιτικό συσχετισμό μεταξύ του λοακτι+ και του φεμινιστικού/γυναικείου κινήματος, χαρακτηριστικό το οποίο γίνεται εμφανές στην πορεία και των δύο κινήματων στην Ελλάδα κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Όπως συνέβη με τις γυναικείες και φεμινιστικές συλλογικότητες, οι οποίες σταδιακά συμπεριέλαβαν πολλαπλούς άξονες στο πλαίσιο των κοινωνικών τους αιτημάτων και διεκδικήσεων, κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην περίπτωση του λοακτι+ κινήματος. Οι προβληματικές, τις οποίες θέτει η θεωρία διαθεματικότητας τίθενται στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας του κινήματος μέσα

³ Braidotti 2014: σελ. 43.

⁴ Crenshaw 1989: Η πρώτη αναφορά στην έννοια της «διαθεματικότητας» (intersectionality) στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας γίνεται στο άρθρο της K. Crenshaw “Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics”, όπου χρησιμοποιεί τη διαθεματικότητα ως εργαλείο ανάλυσης δικαστικών υποθέσεων για να ασκήσει κριτική σε περιπτώσεις αποκλεισμού μαύρων γυναικών.

από την ανάδυση συλλογικοτήτων που με την πάροδο του χρόνου δίνουν έμφαση σε άξονες όπως η σεξουαλικότητα, το φύλο, η φυλή, η τάξη, η αναπηρία, η ηλικία, κ.ά.

Στο *Πρώτο Κεφάλαιο* της εργασίας θα παρουσιαστεί το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, βασικές έννοιες και όροι, η μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας, καθώς και οι ερευνητικές υποθέσεις της εργασίας. Σε αυτό το τμήμα της εργασίας παρατίθενται κάποια εισαγωγικά στοιχεία σε σχέση με την έννοια *λοακτι+* και διάφορες πτυχές των εννοιών του φύλου (Connell 2006· Κολύρη 2017) και της σεξουαλικότητας (Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης 2006) που συνδέονται άμεσα με το κίνημα. Πέρα από τη χρήση βιβλίων, άρθρων και εντύπων της περιόδου, η ιστορική καταγραφή και η θεωρητική ανάλυση συνδυάστηκε με μεθόδους και τεχνικές της ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις ανοικτού τύπου (Barriball & White 1994). Για τις ανάγκες της εργασίας σχεδιάστηκε ένα οδηγός συνέντευξης, ο οποίος παρατίθεται σε *Παράρτημα* στο τέλος της εργασίας. Βάσει αυτού πραγματοποιήθηκαν πέντε ημιδομημένες συνεντεύξεις σε ακτιβίστριες και ακτιβιστές του *λοακτι+* κινήματος με σκοπό την καταγραφή των αφηγήσεών τους, οι οποίες αποτέλεσαν βασικό συστατικό για την υλοποίηση της μελέτης.

Στο *Δεύτερο Κεφάλαιο* της εργασίας θα αναλυθεί η διαθεματικότητα ως θεωρία και ως μεθοδολογικό εργαλείο στο πλαίσιο της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας και επιστημολογίας, καθώς και η συνεισφορά της σε διάφορους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Με αφετηρία τη διερεύνηση της έννοιας της διαθεματικότητας, από την ανάδυσή της στο πλαίσιο της παράδοσης του μαύρου φεμινισμού στα τέλη της δεκαετίας του '90 στις ΗΠΑ (Crenshaw 1989· 1991), θα γίνει καταγραφή μίας σύντομης γενεαλογίας του όρου. Με την πάροδο των δεκαετιών οι αναφορές στη διαθεματικότητα πυκνώνουν, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι αποτελεί την «πιο σημαντική θεωρητική συνεισφορά που οι σπουδές φύλου, σε συνεργασία με άλλα σχετικά πεδία έχουν κάνει ως τώρα» (McCall 2005: 1771). Ωστόσο, αξιοσημείωτη είναι η κριτική στη διαθεματικότητα που προέρχεται από το χώρο του υλιστικού φεμινισμού (Mitchell 2017), η οποία παρουσιάζεται στη συνέχεια. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, αμφισβητείται η μεθοδολογική επάρκεια της θεωρίας αλλά και ο παράγοντας της ταξικότητας επανέρχεται ως μείζονος σημασίας. Επίσης, θα παρουσιαστούν οι λόγοι για τους οποίους η διαθεματικότητα αποτελεί βασική

προϋπόθεση για μία συμπεριληπτική θεώρηση κινηματικών και συλλογικών δράσεων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του λοατκι+ κινήματος, ενώ θα γίνουν αναφορές στο ζήτημα της λευκότητας, ένα παράδοξο της σύγχρονης φεμινιστικής σκέψης.

Στο *Τρίτο Κεφάλαιο* της εργασίας, εκκινώντας από το διεθνές πλαίσιο και την εξέγερση του Stonewall στην Νέα Υόρκη το 1969⁵, το γερμανικό πλαίσιο (Beachy 2010), αλλά και το γαλλικό Μάη⁶ και συνεχίζοντας με τις κοινωνικο-πολιτικές διαστάσεις της δημόσιας ζωής στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980 θα χαρτογραφηθούν οι συνθήκες που πυροδότησαν την ανάπτυξη του λοατκι+ κινήματος στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη περίοδο. Με αναφορές σε σημαντικές στιγμές του κινήματος, όπως η ίδρυση του ΑΚΟΕ⁷, η έκδοση του περιοδικού «ΑΜΦΙ» το 1978 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 49), του «Κράξιμο» το 1981 και του «Λάβρυς» το 1982, αλλά και οι πρώτες απόπειρες για την πραγματοποίηση του αθηναϊκού Pride από τη δεκαετία του '90 από την Πάολα (Μανδηλαρά 2019), θα χαρτογραφηθεί η κινηματική δράση αλλά και οι διάφοροι τρόποι διάχυσης της κουλτούρας της κοινότητας. Σε αυτό το τμήμα της εργασίας θα αποτυπωθούν οι τρόποι διεκδίκησης αιτημάτων μέσω θεσμικών ή εξωθεσμικών πρακτικών, ενώ θα γίνουν επίσης αναφορές στις σχέσεις του κινήματος με άλλα κινήματα, αλλά και με τα κόμματα της περιόδου.

Στο *Τέταρτο Κεφάλαιο* θα γίνει η ανάλυση του εμπειρικού υλικού που προέκυψε και θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της έρευνας, τα οποία περιορίζονται χωροχρονικά στο πλαίσιο της Ελλάδας της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου. Πρόκειται για αφηγήσεις που αφορούν στα βιώματα, τις εμπειρίες και το ιδεολογικό υπόβαθρο των ακτιβιστριών και των ακτιβιστών, διερευνώντας ζητήματα όπως, η συσχέτιση της πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων με τη συμμετοχή τους στο κίνημα, τα ενδεχομενικά κοινά σημεία όσον αφορά στις εμπειρίες τους, η ταξική

⁵ Wolf 2016: σελ. 31: «Αν και η εξέγερση του Stonewall στη Νέα Υόρκη το 1969 δεν ήταν το πρώτο περιστατικό μαζικής αντίδρασης ενάντια στη σεξουαλική κανονικότητα, ωστόσο αποτέλεσε το σημείο καμπής για λεσβίες, γκέι, και αμφί και ωρίμασε τις συνθήκες ώστε οι τρανς να προβάλουν τα δικές τους διεκδικήσεις και να ιδρύσουν οργανώσεις γι' αυτές».

⁶ Τορπουζίδης 2012: σελ. 46: «Ο Μάης του '68 ξεκίνησε μια βαθιά πολιτιστική επανάσταση που πέτυχε να κατεδαφίσει το οικοδόμημα της κυρίαρχης μέχρι τότε κουλτούρας. Το κλίμα φοβίας απέναντι στη σεξουαλικότητα και ιδιαίτερα απέναντι στους ομοφυλόφιλους αλλάζει τόσο μαζικά, ώστε ο Μάης του '68 να θεωρείται και μια σεξουαλική επανάσταση».

⁷ Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας.

διάσταση στις διεκδικήσεις του λοακτι+ κινήματος, η πιθανή ύπαρξη φεμινιστικής συνείδησης των μελών του κινήματος, η σημασία του παράγοντα της οικογένειας στη συμμετοχή του κινήματος, κ.ά. Η εργασία εστιάζει χρονικά στην περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του '80 έως τα τέλη της δεκαετίας του '90⁸ λαμβάνοντας υπόψιν τις πολιτικές και τις κοινωνικές συγκυρίες που διαδραματίστηκαν στη χώρα κατά το διάστημα αυτό και εστιάζοντας κυρίως στην περιοχή της Αθήνας⁹, η οποία ως αστικό περιβάλλον λειτούργησε απελευθερωτικά για τη συγκρότηση πολλαπλών ταυτοτήτων (Μαρνελάκης 2014: 71).

Στο *Πέμπτο Κεφάλαιο* θα παρουσιαστούν κάποια βασικά συμπεράσματα γύρω από το κεντρικό θέμα της εργασίας: τη σχέση του λοακτι+ κινήματος με τη διαθεματικότητα κατά την περίοδο που εξετάζουμε στο ελληνικό συγκείμενο. Το κεφάλαιο αυτό είναι χωρισμένο σε τρεις υποενότητες που αναφέρονται στις πολλαπλές όψεις των καταπιέσεων. Αρχικά θα διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους η ταξικότητα επηρεάζει τις ιεραρχίες και τη συμμετοχή στο κίνημα. Στη συνέχεια θα γίνουν αναφορές στους αποκλεισμούς που σχηματίστηκαν στο εσωτερικό του κινήματος και τις δυναμικές που διαμορφώθηκαν γύρω από τις ταυτότητες της κοινότητας. Τέλος, θα γίνουν αναφορές σε άλλες μορφές αποκλεισμού μέσα από τη διασταύρωση ταυτοτήτων ή τις πολλαπλές καταπιέσεις που δεν αφορούν μόνο σε ζητήματα σεξουαλικότητας ή φύλου, αλλά σε άξονες ανάλυσης, όπως η φυλή ή η αναπηρία.

Μέσα από μία διεπιστημονική προσέγγιση θα γίνει η απόπειρα να απαντηθεί το κεντρικό ερώτημα της εργασίας, αν πράγματι δηλαδή, το λοακτι+ κίνημα στη μεταπολιτευτική Ελλάδα ήταν διαθεματικό. Με εργαλεία από τα πεδία της φεμινιστικής και πολιτικής θεωρίας, της κοινωνιολογίας κοινωνικών κινήματων, αλλά και της μαρξιστικής κριτικής, θα τεθεί μία σειρά από παράπλευρα θέματα, όπως: η

⁸ Καραμανωλάκης, Νικολακόπουλος & Σακελλαρόπουλος 2016: σελ. 28: «Εάν η έναρξη είναι δεδομένη, το τέλος της Μεταπολίτευσης εξακολουθεί να παραμένει ένα διακύβευμα». Παρότι το ζήτημα του τέλους της Μεταπολίτευσης θεωρείται αμφιλεγόμενο, στο *Δεύτερο Μέρος* της εργασίας παρατίθενται αναλυτικά οι επικρατέστερες θεωρήσεις, καθώς και οι λόγοι της συγκεκριμένης περιοδολόγησης για τους σκοπούς της εργασίας.

⁹ Τσαμπρούνης 2008: σελ. 6-7. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 2000 είναι δύσκολο να εντοπίσουμε συλλογικότητες, δράσεις, έντυπα ή άλλες μορφές κινηματικής δραστηριότητας σε πόλεις εκτός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

συσχέτιση του λοακτι+ κινήματος με το φεμινιστικό κίνημα, η ανάδυση των «νέων κοινωνικών κινημάτων» στην περίπτωση της Ελλάδας, η μαρξιστική κριτική στην έννοια της διαθεματικότητας και η ενδεχομενική αποσιώπηση ταυτοτήτων κατά τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξης του κινήματος. Τι είδους ρόλο παίζει η ταξικότητα στον τρόπο δόμησης του κινήματος; Τι ρόλο παίζει η έμφυλη ταυτότητα (Braidotti 2014) των υποκειμένων που συμμετέχουν στο λοακτι+ κίνημα; Διαπιστώνονται μορφές αποκλεισμού στο εσωτερικό του κινήματος; Ποια ήταν η σχέση του κινήματος με τα κόμματα της περιόδου και την Αριστερά; Ποιοι ήταν οι πολιτικοί συσχετισμοί που ευνοούσαν τα αντίστοιχα κοινωνικο-πολιτικά αιτήματα; Τι διακρίνει το λοακτι+ κίνημα από άλλα κινήματα της περιόδου; Πώς διαμορφώθηκαν οι συμμαχίες και ποια είναι τα χαρακτηριστικά των έμφυλων υποκειμένων του κινήματος; Μέσα από τη διερεύνηση των ερευνητικών υποθέσεων θα οδηγηθούμε στα συμπεράσματα στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, στον *Επίλογο*.

Κεφάλαιο Ι:
Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία

*«Θεωρία χωρίς εφαρμογή δεν έχει σκοπό,
είναι λόγια που χάνονται στον αέρα»¹⁰*

Λάβρυς, Πρώτο Τεύχος, «Ποιες Είμαστε».

Εισαγωγικό σημείωμα

Σε αυτό το κεφάλαιο στόχος είναι να σκιαγραφηθεί το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, να γίνουν κατανοητοί κάποιοι βασικοί όροι που χρησιμοποιούνται στη συνέχεια και να δοθούν επιγραμματικά τα βασικά στοιχεία της μεθοδολογίας της ποιοτικής έρευνας. Είναι σημαντικό να αναφερθούν κάποιες έννοιες, στις οποίες θα γίνονται έμμεσες ή άμεσες αναφορές στη συνέχεια, όπως η Νέα Αριστερά, η πολιτική ταυτοτήτων, ο φεμινιστικός υλισμός, κ.ά.. Επίσης είναι απαραίτητη η διασάφηση εννοιών που αφορούν στα φύλα και στις σεξουαλικότητες και οι οποίες θα επαναλαμβάνονται σε διάφορα σημεία του κειμένου. Η θεωρία διαθεματικότητας, η οποία θα αποτελέσει βασικό εργαλείο για την εκπόνηση της εργασίας θα αναλυθεί περαιτέρω στο *Δεύτερο Κεφάλαιο*. Τέλος, θα επισημανθούν τα κύρια ζητήματα μεθοδολογίας που ανέκυψαν κατά την εκπόνηση της ποιοτικής έρευνας, καθώς και το πλαίσιο που επιλέχθηκε ώστε να εξυπηρετηθούν με τον καταλληλότερο τρόπο οι ανάγκες της έρευνας.

¹⁰ Λάβρυς 1982, Πρώτο Τεύχος: σελ. 4.

*Η Νέα Αριστερά και η πολιτική ταυτοτήτων*¹¹

Κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 αναδύεται σταδιακά η λεγόμενη τάση της *Νέας Αριστεράς* (New Left) με επιρροές από τη μαοϊκή παράδοση του μαρξισμού αλλά και σε στενή σύνδεση με την επίσης ανερχόμενη πολιτική τάση της πολιτικής ταυτοτήτων¹² (identity politics). Χαρακτηριστικό αυτής της νέας τάσης είναι η απόπειρα επίτευξης ενός δημοκρατικού πλουραλισμού και «διαλόγου μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων» (Hartal 2018: 5). Ταυτόχρονα η πολιτική ταυτοτήτων τείνει προς την αποφυγή του αυστηρού οικονομισμού, καθώς και του γενικότερου αναγωγισμού όλων των κοινωνικών και πολιτικών, ζητημάτων στην οικονομία, ενώ προσπαθεί να αναδείξει το ζήτημα των καταπίεσεων χωρίς να θέτει απαραίτητα την εργατική τάξη στο επίκεντρο.¹³ Επιπλέον, θέτει ως στόχο την εισαγωγή μίας αναθεωρημένης ρητορικής με ρίζες στο μαρξισμό, αλλά και τον εμπλουτισμό των πολιτικών εργαλείων με παράγοντες που συχνά λαμβάνονταν υπόψιν ως δευτερεύουσας σημασίας, όπως ζητήματα κουλτούρας, ταυτοτήτων, φύλου, κ.ά.

Ο όρος «πολιτική ταυτοτήτων» άρχισε να εμφανίζεται στον πολιτικό και ακαδημαϊκό λόγο κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, με την άνοδο των συλλογικών ταυτοτήτων που σε μεγάλο βαθμό βρήκε πάτημα στο «διάχυτο αίσθημα δυσαρέσκειας των πολιτών, στη δυσπιστία τους για το αν το υπάρχον σύστημα μπορούσε να τους εκπροσωπήσει ισότιμα και ουσιαστικά, ή τους επέβαλλε απλώς ρόλους και ταυτότητες για το δικό του συμφέρον και τη διατήρησή του» (Κολύρη 2017: 12-13). Πρόκειται για μία προσέγγιση η οποία δίνει έμφαση στις πολλαπλές ταυτότητες των υποκειμένων και διαφοροποιείται από την παραδοσιακή προσέγγιση

¹¹ Για τους σκοπούς της εργασίας θα χρησιμοποιηθεί ο όρος «πολιτική ταυτοτήτων» που προέρχεται από τον αγγλικό όρο «identity politics». Στην ελληνική βιβλιογραφία συναντάται επίσης ως «πολιτικές ταυτότητας» ή «πολιτικές ταυτοτήτων»

¹² Farred 2000: σελ. 627: «If all social movements have genealogies, then the origins of identity politics is easier to trace than most. The movement to define the contemporary public self (or, to put it differently, the self in public) owes more to the emergence of the New Left than to any other political movement».

¹³ Wolf 2016: σελ. 177: «Αντί για την εργατική τάξη, οι υποστηρικτές των πολιτικών της ταυτότητας ισχυρίζονται ότι οι γυναίκες, οι μαύροι, τα ΛΟΑΤ άτομα και άλλες καταπιεσμένες μειονοτικές ομάδες διαθέτουν τη μοναδική ικανότητα να ορίσουν και να αγωνιστούν ενάντια στη δική τους καταπίεση».

πολιτικής εκπροσώπησης με βάση τα κόμματα. Βασικό εργαλείο της πολιτικής ταυτοτήτων αποτελεί η υποκειμενική ταυτότητα, η οποία εμπίπτει σε πολλαπλές κοινωνικές κατηγορίες, όπως αυτές του φύλου, της φυλής, της τάξης, της σεξουαλικότητας, της αναπηρίας, της γλώσσας, της ηλικίας, της θρησκείας, κ.ά..

Το αμφιλεγόμενο αυτό πολιτικό και θεωρητικό ρεύμα έχει συνδεθεί μεταξύ άλλων και με το έργο «Οριενταλισμός» του Edward Said (Said 1978), ο οποίος υπήρξε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Columbia των ΗΠΑ και του οποίου το όνομα έχει συνδεθεί με κλάδους όπως η μετααποικιακή κριτική και η ηπειρωτική φιλοσοφία. Υπό μία έννοια, εντοπίζεται επίσης μία σύνδεση με τη σκέψη του Foucault, ο οποίος δίνει έμφαση στο ανθρώπινο σώμα, απορρίπτει μία αμιγώς οικονομίστικη ανάλυση, ενώ ταυτόχρονα έχει χαρακτηριστεί ως ο στοχαστής των «νέων κοινωνικών κινήματων» (Δοξιάδης 2015: 13). Η πολιτική ταυτοτήτων έχει παραλληλιστεί, ακόμη, με το θεωρητικό, καλλιτεχνικό και πολιτικό ρεύμα του μεταμοντερνισμού.¹⁴

Μέσα σε ένα γενικότερο πνεύμα επαναπροσδιορισμού της πολιτικής δράσης και εκπροσώπησης κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η πολιτική των ταυτοτήτων συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την ανάδυση των νέων κοινωνικών κινήματων, τα οποία έδρασαν ή συνεχίζουν να δρουν από την περίοδο εκείνη, όπως για παράδειγμα το φεμινιστικό κίνημα, το οικολογικό κίνημα, το λοακτι+¹⁵ κίνημα, το κίνημα για τα δικαιώματα των ΑΜΕΑ, κ.ά. Σύμφωνα με την Kimberle Crenshaw, για όλες αυτές τις ομάδες υποκειμένων, η πολιτική ταυτοτήτων «έχει υπάρξει μία πηγή ισχύος, κοινότητας και πνευματικής ανάπτυξης» (Crenshaw 1991: 1242).

Η πολιτική ταυτοτήτων έχει χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα ως εργαλείο για να αναπληρώσει ελλείψεις ή να διορθώσει ατοπήματα της παραδοσιακής πολιτικής θεωρίας και της ορθόδοξης μαρξιστικής σκέψης. Ταυτόχρονα θέτει στο επίκεντρο του διαλόγου τις αφηγήσεις των περιθωριοποιημένων υποκειμένων ή ευπαθών

¹⁴ Χαλκιά 2011: σελ. 11: «Η πρωτεύουσα διάσταση του όρου «μεταμοντέρνο», που έχει αναδειχθεί ανάγλυφα στην ιδιαίτερα φορτισμένη διεπιστημονική συζήτηση που διαρκεί περίπου τριάντα χρόνια τώρα, του επιτρέπει να ταλαντώνεται σημαίνοντας άλλοτε ορισμένες εξελίξεις στη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες και την αρχιτεκτονική, άλλοτε μία ιστορική περίοδο (εκείνη που θεωρείται πως έρχεται «μετά» τη νεωτερικότητα) ή έναν ιδιαίτερο πολιτισμικό σχηματισμό, άλλοτε ένα διακριτό ρεύμα και άλλοτε όλα αυτά μαζί».

¹⁵ Το λοακτι+ κίνημα αφορά στις διεκδικήσεις γύρω από ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας. Για επεξήγηση του αρκτικόλεξου, βλ. παρακάτω.

κοινωνικών ομάδων, αναζητώντας διεξόδους έξω από το πλαίσιο των μεγάλων αφηγημάτων. Τα χαρακτηριστικά αυτά τέθηκαν ως κάποιες από τις βασικές μεθοδολογικές αφετηρίες του ρεύματος, ενώ αναδείχθηκαν επίσης μέσα από τα έργα της Kimberle Crenshaw, η οποία ανέπτυξε τη θεωρία της -όπως θα δούμε παρακάτω- λαμβάνοντας υπόψιν το παράδειγμα των μαύρων φεμινιστριών (Crenshaw 1991: 1241). Η Crenshaw αναφέρθηκε σε περιπτώσεις άδικης αντιμετώπισης μαύρων γυναικών, τόσο εξαιτίας του συστημικού ρατσισμού, όσο και εξαιτίας του σφοδρού σεξισμού, που αντιμετώπισαν στο πλαίσιο δικαστικών υποθέσεων. Επομένως, αφετηρία για τη διατύπωση των σχετικών θέσεων από την Crenshaw στάθηκε μία σειρά από δικαστικές υποθέσεις ανθρώπων που αντιμετώπισαν πολλαπλούς αποκλεισμούς και σε αυτό το πλαίσιο τόσο η πολιτική ταυτοτήτων, όσο και η θεωρία διαθεματικότητας χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία για την υπεράσπιση των υποκειμένων αυτών. Εκτενέστερα, όμως, θα γίνουν αναφορές και επεξηγήσεις σχετικά με τη θεωρία διαθεματικότητας στο επόμενο κεφάλαιο.

Υλιστικός φεμινισμός και μαρξιστική κριτική

Η κριτική στην πολιτική ταυτοτήτων -αλλά και τη θεωρία διαθεματικότητας- από τη σκοπιά του μαρξισμού προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από το χώρο του σύγχρονου μαρξισμού, από ένα μέρος της παράδοσης της νέας αριστεράς, καθώς και από σύγχρονες εκπροσώπους του υλιστικού φεμινισμού. Αυτό που αποπειράται να αρθρώσει το ρεύμα του σύγχρονου φεμινιστικού υλισμού, μπορεί να ειπωθεί ως μία αναθεωρημένη σκοπιά σε κλασικές θέσεις μαρξιστριών, όπως αυτές της Α. Κολοντάι, που ξεφεύγει από τη «μονόπλευρη προσέγγιση του γυναικείου ζητήματος ως απόλυτα ενσωματωμένο πλέον στο συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα» (Κολοντάι 2017: 9).

Σύμφωνα με συγγραφείς από το χώρο του υλιστικού φεμινισμού δε μπορεί παρά να δοθεί έμφαση στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Τα γυναικεία υποκείμενα δεν είναι δυνατόν να ιδωθούν εκτός του ιστορικού πλαισίου στο οποίο συγκροτήθηκαν ή έδρασαν. Η Mitchell, όπως και άλλες σύγχρονες μαρξίστριες φεμινίστριες, επισημαίνουν τη συνεισφορά τμημάτων της πολιτικής ταυτοτήτων ή της θεωρίας της διαθεματικότητας και ενδεχομένως να συμφωνούν σε πολλά σημεία με εκπροσώπους

των παραπάνω θεωριών, όπως η bell hooks (Mitchell 2017: 42). Ωστόσο, δε παύουν να θεωρούν και τις δύο θεωρίες μη επαναστατικές στην αυτόνομη εκδοχή τους και ως προέκταση αστικών ιδεολογιών, τα οποία χωρίς την κατάλληλη πλαισίωση οδηγούν σε αποπολιτικοποίηση.

Μέσα από την οπτική του υλιστικού φεμινισμού συγκροτείται ένας πολιτικός λόγος εναντίον του βιολογισμού, της ουσιοκρατίας και του ιδεαλισμού (Delphy 2018: 9). Η Mitchell αποδέχεται από τη μία τις πολλαπλές καταπίεσεις των υποκειμένων και τις διαφοροποιήσεις, ακόμη και εντός της ίδιας κοινωνικής τάξης¹⁶. Από την άλλη όμως, δεν παύει να ασκεί κριτική τόσο σε πολιτικό, όσο και σε θεωρητικό και μεθοδολογικό επίπεδο, στην τάση των εκπροσώπων της πολιτικής ταυτοτήτων και της θεωρίας της διαθεματικότητας για χρήση και ενίσχυση των πολλαπλών φυσικοποιημένων κατηγοριών, όπως το φύλο, η φυλή και η τάξη. Ούτως ή άλλως, η γυναικεία καταπίεση «δεν αποτελεί «φυσική» αλλά ιστορικά καθορισμένη κατάσταση (Παντελίδου Μαλούτα 1987: 9).

Σημαντικοί όροι και έννοιες

Τι σημαίνει λοακτι+

Στις μέρες μας, το σύνολο των διεκδικήσεων γύρω από ζητήματα ταυτότητας φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού έχει τεθεί στο πλαίσιο της κοινότητας και του κινήματος «λοακτι+» ή «λοατ». Το κίνημα ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα με όρους *Σεξουαλικής Απελευθέρωσης* ή *Απελευθέρωσης των Ομοφυλόφιλων*, όταν στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '70 άρχισε να συγκροτείται το Gay Liberation Front, γνωστό και ως *Μέτωπο για την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων*.¹⁷ Με την πάροδο του χρόνου

¹⁶ Mitchell 2017: σελ. 45: «Και πάλι, ενώ οι θεωρητικοί της διαθεματικότητας έχουν ορθά αναγνωρίσει ένα αντικειμενικό πρόβλημα, αυτοί οι διαχωρισμοί και οι ανταγωνισμοί εντός της τάξης πρέπει να αντιμετωπιστούν στην υλική τους βάση μέσω του αγώνα. Το να υποβιβάζεται απλώς ο αγώνας σε ένα απλό ζήτημα ποσότητας, ισότητας στην κατανομή ή «εκπροσώπησης» έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της ταυτότητας ως μιας στατικής, φυσικοποιημένης κατηγορίας».

¹⁷ Wolf 2016: σελ. 134: «Αυτό που ξεκίνησε ως μια ad hoc επιτροπή της Ματασίν Νέας Υόρκης για να οργανώσει μια πορεία μνήμης της εξέγερσης εξελίχθηκε σε συγκροτημένη οργάνωση, το Μέτωπο για την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων (Gay Liberation Front – GLF). Αποτίοντας φόρο τιμής στο

συγκροτήθηκαν νέες ταυτότητες, ενώ πλέον γίνεται λόγος για φύλα και σεξουαλικότητες. Με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη σε θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο, το κίνημα συμπεριέλαβε πολύ περισσότερες εκδοχές ταυτοτήτων με στόχο «να υπερβεί τον δυϊσμό άντρας-γυναίκα, γκέι-στρέιτ και την περιχαράκωση κάθε συγκεκριμένου ατόμου σε μία και μόνο από αυτές τις ταυτότητες» (Τορπουζίδης 2012: 86). Μία από τις κατακτήσεις των κοινωνικών κινήματων συνίσταται στη ριζική αμφισβήτηση και σταδιακή αποδυνάμωση αυτού του άκαμπτου δίπολου¹⁸ που παραδοσιακά στηρίζει το πατριαρχικό και ετεροκανονικό σύστημα έμφυλων σχέσεων υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας (Παντελίδου 2018).

Ο όρος «λοατκι+», λοιπόν, παραπέμπει στους σεξουαλικούς προσανατολισμούς και τις ταυτότητες φύλου, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα, το οποίο εμπλουτίζεται με την πάροδο του χρόνου καθώς τις τελευταίες δεκαετίες εισάγεται διαρκώς νέα ορολογία σε μία απόπειρα χαρτογράφησης των έμφυλων υποκειμενοτήτων και των κοινωνικών τους συμπεριφορών. Το αρκτικόλεξο «λοατκι+» προέρχεται από τα αρχικά των λέξεων: λεσβίες, ομοφυλόφιλοι, αμφιφυλόφιλοι, τρανς, κουήρ, ίντερσεξ, ενώ το «+» σηματοδοτεί όλες τις υπόλοιπες ταυτότητες που μπορεί να εμπίπτουν σε μη διχαστικούς και μη ετεροκανονικούς¹⁹ σχηματισμούς.²⁰

Η χρήση της λέξης «λεσβία» ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναφέρεται στην ομοφυλόφιλη επιθυμία μεταξύ γυναικών παραπέμποντας στην ποιήτρια Σαπφώ και τον τόπο καταγωγή της, τη Λέσβο (Gubar 1984: 44). Πρόκειται για μία λέξη με πολιτικές

Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης του Νότιου Βιετνάμ, που πολέμουσε τότε ενάντια στην αμερικανική κυβέρνηση στη νοτιοανατολική Ασία, αυτοί οι αγωνιστές θέλησαν να αντιπαλέψουν όχι μόνο την πνιγηρή ομοφοβία της αμερικάνικης κοινωνίας, αλλά ολόκληρο το καταπιεστικό και εκμεταλλευτικό ιμπεριαλιστικό οικοδόμημα».

¹⁸ Callis 2014: σελ. 64: «While the sexual binary of heterosexual and homosexual is shifting and becoming less hegemonic, it is still a powerful system of sexual categorization».

¹⁹ Γαλανού 2014: σελ.33: «Ετεροκανονικότητα είναι η αντίληψη ότι η ετεροφυλοφιλία είναι ο μοναδικός «φυσιολογικός» σεξουαλικός προσανατολισμός. Προϋποθέτει ότι υπάρχουν μόνο δύο ανατομικά και κοινωνικά φύλα και αναφέρεται στην τρόπον τινά θεσμοθέτηση της ετεροφυλοφιλίας σε μια κοινωνία, όπου αποκλίσεις από τον ετεροφυλοφιλικό προσανατολισμό και τον δυϊσμό του φύλου περιθωριοποιούνται, αγνοούνται ή καταπιέζονται από τις κοινωνικές πρακτικές, απόψεις και πολιτικές».

²⁰ Για τους σκοπούς της εργασίας δε θα επεκταθούμε πέραν του αρκτικόλεξου. Άλλα παραδείγματα αποτελούν οι ταυτότητες που αντιστοιχούν σε άτομα non-binary, πανσεξουαλικά, ασεξουαλικά ή 2 spirit. Για περισσότερα σχετικά με τις ταυτότητες της λοατκι+ κοινότητας, βλ. Callis 2014, Galupo, Davis, Grynkiewicz & Mitchell 2014.

συνυποδηλώσεις και αναφορές σε κινηματικό επίπεδο²¹ και με επιρροές από το λεσβιακό-φεμινιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1970 στην Αμερική και στις χώρες της δυτικής Ευρώπης (Καντσά 2011: 124). Μέσα από τη λέξη «ομοφυλόφιλοι», από την άλλη, εννοούμε συνήθως τους άντρες με ομοφυλόφιλη επιθυμία, ή και χρησιμοποιείται ως γενικευτικό της «λοατκι+» ταυτότητας. Ο όρος επινοήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Μαρνελάκης 2014: 70) και χρησιμοποιείται έκτοτε για να περιγράψει την ομοερωτική επιθυμία. Οι ομοφυλόφιλοι άντρες, χρησιμοποιούν επίσης τον προσδιορισμό «γκέι», παρότι κατά μία έννοια δεν πρόκειται για αμιγώς ισοδύναμοι όροι.²² Τα αμφιφυλόφιλα άτομα ελκύονται τόσο από άνδρες, όσο και από γυναίκες. Ενυπάρχει δηλαδή σε αυτά τόσο η ετεροφυλόφιλη, όσο και η ομοφυλόφιλη επιθυμία. Η αμφιφυλόφιλη ταυτότητα έχει επίσης αντιμετωπιστεί ιστορικά «σαν έγκλημα»²³ και παραμένει μέχρι σήμερα διπλά εξόριστη, αφού πέρα από τη φοβική κανονικότητα της «έξω» κοινωνίας, αντιμετωπίζεται πολύ συχνά με στιγματισμό ή δυσπιστία (James 1996) και από συμμαχούς «μέσα» από το κίνημα.²⁴

Η λέξη «τρανς» (trans/transgender) αποτελεί όρο-ομπρέλα για να περιγράψει τα άτομα των οποίων η ταυτότητα φύλου και/ή έκφραση φύλου δε βρίσκεται σε συμφωνία με το φύλο που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση (Armstrong, Dhejne, Olofsson, Rodriguez-Wallberg 2016: 385). Κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης που εξετάζουμε, δεν έχει τεθεί ακόμη σε χρήση αυτή η ορολογία και συναντάμε τα τρανς άτομα πίσω από τον όρο «τραβεστί»,²⁵ ο οποίος σήμερα

²¹ Καντσά 2011: σελ. 129: «Η υλικότητα της λέξης λεσβία αφορά έναν κινηματικό λόγο και την έμφαση που δίνει στη λέξη, γυναίκες με ομόφυλες ερωτικές πρακτικές και την απροθυμία ή προθυμία τους να την χρησιμοποιήσουν, τη χρήση της με τρόπο συχνά υβριστικό στα πλαίσια της ελληνικής γλώσσας».

²² Για τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των ταυτοτήτων «ομοφυλόφιλος» και «γκέι», βλ. περισσότερο στο Μαρνελάκης 2014: σελ. 67-70.

²³ André 2017: σελ. 69: «Η ελευθερία του προσανατολισμού σύμφωνα με την επιθυμία διαδέχτηκε την καθεστηκυία σεξουαλική τάξη, που βολευόταν πάντα παριστάνοντας ότι αγνοεί τους «αποκλίνοντες» σεξουαλικούς προσανατολισμούς, αλλά βίωσε σαν απαράδεκτη πρόκληση, αν όχι σαν έγκλημα, τη δεδηλωμένη ομοφυλοφιλία ή αμφιφυλοφιλία».

²⁴ Callis 2016: σελ. 67: «Bisexuals are thought to be lesbians and gays who are afraid to come out for fear of losing their 'heterosexual privilege' (Bower et al., 2002; Daumer, 1992; Ochs, 1996). Bisexual women are thought to be 'really' straight and performing for the male gaze (Entrup and Firestein, 2007: 98). Or, bisexuality is thought to be a 'transitional' phase between straight and gay, rather than its own stable identity (Rust, 2003)».

²⁵ Γαλανού 2014: σελ. 47: «Τραβεστί – Τρανσβεστισμός: Ο όρος αυτός χρησιμοποιούνταν έως και τα τέλη της δεκαετίας του '90, και ήταν δηλωτικός των τρανς ανθρώπων που δεν έχουν κάνει επέμβαση επαναπροσδιορισμού, επίσης συνολικά των παρενδυτικών ατόμων, ενώ είχε συνδεθεί με τα τρανς άτομα που κάνουν σεξουαλική εργασία».

θεωρείται προβληματικός και προσβλητικός. Τα τρανς άτομα αντιμετωπίζουν μέχρι και σήμερα κοινωνικό στιγματισμό, βία και περιθωριοποίηση. Κάθε χρόνο μετράμε δεκάδες τρανς θύματα έμφυλης βίας,²⁶ ενώ για πολλές τρανς γυναίκες, η σεξεργασία αποτελεί μονόδρομο.

Όσον αφορά τον όρο «κουήρ», αφορά σε μία έννοια ομπρέλα που περιγράφει ένα ευρύ φάσμα ταυτοτήτων. Βασική διάσταση της έννοιας του κουήρ είναι ότι «δεν μπαίνει σε κατηγοριοποιήσεις, αφού ακριβώς γεννήθηκε για να πολεμήσει κατηγορίες και ταμπέλες» (Κολύρη 2017: 61). Η χρήση της έννοιας του κουήρ αναδύθηκε ως πρακτική επανοικειοποίησης, καθώς ο όρος παρέπεμπε αρχικά σε προσβλητική ή υποτιμητική έννοια.²⁷ Έτσι το κουήρ, μπορεί να αφορά σε μία ταυτότητα, ή πολιτική, ή θεσιακότητα, που αμφισβητεί, αντιπροτείνει, μεταβάλλεται και απορρίπτει την ετεροκανονικότητα, ασκώντας μία συνολική κοινωνική κριτική, τόσο εντός όσο και εκτός των λοακτι+ κινηματικών χώρων.²⁸

Η ίντερσεξ²⁹ (intersex) ταυτότητα παραπέμπει στα άτομα που «γεννιούνται έξω από το διμορφικό πλατωνικό καλούπι» (Fausto-Sterling 2016: 44). Δηλαδή, ένα άτομο χαρακτηρίζεται ως ίντερσεξ όταν «έχει γεννηθεί με ένα σώμα που αποφασίστηκε ότι δεν είναι τυπικά ανδρικό ή γυναικείο» (Dreger & Herndon 2009: 200). Σε πολλές περιπτώσεις τα ίντερσεξ άτομα γεννιούνται με βιολογικά χαρακτηριστικά που εμπίπτουν στις κατηγορίες και των δύο βιολογικών φύλων, με βάση τα οποία καλούνται να κατηγοριοποιηθούν από τους γιατρούς. Η ίντερσεξ κατάσταση, ή αλλιώς μεσοφυλικότητα «πάντα ήταν σ' έναν βαθμό ζήτημα ορισμού» (Fausto-Sterling 2016: 45). και εξαρτάται ταυτόχρονα από την κατάσταση της «επιστημονικής γνώσης καθώς και των γενικών πολιτιστικών πεποιθήσεων γύρω από το φύλο» (Dreger & Herndon

²⁶ Rose 2016: σελ. 29: «Αποτελεί παράδοξο για το στοίχημα της γενικής απελευθέρωσης ότι ο τρανσεξουαλισμός όσο περισσότερο γίνεται ορατός τόσο περισσότερο φαίνεται να προκαλεί - παράλληλα με τη μεγαλύτερη αποδοχή- και ένα ιδιόρρυθμο δολοφονικό μίσος».

²⁷ Butler 2008: σελ. 412-413: «Ο όρος «κουήρ» έχει λειτουργήσει ως γλωσσική πρακτική που σκόπευε να ντροπιάσει το υποκείμενο το οποίο ονόμαζε έτσι ή, μάλλον να παραγάγει ένα υποκείμενο μέσω της ντροπιαστικής έγκλησής του. Η δύναμη της λέξης «κουήρ» πηγάζει ακριβώς από την επαναλαμβανόμενη επίκληση η οποία τη συνέδεσε με την ενοχοποίηση, την παθολογικοποίηση, την προσβολή».

²⁸ Κολύρη 2017: σελ. 74: «Το κίνημα queer ήθελε να είναι η αντιπολίτευση μέσα στις σπουδές φύλου, οι «αριστεριστές» στην αριστερά της σεξουαλικής διαφοράς. Αντιμάχεται κάθε αφομοιωτική στάση εμμένοντας στο αντιθετικό, στο μη ταυτοποιήσιμο, μερικές φορές και διαχωριστικό, στοιχείο».

²⁹ Η ελληνική μετάφραση του όρου intersex παραμένει προβληματική ενώ χρησιμοποιείται συνήθως η έννοια «ίντερσεξ», αντί των μεταφράσεων «μεσοφυλικά άτομα» ή «διαφυλικά άτομα».

2009: 200). στο συγκεκριμένο κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Υπολογίζεται ότι το 1,7% των παιδιών που γεννιούνται κάθε χρόνο είναι ίντερσεξ (Συμεωνίδου 2019) και ενώ επρόκειτο για ένα όχι και τόσο σπάνιο φαινόμενο, μέχρι τον 20^ο αιώνα τα ίντερσεξ άτομα αναμειγνύονταν με το γενικό πληθυσμό.³⁰ Κατά τη γέννηση και μέσω «του χειρουργείου, οι γιατροί απλά συμπλήρωναν τις προθέσεις της φύσης» (Fausto-Sterling 2016: 46). Πολύ συχνά μέσα από το πρίσμα της ιατρικής επιστήμης, έπειτα από την παρέμβαση των γιατρών και με την πάροδο του χρόνου, ο «βαθμός επιτυχίας ενός προσδιορισμού φύλου εξαρτάται άμεσα από τον βαθμό ετεροφυλοφιλίας που θ' αναπτύξει αργότερα το εκάστοτε παιδί» (Fausto-Sterling 2016: 49).

Κοινωνικό και βιολογικό φύλο

Η περίφημη διάκριση μεταξύ κοινωνικού (gender) και βιολογικού φύλου (sex) αποτελεί μία από τις πιο δημοφιλείς αναφορές στις κοινωνικές επιστήμες και στις σπουδές φύλου. Παρά την αμφισβήτηση που έχει δεχτεί η συγκεκριμένη θεώρηση³¹ στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, η διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου αποτελεί μέχρι σήμερα πολύτιμο εργαλείο για τις σχετικές συζητήσεις γύρω από τις έμφυλες προεκτάσεις. Ταυτόχρονα, ανοίγει το δρόμο για αμφισβήτηση και κριτική της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης, αφού το φύλο αποτελεί κυρίαρχη κατηγορία ιεράρχησης και ταξινόμησης των υποκειμένων που διαπερνά όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δράσης και πρακτικής (Κογκίδου & Πολίτης 2006: 3).

Επομένως, ο αναστοχασμός επάνω σε ζητήματα φύλου, πέρα από την πολιτική αμφισβήτηση, ανοίγει νέα ενδεχόμενα πέρα από την παραδοσιακή δυτική πολιτική σκέψη, η οποία είναι διαποτισμένη από σεξιστικές προϋδεάσεις. Το βιολογικό φύλο

³⁰ Dreger & Herndon 2009: σελ. 201: «Historical records in the West suggest that until well into the twentieth century intersex people tended simply to blend in with the general population, living their lives as unremarkable boys, girls, men, and women».

³¹ Παντελίδου Μαλούτα 2018: σελ. 41: «Εκείνο δε που μάθαμε πρωτίστως τα σαράντα αυτά χρόνια, σε σχέση με το παραπάνω, είναι ότι κοινωνικά και κοινωνιολογικά το φύλο δεν εδράζεται στη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού, διάκριση που μαγεμένες ανακαλύψαμε τη δεκαετία του 1970. Η εξέλιξη της θεωρίας κατέδειξε ότι η αναλυτική διάκριση βιολογικό/κοινωνικό φύλο δεν είναι λειτουργική, φυσικοποιεί την έμφυλη διαφορά και νομιμοποιεί περαιτέρω τη διχοτομική λογική, δυσκολεύοντας την πολιτική αντιμετώπιση της ανισότητας, ενώ στην ουσία της είναι κοντόφθαλμη και τελικά διαστρεβλωτική – τη στιγμή μάλιστα που ξέρουμε πλέον ότι όποιες διαφορές φύλου διαφαίνονται στα σώματα ή τη βιολογία δεν έχουν κανένα νόημα, “μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα”».

έχει μπει στο στόχαστρο από πολλές εκπροσώπους του φεμινισμού (Delphy 2018: 31), αναδεικνύοντας τις πολλαπλότητες στην έκφραση φύλου και την αντίληψη των φύλων πέρα από ένα δίπολο ή ένα συνεχές. Το βιολογικό φύλο χρησιμοποιείται για να δηλώσει την έμφυλη ταυτότητα με βάση το δίπολο άνδρας-γυναίκα, με αναφορές στη βιολογία και στη ψυχανάλυση, ενώ το κοινωνικό φύλο αποτελεί το επιτελεστικό φύλο, όπως το συναντάμε στις Σπουδές Φύλου (Κολύρη 2017: 14).

Από μία άλλη σκοπιά, σύμφωνα με τις McDermott και Hatemi, όταν οι πολιτικοί επιστήμονες αναφέρονται στην έννοια του φύλου (με την ευρύτερη έννοια³²), τότε αναφέρονται σε τρεις πτυχές: το βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλική προτίμηση (2011: 89-90). Στο πλαίσιο της θεματικής που θα αναπτύξουμε, με προεκτάσεις σε ζητήματα σεξουαλικότητας και φύλου, είναι σημαντικό να επισημανθούν οι χειραφετητικές διαστάσεις μίας επανανοηματοδότησης της έννοιας του φύλου. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Fausto-Sterling στα *Πέντε Φύλα*: «Μπορεί να μοιάζει φυσιολογικό να θεωρούμε ότι τα ίντερσεξ και διεμφυλικά άτομα ζουν ανάμεσα στους πόλους του αρσενικού και του θηλυκού. Αλλά το αρσενικό και το θηλυκό, το αντρικό και το γυναικείο, δεν γίνεται ν' αναλύονται σαν ένα είδος συνεχούς. Αντίθετα, το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο είναι προτιμότερο να εκλαμβάνονται ως σημεία σ' έναν πολυδιάστατο χώρο» (Fausto-Sterling 2016: 50).

Οι ταυτότητες στη Μεταπολίτευση

Πέρα από την ανάλυση του αρκτικόλεξου, είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης οι περισσότερες από τις σύγχρονες ταυτότητες δεν είχαν αρχίσει καν να χρησιμοποιούνται. Οι τρεις κύριες ταυτότητες που συνυπήρχαν και γύρω από τις οποίες κινούνταν τα αιτήματα του κινήματος ήταν οι τραβεστί, οι λεσβίες και οι γκέι. Ο όρος «τραβεστί» δε χρησιμοποιείται πλέον και έχει αντικατασταθεί από τον όρο «τρανς». Πιο συγκεκριμένα στην ταυτότητα των «τραβεστί» ενέπιπτε ένα φάσμα ταυτοτήτων, όπως τρανς γυναίκες, παρενδυτικοί άντρες, ή drag queens³³ της περιόδου. Υπάρχουν επίσης αναφορές σε τρανς άντρες και

³² Στο αγγλικό κείμενο είναι gender.

³³ André 2017: σελ. 166: «Ο όρος drag queen «προέρχεται από το αρκτικόλεξο του “dressed as a girl”».

σε αμφιφυλόφιλα άτομα (Θεοδωρακόπουλος 2005: 105-107) ωστόσο δεν είναι ήταν εύκολο να εντοπιστούν ακτιβίστριες ή ακτιβιστές που να αυτοπροσδιορίζονταν ως αμφιφυλόφιλες/οι, όπως θα επισημανθεί και παρακάτω. Παρότι μία σειρά ταυτοτήτων υπήρχε διαχρονικά, δεν είχε συγκροτηθεί ακτιβιστικός και θεωρητικός λόγος γύρω από τις συγκεκριμένες ταυτότητες (βλ. πχ non-binary, ίντερσεξ ή ασέξουαλ ταυτότητες).

Χρονική οριοθέτηση

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης ξεκινά με την πτώση της δικτατορίας και την έλευση στη μεγαλύτερης διάρκειας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, από το 1974 έως και σήμερα. Η περίοδος της επτάχρονης δικτατορίας σηματοδοτεί το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου, από το 1949 έως το 1974, και ανοίγει μια νέα σελίδα στην πρόσφατη ιστορία. Η χρονική οριοθέτηση η οποία επιλέχθηκε αφορά το διάστημα της πρώιμης Μεταπολίτευσης και συγκεκριμένα το διάστημα από το 1974 με την έλευση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας³⁴ στη χώρα έως και το 1990. Το 1990 επιλέχθηκε ως σημείο τομής λόγω της θεωρητικής και πολιτικής μετατόπισης που συμβαίνει αυτήν την περίοδο. Με την έλευση της νέας δεκαετίας, το 1990 πραγματοποιείται η σταδιακή έλευση και διάδοση της κούηρ θεωρίας (Αποστολίδου 2011: 140), αντικαθιστώντας ή συνεχίζοντας παράλληλα με το λσατ θεωρητικό και πολιτικό πλαίσιο.

Ζητήματα Μεθοδολογίας

Θεσιακότητα στην Έρευνα

Η στενή σχέση μου με λσατκι+ χώρους και συλλογικότητες, ως μέλος σε οργανώσεις και θαμώνας σε στέκια της κοινότητας, από το 2016, έπαιξε σε κάθε

³⁴ Καραμανωλάκης, Νικολακόπουλος & Σακελλαρόπουλος 2016: σελ. 23: «Από τις 24 Ιουλίου 1974 η Ελλάδα μπήκε στη μακρότερη έως σήμερα περίοδο κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και ήρεμου πολιτικού βίου».

περίπτωση ρόλο τόσο για την επιλογή του θέματος της διπλωματικής εργασίας, όσο και για τη σκοπιά πάνω στα ερευνητικά ερωτήματα που προέκυψαν. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας και μέσα από στέκια βρήκα σταδιακά τις πληροφορήτριες και τους πληροφορητές μου (Biernacki & Waldorf 1981). Με τρεις από τους πέντε πληροφορητές υπήρχε ήδη προηγούμενη συναναστροφή μεταξύ μας και αυτό ενδεχομένως προσέδωσε μεγαλύτερο βαθμό οικειότητας κατά τη διάρκεια των συναντήσεων και των συνεντεύξεων. Επιπλέον, πριν από τη διαδικασία της ηχογράφησης και της συνέντευξης, γίνονταν σαφείς οι σκοποί της διπλωματικής εργασίας και γινόταν αναφορά στην ιδιότητά μου ως μέλος της κοινότητας. Ωστόσο, η επιλογή της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου ως βασική χρονική οριοθέτηση για την έρευνα περιόρισε τους τρόπους προσέγγισης, όπως για παράδειγμα η συμμετοχική παρατήρηση στο πεδίο (Balsiger & Lambellet 2014: 152). Η μεταφορά των εμπειριών από συλλογικές δράσεις δρόμου και η ανάλυση των δεδομένων για μία εργασία που εμπίπτει καθαρά σε ακαδημαϊκό πλαίσιο αποτελεί μία σύνθετη διαδικασία που κινείται μεταξύ προσωπικής και συλλογικής σφαίρας³⁵ και αντανακλά με έναν τρόπο την αμφίδρομη σχέση μεταξύ ακαδημίας και κοινωνίας.

Μεθοδολογία Ποιοτικής Έρευνας

Τα βασικά κριτήρια για την επιλογή των πληροφορητών και των πληροφορητριών ήταν να καλύπτουν το φάσμα των λοακκι+ ταυτοτήτων, όπως αυτές εμφανίζονται στην περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης και να έχουν ζήσει και να έχουν μνήμες από το κίνημα κατά τη διάρκεια των ετών 1974-1990. Δηλαδή, επιλέχθηκαν άτομα που ενέπιπταν στις ταυτότητες λεσβία, ομοφυλόφιλος, τραβεστί ή αυτοπροσδιορίζονταν ως ενεργά μέλη του κινήματος και ήταν ηλικίας άνω των 50 ετών, ώστε να έχουν ζήσει την περίοδο εκείνη ή μέρος της ως ενήλικα άτομα. Για τους σκοπούς της εργασίας σχεδιάστηκαν πέντε ημιδομημένες συνεντεύξεις σε ισάριθμες ακτιβίστριες και ακτιβιστές με σκοπό να χαρτογραφηθούν οι μνήμες, οι εμπειρίες και τα βιώματά τους, οι οποίες αποτέλεσαν το κύριο συστατικό για τη διεξαγωγή της

³⁵ Milan and Hintz 2010: σελ. 840: «Whereas academia is an individualized endeavor, with the individual researcher typically working on their own research project and developing an individual reputation, activism in the form of grass-roots tech groups is based on a collective approach».

έρευνας. Τα πρόσωπα βρέθηκαν σταδιακά, μέσω της μεθόδου της χιονοστιβάδας από στέκια ή χώρους φιλικούς προς την κοινότητα (Handcock & Gile 2011· Biernacki & Waldorf 1981).

Η συνεισφορά των συνεντεύξεων στη μελέτη συνίσταται στην προσφορά πολύτιμου εμπειρικού υλικού, το οποίο προέκυψε μέσα από τις αφηγήσεις των ακτιβιστών και των ακτιβιστριών τους περιόδου. Τα βιωματικά στοιχεία και οι αναμνήσεις που μοιράστηκαν καθόρισαν την πορεία της έρευνας και προσέφεραν σημαντικές πληροφορίες για το κρίσιμο αυτό ιστορικό στάδιο για τις λοακτι+ διεκδικήσεις στην Ελλάδα. Στο *Τέταρτο Κεφάλαιο* θα αναλυθούν τα *Αποτελέσματα της Έρευνας* υπό το πρίσμα της θεματικής ανάλυσης (Vaismoradi, Turunen, & Bondas 2013· Braun και Clarke 2012· Τσιώλης 2018) με βάση το θεματικό χάρτη που προέκυψε και μέσα από μία διαθεματική ματιά. Πέρα από το θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας, τα εισαγωγικά στοιχεία, τη θεωρία διαθεματικότητας, την ιστορική αναδρομή, η έμφαση θα δοθεί στις εμπειρίες των υποκειμένων προς την κατεύθυνση των ζητημάτων που αφορούν στην έμφυλη, ταξική και ενσώματη διάσταση των συμμετεχόντων του λοακτι+ κινήματος κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Σχόλια και παρατηρήσεις

Η διαδικασία συλλογής του εμπειρικού υλικού ήταν απαιτητική και ταυτόχρονα ενδιαφέρουσα. Ήταν αρκετά δύσκολο να πληρούνται όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την αναζήτηση των πληροφορητών και των πληροφορητριών, δηλαδή: να είναι άτομα ηλικίας άνω των πενήντα ετών, να ήταν ενεργές ακτιβίστριες και ακτιβιστές κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης, να καλύπτουν το μεγαλύτερο δυνατό φάσμα λοακτι+ ταυτοτήτων και να έχουν τη διάθεση να μιλήσουν (το τελευταίο προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό ενεργή πολιτική στάση έως και σήμερα). Πήρα συνέντευξη από πέντε άτομα, τα οποία ενέπιπταν στις τρεις κατηγορίες των λοακτι+ ταυτοτήτων: ομοφυλόφιλοι άντρες/γκέι, ομοφυλόφιλες γυναίκες/λεσβίες, τραβεστί/τρανς. Παρατίθεται εδώ ένας κοινωνιολογικός πίνακας με στοιχεία από τις

ζωές των πληροφορητ(ρι)ών, όπως ο τόπος καταγωγής, ο τόπος διαμονής, η ηλικία, το επίπεδο μόρφωσης, το επάγγελμα, η πολιτική τοποθέτηση,³⁶ ο αυτοπροσδιορισμός σε σχέση με το φύλο και τη σεξουαλικότητα.

	Τόπος/οι καταγωγής	Τόπος/οι διαμονής	Ηλικία	Επίπεδο μόρφωσης	Εργασία	Πολιτική τοποθέτηση (0-10)	Έμφυλη και σεξουαλική ταυτότητα
Σ 1	Αθήνα (περιοχή κέντρου)	Αθήνα (βόρεια προάστεια)	Γεν. τη δεκ. του '60	Μετα-πτυχιακό	Μεταφράστρια	8	Γυναίκα λεσβία
Σ 2	Αθήνα (β. π.)	Αθήνα (π. κ.)	63	Μετα-πτυχιακό	Υπεύθυνος επικοινωνίας & δημοσιογράφος	5	Cis άντρας ομοφυλόφιλος
Σ 3	Αθήνα (προάστια Πειραιά)	Αθήνα (π. Π.)	Γεν. τη δεκ. του '50	Τεχνική σχολή	Δημόσιος υπάλληλος	8	Άντρας ομοφυλόφιλος
Σ 4	Αθήνα (π. Π.)	Αθήνα (π. κ.)	61	Στρατιωτική σχολή	Σεξεργάτρια	Εκτός κλίμακας	Τρανς γυναίκα ετεροφυλόφιλη
Σ 5	Αθήνα (π. κ.)	Αθήνα (π. κ.), Γενεύη, Παρίσι.	68	Διδακτορικό	Ελεύθερη επαγγελματίας	8	Fluid

Μπαίνοντας στην -ίσως άχαρη, αλλά μάλλον ωφέλιμη για τους σκοπούς της εργασίας- συζήτηση σχετικά με τις ταυτότητες των υποκειμένων με όρους σεξουαλικών κατηγοριών και κατηγοριών φύλου, η πιο εύκολα εντοπίσιμη και προσιτή κοινωνική ομάδα για να έρθω σε επαφή ήταν οι γκέι άντρες. Ήταν οι πιο διαθέσιμοι και οι πολυπληθέστεροι συγκριτικά. Σχετικά εύκολο ήταν επίσης να βρω τρανς γυναίκες και σχετικά δύσκολο ήταν να βρω λεσβίες. Θα έλεγα ότι ήταν από δύσκολο έως αδύνατο το να βρω τρανς άντρες ή αμφισεξουαλικά άτομα που να έζησαν την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης και να είχαν ενεργό ακτιβιστικό ρόλο στο

³⁶ Όπως τέθηκε από τον Οδηγό Συνέντευξης της Ποιοτικής έρευνας: «Αν είχατε έναν άξονα όπου το 0 συμβολίζει την άκρα δεξιά και το 10 την άκρα αριστερά, που θα κατατάσσατε τον εαυτό σας πολιτικά;». Για περισσότερα σχετικά με τις σχετικές ερωτήσεις, βλ. Παράρτημα: Οδηγός Συνέντευξης Ποιοτικής Έρευνας.

λοακτι+ κίνημα. Ενδεχομένως, αν η διαδικασία της έρευνας διαρκούσε μεγαλύτερο διάστημα να μπορούσα να εντοπίσω κάποια άτομα.

Κεφάλαιο II:

Εισαγωγή στη διαθεματικότητα³⁷

*«Discrimination, like traffic through an intersection, may flow in one direction, and it may flow in another. If an accident happens in an intersection, it can be caused by cars traveling from any number of directions and, sometimes, from all of them. Similarly, if a Black woman is harmed because she is in the intersection, her injury could result from sex discrimination or race discrimination».*³⁸

Kimberle Crenshaw, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics".

Εισαγωγικό σημείωμα

Η έννοια της διαθεματικότητας αποτελεί το βασικό θεωρητικό εργαλείο της διπλωματικής εργασίας. Σε αυτήν την ενότητα θα γίνει η απόπειρα να χαρτογραφηθεί μία σύντομη γενεαλογία της έννοιας, να επισημανθεί η θέση της στη σύγχρονη επιστημολογία, η χρήση της ως κριτική θεωρία και ως μεθοδολογικό εργαλείο, να αναφερθούν διάφορα σημεία της κριτικής που της ασκείται καθώς και να γίνει αναφορά σε κάποιες σκέψεις και ερωτήματα σε σχέση με τη χρήση της έννοιας.

Η συστηματοποίηση της διαθεματικότητας στο σύγχρονο πολιτικό και ακαδημαϊκό λόγο καθιστά αναγκαία μία αναδρομή στις πρώτες αναφορές και στην ανάδυσή της στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας. Είναι σημαντικό να επισημανθούν ορισμένα στοιχεία σχετικά με την προέλευση της έννοιας, για να είναι όσο πιο ξεκάθαρο γίνεται το πότε εμφανίστηκε και με αφορμή ποιες κοινωνικό-πολιτικές συγκυρίες. Η διατύπωση της θεωρίας της διαθεματικότητας σηματοδοτεί κατά μία

³⁷ Θα χρησιμοποιήσω εδώ τον όρο διαθεματικότητα ως μετάφραση του όρου "intersectionality" παρά τα προβλήματα που προκύπτουν στο ζήτημα της μετάφρασης. Η διαθεματικότητα παραπέμπει με αστοχία στον όρο interdisciplinary των παιδαγωγικών επιστημών. Έχουν ειπωθεί επίσης προτάσεις για την ελληνική μετάφραση, όπως η διασταυρωσιμότητα, η διατομεακότητα και η διακομβικότητα, αλλά το ζήτημα παραμένει ανοιχτό.

³⁸ Crenshaw 1989: σελ. 149.

έννοια την τομή, αλλά και την κριτική στο λεγόμενο «δεύτερο κύμα» του φεμινισμού, τα προβληματικά ή αμφιλεγόμενα σημεία του, καθώς και τις ελλείψεις του. Ταυτόχρονα συμβολίζει τη θεωρητική μετακίνηση από το δεύτερο στο τρίτο κύμα της φεμινιστικής επιστημολογίας και φιλοσοφίας της επιστήμης, καθώς συνιστά ένα παράδειγμα (paradigm) στη φεμινιστική θεωρία και πράξη (Carastathis 2014: 307). Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας στόχος είναι να αναδειχθεί η αξία της θεωρίας της διαθεματικότητας κυρίως στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, ως κριτική θεωρία και ως μεθοδολογικό εργαλείο. Ωστόσο, στόχος είναι επίσης να αναδειχθεί η σημασία της και η ευρύτερη συνεισφορά της ως εργαλείο προς μία πιο πλουραλιστική και συμπεριληπτική θεώρηση για τη διεξαγωγή της έρευνας σε διεπιστημονικό επίπεδο.

Η διαθεματικότητα σηματοδοτεί λοιπόν τη μετάβαση στο μεθοδολογικό πλαίσιο του τρίτου κύματος φεμινιστικής επιστημολογίας και φιλοσοφίας της επιστήμης, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί την «πιο σημαντική θεωρητική συνεισφορά που οι σπουδές φύλου, σε συνεργασία με άλλα σχετικά πεδία έχουν κάνει ως τώρα (McCall 2005: 1771). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί και ερμηνείες γύρω από την έννοια, ωστόσο εδώ θα αναφερθούμε σε μερικές από αυτές. Διαθεματικότητα είναι λοιπόν η «ιδέα ότι τα υποκείμενα βρίσκονται σε πλαίσια πολλαπλών και αλληλοδιαπλεκόμενων μορφών καταπίεσης και προνομίων μέσω κοινωνικά κατασκευασμένων κατηγοριών, όπως για παράδειγμα το φύλο και η φυλή» (Geerts & van der Tuin 2013: 171). Σε αυτές τις κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες εμπίπτουν επίσης άξονες όπως η σεξουαλικότητα, η γλώσσα, η ηλικία, η αναπηρία, η θρησκεία, κ.ά.

Όψεις της διαθεματικότητας

Προς μία γενεαλογία της διαθεματικότητας

Τον όρο εισήγαγε η Kimberlé Crenshaw το 1989 στο άρθρο «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics» κάνοντας χρήση της έννοιας για

πρώτη φορά στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας. Αφετηρία της ήταν η κριτική στην κυρίαρχη ανάλυση μονού άξονα³⁹ (single-axis analysis), καθώς και σε πολιτικές πτυχές του «δεύτερου κύματος» φεμινισμού. Η Crenshaw έθεσε στο επίκεντρο της ανάλυσής της το βίωμα των μαύρων γυναικών, για να αναδείξει τις πολλαπλές μορφές καταπίεσης που μπορεί να βιώνει ένα υποκείμενο, εμπλουτίζοντας τη σχετική συζήτηση στο πεδίο της φιλοσοφίας δικαίου και των σπουδών φύλου. Προχωρά σε αυτήν την απόπειρα παραθέτοντας στοιχεία από δικαστικές υποθέσεις στην Αμερική, στις οποίες εμπλέκονται μαύρες γυναίκες και ασκεί κριτική στις περιπτώσεις αποκλεισμού τους⁴⁰. Στόχος της ήταν να «διορθώσει» αυτό το επιστημολογικό σφάλμα μέσω μίας διαθεματικής προσέγγισης, που αντιστέκεται στο διαχωρισμό των μαύρων γυναικών είτε σε σεξουαλικοποιημένα υποκείμενα είτε σε υποκείμενα που στοχοποιούνται λόγω ρατσισμού.

Σύμφωνα με την ανάλυσή της, «η διαθεματική εμπειρία είναι πιο σημαντική από το άθροισμα του ρατσισμού και του σεξισμού» (Crenshaw 1989: 149). Σε αυτό το κείμενο χρησιμοποιεί την περίφημη μεταφορά με τη διασταύρωση: «Φανταστείτε μία αναλογία με μποτιλιάρισμα σε μία διασταύρωση, που πηγαίνει και έρχεται και στις τέσσερις κατευθύνσεις. Ο αποκλεισμός, όπως το μποτιλιάρισμα σε μία διασταύρωση ίσως κατευθυνθεί προς τη μία κατεύθυνση, ίσως κατευθυνθεί προς την άλλη. Αν ένα ατύχημα πραγματοποιηθεί σε μία διασταύρωση, μπορεί να έχει προκληθεί από αυτοκίνητα που κινούνταν από οποιαδήποτε κατεύθυνση και κάποιες φορές από όλες (τις κατευθύνσεις). Αντίστοιχα, μία μαύρη γυναίκα βλάπτεται διότι βρίσκεται σε μία διασταύρωση, η βλάβη της μπορεί να προκαλείται είτε λόγω αποκλεισμών φύλου είτε λόγω αποκλεισμών φυλής» (Crenshaw 1989: 149). Η Crenshaw μέσω της διαθεματικότητας προσπαθεί να αναδείξει τους εννοιολογικούς περιορισμούς των αναλύσεων μονού άξονα (Crenshaw 1989: 149). Τα δικαστήρια είναι «ανίκανα να αντιληφθούν τη σημασία των εμπειριών των μαύρων γυναικών», όπως και οι

³⁹ Crenshaw 1989: σελ. 139: «I want to examine how this tendency is perpetuated by a single-axis framework that is dominant in antidiscrimination law and that is also reflected in feminist theory and antiracist politics».

⁴⁰ Πρόκειται για τις τρεις υποθέσεις: DeGraffenreid, Moore και Travenol. Σύμφωνα με την Crenshaw αυτές οι υποθέσεις είναι “doctrinal manifestations of a common political and theoretical approach to discrimination which operates to marginalize Black women”. Για περισσότερα, βλ. Crenshaw 1989: σελ. 150.

φεμινίστριες και οι θεωρητικοί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίοι «έχουν αντιμετωπίσει τις μαύρες γυναίκες με τρόπους που αρνούνται τόσο την πολυπλοκότητα της κατάστασης τους, όσο και την κεντρικής σημασίας εμπειρία τους»⁴¹.

Στο επόμενο χρονολογικά και ιστορικής σημασίας άρθρο της Crenshaw με τίτλο “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color” (1991) δίνεται μία πιο οριστική περιγραφή της έννοιας και ως μεθοδολογικό εργαλείο – όχι μόνο ως κριτική παρέμβαση. Πιο συγκεκριμένα, παρατίθενται τρεις ορισμοί γύρω από την έννοια της διαθεματικότητας: η δομική, η πολιτική και η αναπαραστασιακή διαθεματικότητα. Πρώτον, όσον αφορά στη *δομική διαθεματικότητα* (structural intersectionality) συνίσταται στους τρόπους «με τους οποίους η τοποθεσία των μαύρων γυναικών στη διασταύρωση της φυλής και του φύλου καθιστά την πραγματική εμπειρία της ενδοοικογενειακής βίας, του βιασμού και της εξάλειψης διακρίσεων ποιοτικά διαφορετική από αυτή των λευκών γυναικών» (Crenshaw 1991: 1245). Δεύτερον, όσον αφορά στην *πολιτική διαθεματικότητα* (political intersectionality) συνίσταται στους τρόπους «με τους οποίους ιστορικά, οι φεμινιστικές και αντιρατσιστικές τάσεις στις ΗΠΑ έχουν λειτουργήσει προς την περιθωριοποίηση των θεμάτων που αντιμετωπίζουν οι μαύρες γυναίκες» (Crenshaw 1991: 1252). Σύμφωνα με την ανάλυση της Crenshaw οι μαύρες γυναίκες βρίσκονται τουλάχιστον μεταξύ δύο περιθωριοποιημένων ομάδων που συχνά έχουν αντικρουόμενες πολιτικές ατζέντες. Κάθε μία από τις οποίες αποτελεί μία άρνηση της θεμελιώδους διάστασης της υποταγής των μαύρων γυναικών (Crenshaw 1991: 1252). Τρίτον, όσον αφορά στην *αναπαραστασιακή διαθεματικότητα* (representational intersectionality), συνίσταται στην «παραγωγή αναπαραστάσεων των μαύρων γυναικών μέσω ρατσιστικών και σεξιστικών ρητορικών», όπως επίσης και στους τρόπους «κριτικής αυτών των αναπαραστάσεων που περιθωριοποιούν ή αναπαράγουν την αντικειμενοποίηση των μαύρων γυναικών» (Crenshaw 1991: 1283).

⁴¹ Crenshaw 1989: σελ. 150: «Unable to grasp the importance of Black women’s intersectional experiences, not only courts but feminist and civil right thinkers as well have treated Black women in ways that deny both the compoundedness of their situation and centrality of their experiences to the larger classes of women and Black».

Σε παρόμοιο μήκος κύματος η Crenshaw υποστηρίζει ότι η «ρητορική του αντισεξισμού δίνει ευκαιρίες για εκδηλώσεις ρατσισμού, ενώ η ρητορική του αντιρατσισμού δίνει ευκαιρίες για υπεράσπιση του μισογυνισμού» (Crenshaw 1991: 1292), τονίζοντας την έλλειψη μίας ολιστικής προσέγγισης στο ζήτημα των πολλαπλών καταπίεσεων που στη συγκεκριμένη περίπτωση αντιμετωπίζουν οι μαύρες γυναίκες στις ΗΠΑ.

Μέσα από μία σύντομη γενεαλογία της έννοιας της διαθεματικότητας, οι ρίζες των σχετικών θεωριών εντοπίζονται σε μαύρες και λεσβίες φεμινίστριες, οι οποίες προσπάθησαν να διευρύνουν τους όρους της συζήτησης γύρω από την πολιτική και ακτιβιστική δράση αλλά και στο χώρο της ακαδημίας. Μέσα από αυτή την εσωτερική φάση κριτικής εντός του φεμινιστικού κινήματος, η έννοια της διαθεματικότητας σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του '90 αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της φεμινιστικής σκέψης και δράσης. Το διαθεματικό υποκείμενο, σύμφωνα με την Wendy Brown, «πρέπει να ειπωθεί ως μία σύνθετη οντότητα που αποτελείται από διασταυρώσεις διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών, οι οποίες έχουν όλες παραχθεί από διαφορετικά, διακριτά πεδία εξουσίας, ενώ οποιαδήποτε ανάλυση ενός τέτοιου υποκειμένου πρέπει να πραγματοποιηθεί ολιστικά» (Geerts & van der Tuin 2013: 176· Brown 1997: 86-88).

Η Eve Mitchell σε μία απόπειρα καταγραφής των απαρχών της θεωρίας της διαθεματικότητας εντοπίζει τις ρίζες της «στους ταξικούς αγώνες και τα κινήματα της δεκαετίας του '60 και του '70 στις ΗΠΑ και την Ευρώπη» (Mitchell 2018: 36). Επίσης, κάνει λόγο για μαύρα υποκείμενα που υπήρξαν πρωτοπόρα σε διάφορες μορφές αγώνα, ενώ αναφέρει ότι «χαρακτηριστικό εκείνης της περιόδου ήταν οι αυτόνομοι αγώνες που είχαν τη βάση τους στον έμφυλο και φυλετικό καταμερισμό της εργασίας» (Mitchell 2018: 36). Σε αυτές τις μορφές αγώνων και κινήματων συγκαταλέγονται οργανώσεις όπως οι *Μαύροι Πάνθηρες*⁴² και η *Dodge Revolutionary Union Movement* (Tripp 1969· Georgakas 2000). Η μεγάλη επίδραση που άσκησαν οι αγώνες και τα

⁴² Πρόκειται για την οργάνωση των *Μαύρων Πανθήρων* που ιδρύθηκε το 1966 στις ΗΠΑ και έδρασε έως το 1982, βασισμένο στις αξίες της απελευθέρωσης των μαύρων ανθρώπων. Πρώτη και βασική θέση τους ήταν η εξής: «Θέλουμε ελευθερία. Θέλουμε τη δύναμη να καθορίζουμε το πεπρωμένο της Μαύρης μας Κοινότητας. Πιστεύουμε ότι οι μαύροι άνθρωποι δε θα είναι ελεύθεροι μέχρι να είναι ικανοί να καθορίσουν το δικό τους πεπρωμένο» (Foner 2014: 2). Περισσότερα για τις θέσεις, τις ιδέες και τους κανόνες του κόμματος, βλ. Foner 2014: σελ. 2-6.

κινήματα των μαύρων ανθρώπων στην εξέλιξη των πολιτικών διεκδικήσεων αλλά και της δημοκρατίας συνολικά στις ΗΠΑ, παρότι καθοριστικής σημασίας, δεν έχει μελετηθεί ακόμη σε ικανοποιητικό βαθμό (Peniel 2009: 707).

Η περίπτωση της Combahee River Collective

Υπό αυτό το πρίσμα της διαθεματικότητας και με τη χρήση μεθοδολογικών εργαλείων εμπνευσμένων από την πολιτική ταυτοτήτων, η ομάδα Combahee River Collective έδρασε θέτοντας στο επίκεντρο την ταυτότητα της μαύρης, λεσβίας, εργάτριας.⁴³ Πρόκειται για μία συλλογικότητα από μαύρες φεμινίστριες που βρισκόντουσαν σε συναντήσεις από το 1974 (C. R. Collective 1977: 210). Είναι γνωστές για τη συμβολή τους στην φεμινιστική θεωρία και κυρίως για την ιδρυτική τους διακήρυξη, Combahee River Collective Statement, όπου παρατίθεται οι βασικές θέσεις της οργάνωσης με αναφορές στην πολιτική ταυτοτήτων, τον μαύρο φεμινισμό, το μαρξισμό και τις λοακτι+ διεκδικήσεις.

Φεμινιστική Επιστημολογία

Για να γίνει κατανοητή η έννοια της διαθεματικότητας και το πλαίσιο στο οποίο προέκυψε είναι επίσης σημαντικό να αναφερθούν τα κύρια σημεία της σύγχρονης φεμινιστικής παράδοσης στην επιστημολογία και τη φιλοσοφία της επιστήμης, η οποία χωρίζεται κυρίως σε τρεις παραδόσεις: το φεμινιστικό εμπειρισμό (feminist empiricism), τη φεμινιστική σκοπιά (feminist standpoint theory) και το φεμινιστικό μεταμοντερνισμό (feminist postmodernism), σύμφωνα με τη διάκριση της Sandra Harding. Η Harding στο *The Science Question in Feminism* (1986) χαρτογράφησε την ανερχόμενη τότε φεμινιστική τάση κριτικής στην επιστήμη, που στόχο είχε να προκαλέσει ένα «μετασχηματισμό στα ίδια τα θεμέλια της επιστήμης και της κουλτούρας» (Harding 1986: 9) με τη δυνατότητα να βελτιωθεί η ίδια η επιστήμη. Παράλληλα, έθεσε τον προβληματισμό γύρω από το λεγόμενο «ανδροκεντρισμό» στις

⁴³ C. R. Collective: σελ. 217: «The inclusiveness of our politics makes us concerned with any situation that impinges upon the lives of women, Third World and working people».

επιστήμες. Ο ίδιος ο τίτλος του βιβλίου του, αναφέρεται στο κεντρικό ερώτημα, το οποίο καλείται να απαντήσει και παραμένει επίκαιρο μέχρι σήμερα: «Είναι δυνατό να χρησιμοποιήσουμε για χειραφετητικούς σκοπούς επιστήμες, οι οποίες είναι φανερά τόσο στενά συνδεδεμένες με δυτικά, αστικά, και ανδρικά εγχειρήματα;» (Harding 1986: 9).

Ο *φεμινιστικός εμπειρισμός* είναι κυρίως εκείνος που έθεσε προβληματισμούς για την έννοια της «κακής επιστήμης» (Harding 1993: 24-25). Ο εμπειρισμός ερμηνεύει την εμπειρία ως ουδέτερη αντανάκλαση της πραγματικότητας ανεξάρτητη της γνώσης που παράγεται εντός ακαδημίας και χαρακτηρίζεται από τη στενή σύνδεση με το θετικισμό και τη θεμελίωση σε εμπειρικά δεδομένα. Ο φεμινιστικός εμπειρισμός ισχυρίζεται επιπλέον ότι οι γυναίκες, οι φεμινιστές και οι φεμινίστριες ως ομάδα παράγουν περισσότερη αντικειμενική γνώση από όση οι άνδρες, οι αντιφεμινιστές και οι αντιφεμινίστριες ατομικά ή ως ομάδα και ότι τα κινήματα κοινωνικής απελευθέρωσης αυξάνουν το βαθμό αντικειμενικότητας με το να αναγνωρίζουν το ρόλο που παίζει το πλαίσιο στη διαδικασία της έρευνας.

Η *φεμινιστική θεωρία σκοπιάς* (feminist standpoint theory) από την άλλη συνδέεται στενά με την παράδοση του μαρξισμού. Εδράζεται «στη σκέψη του Hegel για τη σχέση αφέντη-σκλάβου, όπως έχει προσληφθεί και αναλυθεί στα έργα των Marx, Engels και Lukacs. Η μαρξική αυτή θέση υποστηρίζει ότι τα μέλη των κοινωνικά καταπιεσμένων τάξεων έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν την κοινωνική πραγματικότητα σε επίπεδο ταξικών σχέσεων ενταργέστερα απ' ό,τι τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων» (Κατσιαμπούρα 2009).

Κυρίως οι θεωρίες φεμινιστικής σκοπιάς είναι αυτές που προκρίνουν το επιχείρημα ότι «οι κοινότητες των ανθρώπων και όχι κυρίως τα άτομα παράγουν γνώση» (Harding 1993: 65), αλλά δεν είναι μόνο αυτές. Κάποια από τα καίρια σημεία της standpoint theory, είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι συχνά συγκρουσιακές και φορτισμένες με ισχύ, αλλά και η θέση ότι το κοινωνικό μειονέκτημα μεταφράζεται σε επιστημολογικό πλεονέκτημα (Harding 1986: 26· 1993: 53-56· 1995: 341-344) – αυτά τα σημεία αποτελούσαν ήδη κεντρικά ζητήματα για τους προδρόμους της διαθεματικότητας (βλ. κολεκτίβες μαύρων ακτιβιστριών όπως η *Combahee River Collective*) που επικεντρώθηκαν σε προσωπικές εμπειρίες μαύρων

γυναικών και προέβλεψαν την έμφαση που δίνει η διαθεματικότητα στο πώς οι διαφορετικές μορφές καταπίεσης βιώνονται ως εμπειρία ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα, συγκροτώντας μία «σύνθεση καταπιέσεων» (Smith 2013).

Ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός έρχεται ως απάντηση προς τις δύο προηγούμενες παραδόσεις, ενώ συνδέεται άμεσα με μεθοδολογικά εργαλεία, πεδία και έννοιες όπως η αποδόμηση (Kakoliris 2009), η αρχαιολογία (Foucault 2017), η ψυχανάλυση, η σημειωτική. Αμφισβητεί έντονα ή αρνείται ολοκληρωτικά την έννοια της αντικειμενικότητας, της γνώσης, της προόδου, ενώ συχνά κατηγορείται από τις εκπροσώπους των δύο προηγούμενων ρευμάτων για σχετικισμό και σκεπτικισμό. Κατευθύνεται διαφορετικά από τη θεωρία σκοπιάς καθώς «ο σκοπός του να πεις «μία αληθινή ιστορία» είναι εγκαταλελειμμένος για χάρη της «μόνιμης μεροληψίας της φεμινιστικής έρευνας» (Harding 1986: 194).

Φεμινίστριες θεωρητικοί της διαθεματικότητας, όπως η Kimberle Crenshaw, η bell hooks, η Patricia Hill Collins, η Audre Lorde, επηρεάστηκαν κυρίως από τη θεωρία σκοπιάς και η συνεισφορά τους στη φεμινιστική σκέψη επέτρεψε τις πρώτες εισροές της διαθεματικότητας στον ακαδημαϊκό φεμινισμό. Η διαθεματικότητα σταδιακά ενσωματώθηκε και από τις τρεις κατευθύνσεις που προαναφέρθηκαν. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο σημείο το ζητούμενο δεν είναι τόσο να προκριθεί μία θέση μεταξύ δύο πόλων (πχ, μοντερνισμός-μεταμοντερνισμός, ουσιοκρατία-αντιουσιοκρατία, ορθολογισμός-ανορθολογισμός), αλλά πολύ περισσότερο να παρουσιαστεί η συνεισφορά της θεωρίας διαθεματικότητας και ο τρόπος που μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσα από πολλαπλά πρίσματα προκρίνοντας μία στάση κριτικής σκέψης και ακαδημαϊκού πλουραλισμού.

Πολύ συχνά στον ακαδημαϊκό και πολιτικό λόγο η έννοια της διαθεματικότητας συνδέεται με μεταμοντέρνες τάσεις. Ωστόσο η συγκεκριμένη θεωρία διαπερνά διάφορα ρεύματα του φεμινισμού. Πολλές μεταμοντέρνες συγγραφείς μπορεί να χρησιμοποιούν ως μεθοδολογικό εργαλείο τη διαθεματικότητα, δεν εμπίπτουν όμως όλες οι μορφές της διαθεματικής προσέγγισης στη μεταμοντέρνα παράδοση. Έχει σημασία να αναδειχθούν τα σημεία που οδηγούν σε σύζευξη ιδεολογικών ρευμάτων με στόχο μία πιο συμπεριληπτική προσέγγιση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Rosi Braidotti: «Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι να κατανοήσουμε τις παράλληλες

γραμμές και τις συνηχήσεις μεταξύ των δύο διαφορετικών ρευμάτων σκέψης εντός της ίδιας φιλοσοφικής οικογένειας και να θέσουμε ερωτήματα που σέβονται τις βασικές παραδοχές τους και τις κεντρικές υποθέσεις τους» (Braidotti 2014: 213).

Αναδρομή στην πορεία του φεμινιστικού κινήματος

Παρά το γεγονός ότι η διάκριση σε σχέση με τα κύματα, αποτελεί μέρος της δυτικοκεντρικής αφήγησης και αφαιρεί πολλές φορές από τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος, έκρινα σημαντικό να αναφέρω επιγραμματικά κάποια στοιχεία σχετικά με τις μετακινήσεις των αιτημάτων και των διεκδικήσεων κυρίως στην Ευρώπη και την Αμερική.

Οι αρχές του φεμινιστικού κινήματος εντοπίζονται στη Δύση στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με αυτό που αργότερα χαρακτηρίστηκε ως το *πρώτο κύμα φεμινισμού*. Τα κοινωνικά αιτήματα του κινήματος είχαν άμεση σχέση με την κατοχύρωση των στοιχειωδών δικαιωμάτων με καίρια διεκδίκηση αυτή του δικαιώματος ψήφου (Munro 2013: 22· Householder 2015: 20). Οι εκφράστριες του κινήματος, οι σουφραζέτες ήταν βαθιά επηρεασμένες από την Αμερικανική (1776) και τη Γαλλική επανάσταση (1789), από το Κίνημα Κατάργησης της Δουλείας (1790-1863), ενώ σε αυτή τη φάση το κίνημα κινείται στο πνεύμα του ιδεώδους του Διαφωτισμού.

Το *δεύτερο κύμα* κάνει την εμφάνισή του από τη δεκαετία του '60. Στο πλαίσιο «του δεύτερου κύματος του δυτικού φεμινισμού, στο επίκεντρο της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής ήρθε η σύνθετη σχέση ανάμεσα σε κοινωνικότητα και υποκειμενικότητα, γλώσσα και συνείδηση, θεωρία και πολιτική, εμπειρία και πράξη» (Αθανασίου 2006: 21). Το περίφημο σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό» ξεκινάει να αρθρώνεται την περίοδο αυτή (Munro 2013: 22· Brandt & Kizer 2015: 116). Το κίνημα σε αυτή τη φάση του συνδέεται στενά με το μαρξισμό, τον υπαρξισμό, τη ψυχανάλυση, και την κριτική θεωρία. Κατά την περίοδο αυτή διευρύνεται το φάσμα των διεκδικήσεων σε θέματα όπως η θέση των γυναικών στην οικογένεια, στο χώρο εργασίας, ανακύπτει το ζήτημα της άμβλωσης, καθώς και αυτό της σεξουαλικότητας, αλλά και της έμφυλης βίας (Bailey 1997: 20).

Το *τρίτο κύμα*, από την άλλη, έρχεται στις αρχές της δεκαετίας του '90 να επαναπροσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ταυτότητα των υποκειμένων, αλλά και να ασκήσει κριτική στο δεύτερο κύμα. Η συζήτηση διευρύνεται σε ζητήματα όπως η εγκατάλειψη των έμφυλων ρόλων μέσα από την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, ενώ ταυτόχρονα τοποθετείται στο προσκήνιο η έννοια της συμπεριληπτικότητας. Το τρίτο κύμα συνδέεται άμεσα με έννοιες όπως ο οικοφεμινισμός, η διαθεματικότητα, το *sex positivity*, η μετα-αποικιακή θεωρία, ο μεταμοντερνισμός και η πολυπολιτισμικότητα (Mann & Huffman 2005).

Πολλές μελετήτριες υποστηρίζουν ότι μέχρι σήμερα βρισκόμαστε εντός του ιστορικού και θεωρητικού πλαισίου του τρίτου κύματος. Ωστόσο, ήδη από τις αρχές της περασμένης δεκαετίας γίνεται λόγος για το τέταρτο κύμα φεμινισμού και εντοπίζεται δυσκολία στο να διακρίνουμε τις περιόδους του φεμινιστικού κύματος όταν βρισκόμαστε εντός της μεταβατικής περιόδου και υπάρχουν επικαλύψεις σε σχέση με τα αιτήματα και άλλα χαρακτηριστικά (Braithwaite 2002: 339). Μία από τις βασικές κριτικές του τρίτου κύματος προς το δεύτερο ήταν το γεγονός ότι οι φεμινίστριες που το εκπροσωπούσαν ήταν λευκές, δυτικές, *cisgender*, ετεροφυλόφιλες και συνήθως είχαν προέλευση από μεσαία ή ανώτερα οικονομικό-κοινωνικά στρώματα. Η κριτική από τη σκοπιά της θεωρίας διαθεματικότητας έρχεται να αναδείξει αυτές τις πτυχές.

Το *τέταρτο κύμα* το οποίο φαίνεται να διανύουμε αυτή την περίοδο, έχει συνδεθεί άμεσα με την τεχνολογία, τα κοινωνικά δίκτυα, τα μέσα και την ποπ κουλτούρα (Rivers 2017: 7). Θεωρείται ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του ψηφιακού ακτιβισμού και στην ατζέντα του κινήματος κατά την περίοδο αυτή τίθεται θέματα όπως η κουλτούρα βιασμού ή η κακοποίηση στην οικογένεια, στο χώρο εργασίας και στην ακαδημία. Το τέταρτο κύμα δέχεται συχνά κριτική σχετικά με τις μορφές διεκδίκησης, την παρακίνηση προς μη κινηματικές δράσεις, τον καθησυχασμό μέσα από τη χρήση των δικτύων και τους ταξικούς περιορισμούς που προκύπτουν.

Θεωρία και μεθοδολογικό εργαλείο

Η διαθεματικότητα σήμερα γίνεται συχνά αντιληπτή ως μεθοδολογικό εργαλείο στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών – και όχι μόνο. Έπειτα από μία μεγάλη διαδρομή της διαθεματικότητας, ο όρος πλέον συναντάται στη βιβλιογραφία για να αναφερθούμε στη θεωρία ή τη μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για να εντοπιστούν και να διερευνηθούν τα φαινόμενα του «πραγματικού κόσμου» σύμφωνα με τις τρεις πτυχές της έννοιας: τη δομική, την πολιτική και την αναπαραστασιακή (Carastathis 2014: 307). Μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της είναι η ενσώματη γνώση, η βιωμένη εμπειρία, ο αναστοχασμός. Η ηθική και πολιτική διάσταση, η τοποθεσία, το υποκείμενο, οι έμφυλες διαστάσεις, η κριτική διάθεση παίζουν επίσης πολύ σημαντικό ρόλο για τις θεωρητικούς της διαθεματικότητας.

Μέσα από τη χρήση της ανακύπτουν διαρκώς ερωτήματα όπως, «Τι είναι η γνώση; Που παράγεται; Πως παράγεται;». Η S. Nayak αναρωτιέται στο κείμενό της "Location as method" με μία έμμεση αναφορά στο κείμενο της Crenshaw του 1989: «Γιατί ο ακτιβισμός της μαύρης φεμινιστικής θεωρίας πρέπει να μπει από την πίσω πόρτα;» (Nayak 2017: 204). Ακόμη, βασικά χαρακτηριστικά της είναι η ένταση και η ρευστότητα. Τέσσερα σημεία τα οποία εντοπίζει η Mitchell εξετάζοντας την έννοια της διαθεματικότητας είναι τα εξής: i) μια πολιτική της διαφοράς, ii) μια κριτική των γυναικείων οργανώσεων και των οργανώσεων των έγχρωμων, iii) την ανάγκη να εξελιχθούν τα πιο καταπιεσμένα υποκείμενα σε ηγέτες και να αναλάβουν την ηγεσία του κινήματος και, iv) την ανάγκη για μια πολιτική που λαμβάνει υπόψη όλες τις μορφές καταπίεσης (Mitchell 2018: 28).

Κριτική στην έννοια της διαθεματικότητας

Με την άνοδο των «νέων κοινωνικών κινημάτων» από τη δεκαετία του '70 στη Δύση και τη ρητορική της πολιτικής ταυτοτήτων (identity politics) να έρχεται σταδιακά όλο και περισσότερο στο προσκήνιο, η μαρξιστική παράδοση δέχεται πολλαπλές κριτικές για ορισμένες από τις πολιτικές τάσεις της όπως ο οικονομικός αναγωγισμός, η αδιαφορία σε ζητήματα φύλου ή οικολογία. Ακτιβιστές και θεωρητικοί των νέων κοινωνικών κινημάτων (Escoffier 2008· Dynes & Ronaldson 1992) και της Νέας

Αριστεράς (Farred 2000) ασχολήθηκαν ενεργά με μία σειρά από άξονες καταπίεσης, όπως τα ζητήματα αναπηρίας, η οικολογία, τα λωατκι+ δικαιώματα και τα δικαιώματα των ζώων. Η έννοια του intersectionality με την πάροδο του χρόνου βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής από τη σκοπιά του μαρξισμού και κυρίως από αυτή του υλιστικού φεμινισμού. Πρόκειται για τάσεις που ασκούν κριτική «εκ των έσω» κατά κάποιον τρόπο, καθώς οι συγκεκριμένες συγγραφείς αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη του φεμινιστικού/γυναικείου κινήματος αλλά ταυτόχρονα προκρίνουν ως καίριας σημασίας το ζήτημα της ταξικότητας⁴⁴.

Θεωρητικοί όπως η Martha Gimenez και η Christine Delphy μία θεωρητική σύζευξη μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού. Το ζήτημα της ταξικότητας κρίνεται πολλές φορές από αυτήν την οπτική ότι μπαίνει σε δεύτερη μοίρα υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας. Επιπλέον, συγγραφείς όπως η Eve Mitchell ασκούν κριτική στη διαθεματικότητα σε πολλαπλά επίπεδα, όπως το γεγονός ότι αναδεικνύει ατομικιστικές τάσεις και ιδεολογίες. Στο άρθρο της «Είμαι γυναίκα και άνθρωπος: μία μαρξιστική φεμινιστική κριτική της θεωρίας της διαθεματικότητας» χαρακτηρίζει τη διαθεματικότητα ως «αστική ιδεολογία» (bourgeois ideology) που ωθεί προς τον κατακερματισμό των ταυτοτήτων και εμποδίζει την πραγμάτωση μίας ολιστικής προσέγγισης των πολλαπλών καταπίεσεων. Επιπλέον ασκεί κριτική σε διάφορες μορφές έκφρασης του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος, όπως το “Slut Walk”, λόγω της ανάδειξης των λευκών προνομιούχων ταυτοτήτων. Ένα μέρος της πολιτικής ταυτοτήτων, η οποία μπαίνει επίσης στο στόχαστρο της Mitchell «εδραιώθηκε θεωρητικά με την ανάπτυξη της θεωρίας της διαθεματικότητας» (Mitchell 2018: 37).

⁴⁴ Gimenez 2001: σελ. 24: «To refer to class as “classism” is, from the standpoint of Marxist theory, “a deeply misleading formulation” (Eagleton, 1996:57); see also Kandal, 1995:143) because class is not simply another ideology legitimating oppression; it denotes exploitative relations between people mediated by their relations to the means of production. Nevertheless, it is the case that neither Marx nor Engels devoted the intensity of effort to the investigation of gender and race (and other issues) that would have satisfied today’s critics».

Το ζήτημα της λευκότητας

Ένα ακόμη σημείο κριτικής το οποίο σχετίζεται με την έννοια της διαθεματικότητας είναι αυτό που αφορά στο ζήτημα της λευκότητας⁴⁵ (whiteness). Πρόκειται για μία συζήτηση που ξεκίνησε με σκοπό τη διερεύνηση του κοινωνικού προνομίου της κυριαρχίας κοινωνικών ομάδων πάνω σε άλλες. Η συζήτηση αυτή απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό και το φεμινιστικό κίνημα (Breines 2006) λόγω των αποκλεισμών που βίωναν οι μαύρες γυναίκες στο πλαίσιο του αντικειμενικά λευκού δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος (Mitchell 2018: 37). Είναι θεμιτό σήμερα εμείς ως λευκές γυναίκες να διαβάζουμε και να επικαλούμαστε τη μαύρη φεμινιστική σκέψη; Και αν ναι, με ποιους τρόπους μπορεί αυτό να γίνεται (Abel 1993);

Η Anzaldua σε μία προσπάθεια υπέρβασης των κινηματικών και ακαδημαϊκών περιχαρακώσεων, προτείνει την συμπερίληψη λευκών συγγραφέων σε συλλογικά συγγραφικά έργα όπως το *The Bridge We Call Home: Radical Visions for Transformation*, όχι ως «απόπειρα επαναφοράς του προνομίου των λευκών συγγραφέων, μελετητών και ακτιβιστριών, αλλά ως άρνηση να συνεχιστεί η πορεία της γραμμής του χρώματος», δηλαδή με στόχο να ξεπεραστεί η συνεχής έμφαση στη διάκριση με βάση το χρώμα (Anzaldua 2002: 4). Όπως εξηγεί άλλωστε, οι όροι «λευκό» ή «έγχρωμο» δεν εφαρμόζονται σε όλα τα υποκείμενα με τους ίδιους τρόπους: «η λευκότητα μπορεί να μη συναντάται σε όλες τις λευκές γυναίκες, καθώς κάποιες διαθέτουν τη συνείδηση των έγχρωμων γυναικών (women-of-color), όπως κάποιες έγχρωμες γυναίκες έχουν λευκή συνείδηση» (Anzaldua 2002: 2).

⁴⁵ Hartigan 1997: σελ. 496: «Whiteness specifies the cultural construction of what Ruth Frankenberg (1993) characterizes as a structural position of social privilege and power. Studies of whiteness are demonstrating that whites benefit from a host of apparently neutral social arrangements and institutional operations, all of which seem—to whites at least—to have no racial basis. Whiteness has emerged as much from a series of distinct disciplinary developments as it has in response to the ongoing need for more effective analyses of how racial dominance is reproduced».

Κεφάλαιο III:

Σύντομη αναδρομή στην πορεία του λοατκι+ κινήματος

*«Από τη μια μεριά ο αγώνας, η επανάσταση.
Από την άλλη, η κρυφή μου ζωή, η ομοφυλοφιλία.
Και μια σκέψη επίμονη: να βρισκόταν ένας τρόπος,
αυτοί οι δύο ασυμφιλίωτοι κόσμοι να συμπέσουν».⁴⁶*

Guy Hocquenghem, *Ο Γαλλικός Μάης του 1968*.

*Ίσως, πιθανόν, η ομοφυλοφιλία να είναι ή να μοιάζει
μια πληγή, μέσα στις τόσες κοινωνικές πληγές.
Μα οι πληγές δεν κρίνονται, ούτε τιμωρούνται.⁴⁷*

Ηλίας Πετρόπουλος, «Πρόλογος» στα *Καλιαρντά*.

Εισαγωγικό σημείωμα

Ανατρέχοντας στις απαρχές των διεκδικήσεων γύρω από ζητήματα σεξουαλικότητας και ταυτότητας φύλου, ένα από τα πιο βασικά σημεία αναφοράς – ίσως το κυρίαρχο υπό το πρίσμα μίας σύγχρονης δυτικοκεντρικής προσέγγισης - είναι η *εξέγερση του Stonewall*. Φέτος, με αφορμή την επέτειο των 50 χρόνων από την εξέγερση του 1969, που έχει καταγραφεί ως ιστορική τομή στη συλλογική μνήμη (Armstrong & Crago 2006: 724), διοργανώνονται πορείες και αφιερώματα σε μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης και της Αμερικής. Με την πάροδο μισού αιώνα παρατηρούμε μία στροφή σε θεσμικό επίπεδο που συνοδεύεται από την απολογητική στάση επίσημων φορέων, όπως η ανακοίνωση του επιτρόπου James O’Neil εκ μέρους του Αστυνομικού Τμήματος Νέας Υόρκης (NYPD)⁴⁸ για τις βιαιοπραγίες της

⁴⁶ Hocquenghem 2004: σελ. 140.

⁴⁷ Πετρόπουλος 1971: σελ. 13, από τον Πρόλογο στα *Καλιαρντά*.

⁴⁸ Gold & Norman 2019: «I do know what happened should not have happened. The actions and the laws were discriminatory and oppressive, and for that, I apologize». Για πιο αναλυτικά σχετικά με τις δηλώσεις, βλ. στο άρθρο.

αστυνομίας. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για την απολογία της Αμερικάνικης Ψυχαναλυτικής Ένωσης (APsaA) για την κατηγοριοποίηση της ομοφυλοφιλίας ως ασθένειας στο παρελθόν (Λέκκα 2013), γεγονός που συνέβαλε στον αποκλεισμό και το τραύμα για τα λοακτι+ άτομα (Trotta 2019). Οι κινήσεις αυτές έχουν κάποια πολιτική αξία, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη ότι το 1973 η Αμερικάνικη Ψυχιατρική Ένωση (APA) αφαίρεσε από το DSM (Diagnostic and Statistical Manual) της διάγνωση της «ομοφυλοφιλίας» (Drescher 2015: 565· Rose 2016: 56). και μόλις το Μάιο του 2019 ο Διεθνής Οργανισμός Υγείας (WHO) αφαίρεσε από το ICD (International Classification of Diseases) την κατάσταση των τρανς ατόμων ως την κατηγορία της ψυχικής ασθένειας⁴⁹. Ο χάρτης γύρω από τα λοακτι+ δικαιώματα αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς ενώ ταυτόχρονα τα φαινόμενα έμφυλης βίας ή ομοφοβικών διακρίσεων δε λείπουν. Η κοινωνικό-πολιτική κατάσταση επιβεβαιώνει αυτό που ήρθαν να εκφράσουν τα νέα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή τη «συνύπαρξη της κατοχυρωμένης νομικής ισότητας με την κοινωνική υποτέλεια» (Παντελίδου Μαλούτα 2002: 129).

Οι πολιτικές εκδηλώσεις και τα pride parades ανά τον κόσμο σηματοδοτούνται – όταν δεν απαγορεύονται από τις αρχές του εκάστοτε κράτους⁵⁰ - από έντονη πολιτική χροιά και κινηματική διάθεση και άλλοτε συνοδεύονται από χορηγίες πολυεθνικών και λάιφ στάιλ διάθεση επαναφέροντας στο προσκήνιο το παράδοξο φαινόμενο της διάδοσης των λοακτι+ διεκδικήσεων στο πλαίσιο του σύγχρονου κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό, οδηγεί ταυτόχρονα στη διαπίστωση ότι ο «καπιταλισμός δείχνει να μην έχει πλέον ανάγκη την ετεροκανονική οικογένεια ή ακόμα έναν έμφυλο καταμερισμό εργασίας» (Wolf 2016: 27), καθώς ανοίγει διάπλατα τις πόρτες του σε πολλά από τα αιτήματα της κοινότητας, δημιουργώντας καμπάνιες,

⁴⁹ Απόσπασμα από την ανακοίνωση του οργανισμού TGEU (Transgender Europe): «During the 72nd World Health Assembly (WHA), taking place from 20 – 28 May, the World Health Organization (WHO) officially adopts the International Classification of Diseases – 11th Revision (ICD-11). In the ICD-11, trans-related categories have been removed from the Chapter on Mental and Behavioral Disorders, which means that trans identities are formally de-psycho-pathologized in the ICD-11. It has taken us a long time to get here. Until a few years ago, removing pathologizing categories affecting trans and gender diverse people from the ICD-10 list of mental disorders seemed impossible. Today, we know that full depathologization can be achieved and will be achieved in our lifetime». Περισσότερα στο: tgeu.org/icd-11-depathologizes-trans-and-gender-diverse-identities.

⁵⁰ Διάφορα pride parades ανά τον κόσμο εμποδίζονται ή καταστέλλονται μέσω αστυνομικής βίας μέχρι και σήμερα. Για παράδειγμα, το 2019 απαγορεύτηκε στην Κούβα, στα pride parades στη Λετονία παρατηρείται συχνά ακραία βία, ενώ σε μέρη του κόσμου, όπως στο Λίβανο δεν έχει πραγματοποιηθεί έως σήμερα καμία διοργάνωση pride parade. Για περισσότερα, βλ. Sarrubba 2019.

οργανώνοντας λοακτι+ τμήματα εντός των πολυεθνικών εταιρειών, ακολουθώντας φιλικές πολιτικές στο εσωτερικό των επιχειρήσεων ή αναπαράγοντας άλλες εκδοχές του λεγόμενου *pinkwashing* ή *gaystreaming* (Ng 2013: 258-259). Αντίστοιχες αναπαραστάσεις λοακτι+ ταυτοτήτων και υποκειμένων συναντάμε και στο ελληνικό παράδειγμα, ανατρέχοντας στη διαδρομή του κινήματος κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90.

Με αφορμή αυτήν τη φανταχτερή εικόνα ή τα διάφορα στιγμιότυπα αποδοχής από εκφάνσεις της δημόσιας ζωής στη Δύση, πολλά άτομα κρίνουν ότι τα αιτήματα της κοινότητας έχουν πλέον αφομοιωθεί και ότι «οι σεξουαλικές μειονότητες έχουν κατακτήσει μία ορατότητα που κανείς δεν τους αμφισβητεί» (Levet 2019: 48). Η κατάσταση είναι πολύ πιο σύνθετη και οι πολιτικές διαδικασίες και οι κοινωνικές ζυμώσεις γύρω από τα ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας βρίσκονται εν εξελίξει, διαφορετικά δε θα είχαμε αντικρίσει περιστατικά όπως η δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου στις 21 Σεπτεμβρίου του 2018 στο κέντρο της Αθήνας ή η βίαιη επίθεση στο ζευγάρι γυναικών στις 29 Μαΐου στην καρδιά του Λονδίνου, ενώ ταυτόχρονα η αντιμετώπιση των λοακτι+ υποκειμένων ως πολίτες δεύτερης τάξης θα άνηκε πλέον στο παρελθόν.

Επιπλέον, η θεματική γύρω από την ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, που επανειλημμένα έχει απασχολήσει τα νέα κοινωνικά κινήματα και κυρίως το λοακτι+ και το φεμινιστικό κίνημα, επανέρχεται στις συζητήσεις γύρω από τις έμφυλες διαστάσεις των υποκειμένων. Όπως θα φανεί και παρακάτω σε αυτό το κεφάλαιο, το ιδιωτικό έρχεται στο προσκήνιο και το σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό» παίρνει ξανά υπόσταση στις σύγχρονες διεκδικήσεις του λοακτι κινήματος. Στο πλαίσιο αυτών των διεκδικήσεων αμφισβητείται έντονα – τις φορές που δεν απορρίπτεται ολοκληρωτικά – η διπολική σκέψη που προκρίνει διχοτομίες όπως, δημόσιο-ιδιωτικό, άντρας-γυναίκα, γενικό-ειδικό, και καταλήγει σε «λογικό αδιέξοδο» (Παντελίδου Μαλούτα 2002: σελ. 131). Η αναγκαιότητα της διπολικής σκέψης, η οποία προκρίνεται κοινωνικά ως μονόδρομος λόγω της λειτουργικής (Παντελίδου Μαλούτα 2002: 131) της διάστασης, έρχεται να αναμετρηθεί με τις καταπιεστικές και εξουσιαστικές της προεκτάσεις.

Πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης και της συλλογής υλικού για τους σκοπούς της διπλωματικής εργασίας, βρέθηκα να διαπερνώ ξεχωριστές ιστορίες με άξονες τις ταυτότητες των υποκειμένων. Για παράδειγμα, οι αναγνώστριες ή αναγνώστες του ΑΜΦΙ σε επιστολές ανέφεραν ότι δεν υπήρχαν τόσες αναφορές γύρω από τη γυναικεία σεξουαλικότητα ή τη γυναικεία ομοφυλοφιλία. Η λεσβιακή ταυτότητα συγκροτήθηκε σε μεγάλο βαθμό υπό τη στέγη των φεμινιστικών συλλογικοτήτων, όταν δεν έβρισκε χώρο στις «μεικτές ομάδες» που αφορούσαν στη σεξουαλική απελευθέρωση. Επίσης, οι ζυμώσεις που γίνονταν και από όπου ξεπήδησαν συλλογικές διαδικασίες που με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν κινηματική χροιά πολύ συχνά δεν προέρχονταν από οργανωμένες δομές, αλλά από παρέες και στέκια συνήθως γκέι αντρών που παρακινούνταν από την ανάγκη για συνύπαρξη, έκφραση και απελευθέρωση. Από την άλλη, όταν οι τραβεστί, οι οποίες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο πλαίσιο των διεκδικήσεων, απευθύνθηκαν στην ομάδα του ΑΚΟΕ για στήριξη τη δεκαετία του '80, η απάντηση που έλαβαν ήταν ότι δε μπορούν να συμπορευτούν σαν ίδια ομάδα αλλά ότι το ΑΚΟΕ μπορεί να στηρίξει τα αιτήματά τους⁵¹.

Έτσι, παρατηρούμε ανατρέχοντας στην περίοδο αυτή, διακρίνοντας μάλλον αυτό το φαινόμενο μέχρι και σήμερα, ότι συχνά η ανάγκη για ενδυνάμωση και επικοινωνία οδηγούσε σε μία έμφαση στην ανάδειξη των ταυτοτήτων. Κατ' επέκταση, βλέπουμε ότι καταγράφονται πολλαπλές διακριτές ιστορίες, αλλά σχεδόν πάντα παράλληλες ή διασταυρούμενες, μεταξύ των διαφορετικών ταυτοτήτων εντός της λοακτι+ κοινότητας. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο ξεχωριστά για λεσβιακή ιστορία, τρανς ιστορία ή ομοφυλόφιλη/γκέι ιστορία κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, ωστόσο εδώ θα επιχειρηθεί μία σύντομη και κατά το δυνατόν περιεκτική καταγραφή των σημαντικότερων στιγμών και της πορείας του κινήματος

⁵¹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 169: Αναφέρει για τους τραβεστί ότι «πανικόβλητοι ζήτησαν να 'ρθουν σ' επαφή με την ιδρυτική ομάδα του ΑΚΟΕ. Ακολούθησαν απανωτές συγκεντρώσεις της ιδρυτικής ομάδας, κατά τις οποίες συζητήθηκε το θέμα των τραβεστί και η θέση που θα μπορούσαν να έχουν σε ένα ομοφυλόφιλο κίνημα. Αποφασίστηκε ότι, μια που τα προβλήματά τους ήταν σαφώς διαφορετικά από εκείνα των άλλων ομοφυλόφιλων, θα 'πρεπε ν' αποτελέσουν μια ξεχωριστή ομάδα, αλλά το ΑΚΟΕ, αναγνωρίζοντας ότι αποτελούν την αιχμή του ομοφυλοφιλικού προβλήματος, όφειλε να συμπαρασταθεί και να τους συμπαραστέκεται στον αγώνα τους». Για περισσότερα σχετικά με τη συνεργασία των τραβεστί και των μελών του ΑΚΟΕ, βλ. παρακάτω, «Η εκδήλωση στο θέατρο «Λουζιτάνια» (1977)».

στο σύνολό του – το κίνημα που σήμερα ονομάζουμε λοακτι+⁵², ενώ με τους όρους της δεκαετίας του '70 ή του '80 στην Ελλάδα θα ονομάζαμε κίνημα για τη σεξουαλική επανάσταση (Θεοδωρακόπουλος 2005: 70) ή τη σεξουαλική απελευθέρωση.

Μέσα από μία σύντομη αναδρομή στην ανάδυση του κινήματος από τις ΗΠΑ και την Ευρώπη και τη σύνδεση με της λοακτι+ κοινότητας με άλλες καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα οι κοινότητες μαύρων, θα προχωρήσουμε στην πορεία του κινήματος στην Ελλάδα και τη σύνδεσή του με τα κόμματα, τα άλλα κινήματα της περιόδου, την έκφραση των αιτημάτων μέσω του τύπου ή των τεχνών, διαπερνώντας ταυτόχρονα τις σημαντικότερες στιγμές της περιόδου, αλλά και δίνοντας ένα πολιτικό και πολιτισμικό αποτύπωμα από την περίοδο που ακολούθησε την πτώση της χούντας.⁵³

Η ανάδυση του λοακτι+ κινήματος

Ο δρόμος μέχρι το Stonewall

Το ιστορικό σημείο τομής που λήφθηκε υπόψη για τους σκοπούς της συγκεκριμένης εργασίας είναι η εξέγερση του Stonewall. Ωστόσο, πολύ πριν τα γεγονότα του Stonewall εντοπίζουμε αναφορές του κινήματος κυρίως προερχόμενες από τρεις κατευθύνσεις: οι άλλες αποκλεισμένες κοινότητες, όπως αυτές των μαύρων⁵⁴ σε προάστια της Αμερικής από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η αφετηρία του ομοφυλοφιλικού κινήματος στη Γερμανία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ο γαλλικός Μάης του '68 και η αναζωπύρωση των κινήματων που αυτός προξένησε. Η γειτονιά

⁵² Περισσότερα σχετικά με το αρκτικόλεξο λοακτι+ βλ. στο Κεφάλαιο «Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία».

⁵³ Καραμανωλάκης, Νικολακόπουλος, Σακελλαρόπουλος 2016: σελ. 24: «Η πτώση της χούντας έθεσε στο τραπέζι μια σειρά από ζητήματα που αφορούσαν την εγκαθίδρυση ενός νέου καθεστώτος καθώς και την τιμωρία των υπεύθυνων του προηγούμενου, την αποχουντοποίηση και τον εκδημοκρατισμό του δημόσιου πεδίου: αιτήματα που ακούστηκαν τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης σε δρόμους και πλατείες, σε διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις και συναυλίες, από χιλιάδες ανθρώπους».

⁵⁴ Russell 2008: σελ. 102: «Queer theorists have identified a dynamic tension between excluded groups who willingly assimilate dominant norms in order to gain admission to society, such as advocates for gay marriage, and those who do not choose to sacrifice their desires for citizenship. In the 1990s this tension gave rise to the self-identification of the latter group among homosexual activists and intellectuals as “queer”».

του Harlem στις ΗΠΑ πρωταγωνιστεί σε αυτές τις πολιτικές διαδικασίες από τη δεκαετία του 1890 μέσα από την ανάδυση μίας κοινότητας όπου συναντώνται η μαύρη ταυτότητα με την γκέι ταυτότητα, η οποία ακόμη δεν έχει συγκροτηθεί ως τέτοια. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον στοιχείο, το οποίο εντοπίστηκε κατά την εκπόνηση της εργασίας, καθώς φαίνεται ότι αναδεικνύει μία στενή σύνδεση τόσο της θεωρίας της διαθεματικότητας όσο και του λοακτι+ κινήματος με τις κοινότητες μαύρων στις ΗΠΑ. Σε αυτό το σημείο όπου διασταυρώνονται οι πολλαπλές καταπιέσεις η κοινότητα των μαύρων παίζει καταλυτικό ρόλο ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, εκφράζοντας την ιδέα ότι η «σεξουαλικότητα έχει ταξικό χαρακτήρα» (Wolf 2016: 27), αλλά και ότι οι καταπιέσεις, τις οποίες βιώνει ένα υποκείμενο, συνυπάρχουν (Hunter 2010). Κι ενώ οι ηγετικές φιγούρες του κινήματος για τα δικαιώματα των πολιτών (civil rights movement) αντιμετώπιζαν ως εμπόδια⁵⁵ για τις διεκδικήσεις τους πολλά από τα χαρακτηριστικά της κουλτούρας της αφροαμερικάνικης εργατικής τάξης, η κουλτούρα της μαύρης εργατικής τάξης ήρθε να αναδείξει όλα εκείνα τα στοιχεία που είχαν παραγκωνιστεί μέσα από την έμφαση στο ετεροκανονικό^{56,57} μοντέλο σχέσεων.

Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος στο «*Αμφί» και Απελευθέρωση* υποστηρίζει ότι η ιστορία του ομοφυλόφιλου κινήματος ξεκινάει στη Γερμανία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα (Θεοδωρακόπουλος 2005: 119). Περίπου έναν αιώνα πριν από το Stonewall, ο Ούγγρος γιατρός Karoly Maria Benkert, ο οποίος προτείνει τον όρο «ομοφυλοφιλία» και «ομοφυλόφιλος» στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του εναντίον του γερμανικού υπουργείου δικαιοσύνης και των ομοφοβικών προεκτάσεων του ποινικού κώδικα⁵⁸. Ο Foucault στον *Πρώτο Τόμο της Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (Foucault 2011) εντοπίζει σε αυτό ακριβώς το σημείο την ιστορική τομή που σηματοδοτεί την

⁵⁵ Russell 2008: σελ. 103: «This black working-class openness was one indication of a broader evasion of the repression required of “good Americans,” as black homosexuals came to represent all the elements of African American working-class culture that civil rights leaders identified as obstacles to the attainment of citizenship. At the height of the movement for integration, black queerness was replaced in public discourse and popular culture by black heteronormativity».

⁵⁶ Για περισσότερα σχετικά με την έννοια της ετεροκανονικότητας, βλ. στο κεφάλαιο «Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία».

⁵⁷ Russell 2008: σελ. 102-103: «But the conflict between black working-class culture and the twentieth-century civil rights movement suggests that a similar tension can be found in African American history. It shows that in the civil rights movement, the project of attaining citizenship was constructed upon heterosexuality and in opposition to nonheteronormative behaviour».

⁵⁸ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 119-220: για όλη την ιστορία πιο αναλυτικά.

εισαγωγή της έννοιας «ομοφυλόφιλος» καθώς και την εισαγωγή ενός νέου «είδους». ⁵⁹ Σταδιακά λοιπόν, αναδύεται η ταυτότητα των ομοφυλόφιλων και λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στη Γερμανία εξαιτίας της συνεργασίας επιστημόνων από το Βερολίνο με άτομα που ενέπιπταν σε κοινωνικές κατηγορίες σεξουαλικών μειονοτήτων (Beachy 2010: 804). Ο Robert Beachy στο άρθρο του *The German Invention of Homosexuality* (2010) αποπειράται να διερευνήσει την εισαγωγή της έννοιας «ομοφυλόφιλος» μέσα στο ιστορικό πλαίσιο αλλά και στο γερμανικό συγκείμενο, εντός του οποίου διατυπώθηκε: «Αυτή η σύγκλιση βιολογικού ντετερμινισμού και υποκειμενικών εκφράσεων της σεξουαλικής ταυτότητας ήταν εξάλλου σε μεγάλο βαθμό ένα γερμανικό φαινόμενο, και υπογραμμίζει σαφώς τις σύγχρονες αντιλήψεις για το σεξουαλικό προσανατολισμό» (Beachy 2010: 804).

Ο Γαλλικός Μάης του 1968 αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό σημείο αναφοράς για την ανάδυση του λοακτι+ κινήματος ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο και πιάνει το νήμα από εκεί που το είχαν αφήσει τα κινήματα μετά την «επανάσταση του 1919 στη Γερμανία». ⁶⁰ Είναι σαφές ότι η διαδικασία αναζήτησης των απαρχών των λοακτι+ διεκδικήσεων απαιτεί μία διερεύνηση η οποία περάσει «μέσα από τη διαδρομή των κινήματων απελευθέρωσης, τόσο πριν και μετά όσο και εν μέσω του ίδιου του Μάη του 1968» (Τορπουζίδης 2012: 11). Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, το γεγονός ότι μέσα σε μία ατμόσφαιρα εξέγερσης και οραμάτων, το παρασκήνιο της ανάδυσης του ελληνικού κινήματος καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από φοιτητές που επιστρέφουν από τη Γαλλία, όπως ο Ανδρέας Βελισσαρόπουλος. ⁶¹ Η επίδραση του Γαλλικού Μάη

⁵⁹ Beachy 2010: σελ. 802: «Since Michel Foucault's *The History of Sexuality: An Introduction* (1976), many historians of sexuality have argued that a hetero/homosexual binarism emerged only after 1869 following the coinage of "homosexuality," which, according to Foucault, introduced the homosexual as a new "species" of being».

⁶⁰ Τορπουζίδης 2012: σελ. 40: «(Ο Μάης του '68) Συνεχίζει την επαναστατική παράδοση της σύνδεσης της γυναικείας απελευθέρωσης με το κίνημα για μία συνεργατική κομμουνιστική κοινωνία, της καμπάνιας συμπαράστασης των σοσιαλιστικών οργανώσεων στον διωκόμενο για την ομοφυλοφιλία του Όσκαρ Ουάιλντ, της ανακήρυξης το 1909 από τη Σοσιαλιστική Διεθνή των Γυναικών της 8^{ης} Μάρτη ως παγκόσμιας ημέρας δράσης του γυναικείου κινήματος, των αγώνων για πολιτική ισότητα και δικαίωμα ψήφου των γυναικών, της άνθησης του φεμινιστικού και του ομοφυλοφιλικού κινήματος μετά την επανάσταση του 1919 στη Γερμανία».

⁶¹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 168: «Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα, ο Ανδρέας Βελισσαρόπουλος (συγχωρεμένος κι αυτός), επικεφαλής μιας μικρής ομάδας φοιτητών που έχουν μόλις επιστρέψει απ' το εξωτερικό και έχουν την εμπειρία των Κοινωνικών Κινήματων που αναπτύχθηκαν εκεί μετά τον Μάη του 1968, επισκέπτεται τον Ταχτσή, «φτασμένο» ήδη συγγραφέα και «δεδηλωμένο», κατά κάποιο τρόπο, ομοφυλόφιλο, και του ζητάει τη βοήθειά του για την ίδρυση ενός ομοφυλόφιλου κινήματος».

σε μεσογειακές χώρες ήταν καθοριστική και σε χώρες όπως η «Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία ανέτρεψε σκληρά δικτατορικά καθεστώτα δεκαετιών, αποσταθεροποιώντας ολόκληρη τη Νότια Ευρώπη» (Τορπουζίδης 2012: 48). Στη Γαλλία αντίστοιχα γίνονται τα πρώτα βήματα για το κίνημα με την ίδρυση του Ομοφυλόφιλου Μετώπου για την Επαναστατική Δράση (Front Homosexuel d' Action Revolutionnaire) το 1971 και την έκδοση του βιβλίου *Le Desir Homosexuel* (1972) του Guy Hocquenghem.⁶²

Η εξέγερση του Stonewall

Στις 27 Ιουνίου του 1969 στο μπαρ Stonewall της Νέας Υόρκης, «πραγματοποιείται μία συνηθισμένη «επιχείρηση αρετής»⁶³ της αστυνομίας με ελέγχους εξευτελισμούς και συλλήψεις ομοφυλόφιλων στα κέντρα γνωριμίας και διασκέδασής τους, τον μόνο ουσιαστικά δημόσιο χώρο ελευθερίας που διέθεταν» (Τορπουζίδης 2012: 31). Το Stonewall αποτελούσε μέρος ψυχαγωγίας και ταυτόχρονα ασφαλές χώρο για τα λοακτι+ άτομα. Οι παραβιάσεις και οι βιαιοπραγίες της αστυνομίας εναντίον ομοφυλόφιλων ή τρανς ατόμων δεν παρατηρήθηκαν για πρώτη φορά εκείνο το βράδυ, ούτε βέβαια το λοακτι+ κίνημα ξεκινάει από αυτήν την εξέγερση. Ωστόσο, ανάμεσα σε πολλά ιστορικά συμβάντα και έπειτα από μία μεγάλη διαδρομή, το Stonewall απέκτησε μία «προνομιακή θέση στην ομοφυλόφιλη συλλογική μνήμη»⁶⁴, εξαιτίας της ιστορικής ευκαιρίας που αναδύθηκε και συνετέλεσε

⁶² Παπανικολάου 2018: 229: «Ο Γάλλος Γκυ Οκενγκέμ, για παράδειγμα, συμμετέχοντας αλλά και κρατώντας αποστάσεις από τον γαλλικό Μάη του '68, γίνεται μία από τις ιδρυτικές φυσιογνωμίες του FHAR, του Ομοφυλόφιλου Μετώπου για την Επαναστατική Δράση (Front Homosexuel d' Action Revolutionnaire), όπου συμπλέουν ομοφυλόφιλοι άντρες, φεμινίστριες και λεσβίες. Ο Οκενγκέμ αρχίζει από τότε να δημοσιεύει κείμενα, που γρήγορα έγιναν κλασικά, για τον πόθο και την κοινωνικά ριζοσπαστική λειτουργία της αντικανονικής επιθυμίας, με το κορυφαίο έργο *Le desir homosexual* του 1972».

⁶³ Για πιο αναλυτικά σχετικά με τις «επιχειρήσεις αρετής» στην Ελλάδα, βλ. παρακάτω.

⁶⁴ Armstrong & Crag 2006: σελ. 725: «Stonewall is remembered because it is marked by an international commemorative ritual – an annual gay pride parade. Accounts of other events are confined almost exclusively to book by historians of sexuality. Explaining Stonewall commemoration is central to understanding its privileged position in gay collective memory. Stonewall was not the first of the five examined events to be viewed by activists as *commemorable*. It was, however, the first commemorable event to occur at a time and place where homosexuals had enough capacity to produce a commemorative vehicle – that is, where gay activists had adequate *mnemonic capacity*. That these conditions came together in New York in 1969, as opposed to in other cities at earlier times, was a result of historical and political processes: time and place mattered. Gay liberation was already underway in

σε ένα κοινωνικό ξέσπασμα. Η ιστορία της εξέγερσης του Stonewall αποτελεί μία τομή και ένα «επίτευγμα της απελευθέρωσης των ομοφυλόφιλων και όχι μια καταγραφή της προέλευσής της» (Armstrong & Crage 2006: 724).

Η εξέγερση του Stonewall στάθηκε η αφορμή για το πρώτο pride parade το 1970 στη Νέα Υόρκη, το οποίο αποτελεί μία από τις βασικές εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις για την υπεράσπιση των διεκδικήσεων της λοακτι+ κοινότητας. Το πρώτο pride parade πραγματοποιήθηκε με αφορμή την εξέγερση του 1969, ωστόσο με τον καιρό διαδόθηκε σε πολλές πλευρές του πλανήτη, καταλήγοντας να αποτελεί εν γένει σήμα κατατεθέν της κοινότητας και των αιτημάτων της⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση παίζει σημαντικό ρόλο ότι το parade ήταν «επιδεκτικό θεσμικοποίησης, με αποτέλεσμα να αναβιώνει με την πάροδο του χρόνου και να εξαπλώνεται σε όλο τον κόσμο» (Armstrong & Crage 2006: 724). Αυτό το χαρακτηριστικό, το οποίο είναι υπαινικτικό για μία ρεφορμιστική τάση των pride parades, δεν αναιρεί το πολιτικό πρόσημο που προσδίδουν διαχρονικά ακτιβίστριες και ακτιβιστές του κινήματος και το συσχετισμό με τις υπόλοιπες μορφές κοινωνικής καταπίεσης, όπως η ταξική ή η έμφυλη⁶⁶.

Το λοακτι κίνημα στην Ελλάδα (1974 – 1990)

Οι απαρχές του κινήματος και το πολιτικό πλαίσιο

Στην Ελλάδα η ρητή ενασχόληση με τα λοακτι+ ζητήματα τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, κατέφθασε με μία ορισμένη καθυστέρηση. Είναι βέβαιο ότι οι απαρχές του κινήματος βρίσκονται πολύ πριν την πρώτη Pride διοργάνωση στην

New York before Stonewall, which enabled movement activists to recognize the opportunity presented and to initiate commemoration».

⁶⁵ Στην Ελλάδα οι πρώτες απόπειρες για διοργάνωση pride parade πραγματοποιήθηκαν από την Πόλυ Ρεβενιώτη κατά τη δεκαετία του '90, ενώ το πρώτο επίσημο "Athens Pride" πραγματοποιήθηκε το 2005.

⁶⁶ Λουκά 2019: «Η γενιά του Stonewall: Ο Νίκος Διαμαντίδης συμμετείχε στο 1^ο Pride της Νέας Υόρκης και θα συμμετάσχει και στο 50^ο». Νίκος Διαμαντίδης: «Δε θέλαμε να μας αποδεχτεί ο κόσμος, όπως ήταν. Θέλαμε να αλλάξουμε τον κόσμο, ώστε να υπάρχει δικαιοσύνη και ελευθερία για όλους. Πιστεύω ότι το νόημα των αγώνων είναι ακόμα το ίδιο. Να αλλάξουμε τον κόσμο. Ο καπιταλισμός και η πατριαρχία δεν κάνουν τους ανθρώπους ευτυχισμένους».

Αθήνα το 2015 ή ακόμη και τις πρώτες απόπειρες για διοργάνωση pride parades στο λόφο του Στρέφη και το Πεδίον του Άρεως κατά τη δεκαετία του '90 από την Πάολα. Ακολουθώντας τα στοιχεία που παραθέτει ο Θεοδωρακόπουλος στο «Αμφί» και *Απελευθέρωση* θα ορίσουμε ως αφετηρία του λοακι κινήματος στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1976 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 127), ημερομηνία που σηματοδοτείται από την ίδρυση του ΑΚΟΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας), στο οποίο θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά παρακάτω.

Η λεγόμενη επταετία των συνταγματαρχών, που επηρέασε σχεδόν κάθε έκφανση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας, «θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περίοδος όχι μόνο κρίσης αλλά και κατάργησης του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού, που είχε ήδη νοθευτεί κατά την εξελικτική πορεία της σύγχρονης πολιτικής μας ιστορίας» (Τσαπόγας & Χριστόπουλος 2004: 41). Ήδη κατά την προδικτατορική περίοδο αρχίζουν να αναδύονται όψεις της ομοφυλόφιλης επιθυμίας ή των τρανς ταυτοτήτων, με τα Καλιαρντά, τα στέκια της εποχής, την ποίηση του Καβάφη, την «Ερωμένη της» της Ντόρας Ρωζέττη (Ρωζέττη 2005 [1929]), κ.ά.. Με την έλευση της μεταπολίτευσης, εισερχόμαστε σε μία περίοδο εκδημοκρατισμού της χώρας, που συνοδεύεται από μία ρητορική με αίσθηση αναγέννησης και με τον αντίθετο πολιτικό προσανατολισμό από αυτόν που είχε καλλιεργηθεί κατά την επταετία.⁶⁷

Από τη μία, από μία αμιγώς πολιτική και κινηματική σκοπιά, το λοακι+ κίνημα συστάθηκε με συγκροτημένο και συλλογικό τρόπο για πρώτη φορά με την ίδρυση του ΑΚΟΕ μέσα από «αντιθέσεις και, μαζί με τις άλλες ομάδες κοινωνικής κριτικής - οικολόγους, φεμινίστριες, λεσβίες, ψυχιατρίζομενους, φυλακισμένους»⁶⁸

⁶⁷ Παπανικολάου 2017: σελ. 217: «Στη μεταπολίτευση, η υποστήριξη της φιλελευθεροποίησης σε σχέση με την ομοφυλοφιλία, η στήριξη ενάντια στη λογοκρισία και την καταστολή σε δίκες και με μια σειρά εκδόσεων, κινηματικών δράσεων και συζητήσεων, βασίστηκαν και στην υπενθύμιση των προηγούμενων ακροτήτων της Χούντας. Εντούτοις, και πάλι σαν ξαφνικά, η δεκαετία του '80 επανέφερε στην Ελλάδα καθεστώτα φοβίας, αλλά και συγκεκριμένες παρεμβάσεις καταστολής, συνδυασμένες με ηθικό πανικό».

⁶⁸ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 126: «Το νέο ομοφυλόφιλο κίνημα ξεπήδησε μέσα απ' αυτές τις αντιθέσεις και, μαζί με τις άλλες ομάδες κοινωνικής κριτικής -οικολόγους, φεμινίστριες, λεσβίες, ψυχιατρίζομενους, φυλακισμένους- θέτει γι' άλλη μια φορά το πρόβλημα της πατριαρχικής εξουσίας και διεκδικεί το δικαίωμα της ελεύθερης σεξουαλικότητας. Το νόημα των κινήματων αυτών, δεν περιορίζεται ωστόσο στις διεκδικήσεις τους· ή μάλλον οι διεκδικήσεις αυτές αμφισβητούν τις ίδιες τις βάσεις του σύγχρονου πολιτισμού, που μπορεί να μη στηρίζεται πλέον σε αυταρχικές μορφές πολιτικής

ακολουθώντας μία διαθεματική πολιτική αλληλεγγύης με ταξικό πρόσημο⁶⁹ και κριτική στην πατριαρχική δομή της κοινωνίας. Από την άλλη, υπό το πρίσμα μίας δικαιωματικής προσέγγισης, η περίοδος στην οποία θα επικεντρωθούμε αφορά στο «κρισιμότερο στάδιο στην πορεία των ατομικών ελευθεριών στην Ελλάδα» (Τσαπόγας & Χριστόπουλος 2004: 11). Συνολικά, αυτό που συνεχίζει να διώκεται παρά τις προοδευτικές κινήσεις και πρακτικές ακόμη και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, είναι η δυνατότητα αντίστασης και η «ζωή που τολμά να αυτοπροσδιοριστεί».⁷⁰

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός μετά την πτώση της χούντας, στο πλαίσιο μίας εκδήλωσης στις 16 Ιουλίου 1974, κλείνοντας την ομιλία του και ανοίγοντας το δρόμο για την επιστροφή του, επισημαίνει τα εξής: «Η ιστορία διδάσκει ότι εθνικά κρίσεις οδηγούν συνήθως εις την καταστροφήν. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που μία εθνική κρίσις ημπορεί να αφυπνίση τας συνειδήσεις και να γίνη αφετηρία μίας πολιτικής και ηθικής αναγεννήσεως ενός λαού» (Σβολόπουλος 1996: 220). Αυτή η ρητορική συνοδεύει την πολιτική ζωή της χώρας κατά την περίοδο της πρώιμης μεταπολίτευσης. Από το 1981 και με το σύνθημα «Αλλαγή», το ΠΑΣΟΚ με τον Ανδρέα Παπανδρέου στην ηγεσία έρχεται στο προσκήνιο μέσα από μία λογική λαϊκισμού «για να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ του πολιτικού πεδίου και της κοινωνίας ή των κοινωνικών δυνάμεων που το συγκροτούν».⁷¹

εξουσίας, αλλά με τους ιδεολογικούς του μηχανισμούς αλλοτριώνει τον άνθρωπο και τον υποδουλώνει ύπουλα, καθιστώντας τον απρόσωπη μονάδα στην αλυσίδα της παραγωγής και αναπαραγωγής» .

⁶⁹ Wolf 2016: σελ. 27: «Αυτό που θέλω να επισημάνω εδώ είναι ότι όχι μόνο η σεξουαλικότητα έχει ταξικό χαρακτήρα ή ότι το ταξικό στοιχείο επισκιάζει τη σεξουαλική ταυτότητα, αλλά ότι οι νέες σεξουαλικές ταυτότητες- άσχετα από το πόσο ανορθόδοξες είναι- δεν οδηγούν από μόνες τους στον τύπο του συλλογικού υποκειμένου που αμφισβητεί την εμπορευματοποίηση που μας έχει επιβληθεί από την καπιταλιστική αγορά».

⁷⁰ Τζανάκη 2018: σελ. 326: «Είναι φανερό, επομένως, ότι είτε μιλάμε για την υστερία, είτε για τις ανωμαλίες της *vita sexualis*, είτε για τον εκφυλισμό, μιλάμε διαρκώς για μια ηθικά ερμαφρόδιτη ζωή που φτάνει στα όρια της ηθικής παράνοιας, με δυο λόγια είναι η ζωή που τολμά να αυτοπροσδιοριστεί».

⁷¹ Λυριντζής 1990: σελ. 50: «Ο λαϊκισμός εμφανίζεται κάθε φορά που χρειάζεται μια πολιτική λογική για να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ του πολιτικού πεδίου και της κοινωνίας ή των κοινωνικών δυνάμεων που το συγκροτούν».

Το Ευρωπαϊκό πλαίσιο

Τόσο σε κινηματικό, όσο και σε θεσμικό επίπεδο οι διεθνείς εξελίξεις παρότρυναν την εξέλιξη των διεκδικήσεων και την άρθρωση πολιτικού λόγου γύρω από τα ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας στην Ελλάδα. Από τη μία, τα «μηνύματα του παρισινού Μάη που έρχονταν στην Ελλάδα με καθυστέρηση 10 ετών» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 19) δίνουν την ώθηση στα κοινωνικά κινήματα και έναν αέρα αγωνιστικότητας και αισιοδοξίας. Από την άλλη, η προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁷² το 1981 σε συνδυασμό με τις προοδευτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης⁷³ προσέδιδαν τη νομική και θεσμική νομιμοποίηση που είχαν ανάγκη οι πρώτες λοακτι συλλογικότητες στη χώρα.

Παρά τα επιμέρους σημεία όπου η Ελλάδα ήταν συνοδοιπόρος στον προοδευτικό δρόμο που χάραζαν άλλα ευρωπαϊκά κράτη, σε γενικές γραμμές έμεινε πίσω στο πλαίσιο των εξελίξεων γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁷⁴ Ένα από τα μεγαλύτερα βήματα ήταν η ίδρυση του ΑΚΟΕ, όπου στο ιδρυτικό του κείμενο, παρατίθενται οι αρχές και οι στόχοι της οργάνωσης και αποτυπώνεται με σαφήνεια η επιρροή από το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Όπως αναφέρει ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, το «κείμενο αυτό συντάχθηκε από ειδική Επιτροπή του Κινήματος η οποία έλαβε υπόψη της τα αντίστοιχα κείμενα των ομοφυλοφιλικών οργανώσεων της Ευρώπης και ψηφίστηκε κατ' άρθρο από τη γενική Συνέλευση των μελών του ΑΚΟΕ» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 68).

Τα κόμματα της περιόδου και οι συσχετισμοί με το κίνημα

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας εμφανίζονται σταδιακά νέοι κομματικοί σχηματισμοί και έρχεται στην εξουσία ο Κωνσταντίνος Καραμανλής με την

⁷² www.euroopa.eu: Η ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης: «Οι Κάτω Χώρες αναλαμβάνουν την προεδρία του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Η Ελλάδα γίνεται το 10ο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.»

⁷³ Council of Europe 2011: 104: βλ. περισσότερα για την ιστορική απόφαση του 1981 (*Recommendation 924 (1981) of the Parliamentary Assembly*) σχετικά με τις διακρίσεις προς τα ομοφυλόφιλα άτομα, η οποία εγκρίθηκε από τη Συνέλευση στις 1 Οκτωβρίου του 1981.

⁷⁴ Πετροπούλου 2019: «Μπορεί η Ελλάδα να είναι μία από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες που αποποινικοποίησε την ομοφυλοφιλία το 1951, ωστόσο στάθηκε παγερά αδιάφορη σε θέματα δικαιωματικής ισότητας, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα».

πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση και την εκπλήρωση μίας ιστορικής πρόκλησης: «την ειρηνική μετάβαση της Ελλάδας από μια ήδη διαλυμένη στρατιωτική δικτατορία σε ένα στέρεο, κατά τις δικές του προδιαγραφές, δημοκρατικό πολίτευμα» (Δραΐνας 2016: 138). Όπως ο «Καραμανλής, έτσι και ο Παπανδρέου ασκούσε μια ηγετική πολιτική (Δραΐνας 2016: 152), καθοδηγώντας τα δύο κόμματα εξουσίας, τη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ αντίστοιχα. Τα κόμματα της περιόδου επικεντρώνονται στη ρητορική του εκδημοκρατισμού και της έλευσης του νέου καθεστώτος για την αναγέννηση της πολιτικής ζωής του τόπου, ενώ ταυτόχρονα δεν παίρνουν θέση σε σχέση με τα αιτήματα του κινήματος «επικαλούμενα πάντα την εύκολη δικαιολογία του «πολιτικού κόστους» και τη μη ετοιμότητα της ελληνικής κοινωνίας, δείχνοντας ουσιαστικά αδιαφορία για θέματα δικαιωμάτων» (Πετροπούλου 2019).

Το ΑΚΟΕ, όπως και άλλες αντίστοιχες συλλογικότητες κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, είχαν χαρακτηριστικά αριστερίζουσας ή αναρχίζουσας ομάδας⁷⁵, έδιναν έμφαση στην κοινωνική απεύθυνση και αναδείκνυαν τα κοινωνικά ζητήματα που απασχολούσαν ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Οι συσχετισμοί της περιόδου δεν ευνοούσαν ιδιαίτερα τις λοακτι+ διεκδικήσεις, οι οποίες παρέμεναν στο περιθώριο του δημόσιου πολιτικού λόγου. Ωστόσο, υπήρχαν κάποιες συμμαχίες⁷⁶ σε πρώιμο επίπεδο, ενώ είχε καταγραφεί έρευνα του «περιοδικού «Αμφί» αναφορικά με τις θέσεις των κομμάτων για την ομοφυλοφιλία – η πρώτη σχετική, που μάλιστα αναδημοσίευσαν όλη ή εν μέρει αρκετές εφημερίδες και το περιοδικό «Τέταρτο» του Μάνου Χατζιδάκι. ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ Εσωτερικού και ΚΟΔΗΣΟ προέβαλλαν ως τα πλέον «φιλικά» (Αντωνόπουλος 2019α). Επιπλέον, το ΑΚΟΕ είχε συμμετάσχει το 1979 στο Φεστιβάλ Αυγής-Θουρίου, που διοργανωνόταν από την ΕΚΟΝ (Ελληνική

⁷⁵ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 67: «Χρησιμοποίησα αρκετές φορές τους όρους «αναρχίζουσα ομάδα», «αναρχίζουσα ατμόσφαιρα» και άλλες παρόμοιες εκφράσεις για ν' αντιδιαστείλω τις ομάδες αυτές από τα κλασικά πρότυπα των πολιτικών σχηματισμών -τα κόμματα- που έχουν πυραμιδοειδή δομή και στηρίζονται συνήθως σε αυστηρούς κανόνες λειτουργίας και πειθαρχίας».

⁷⁶ Ο.π.: σελ. 37-38: «Χαρακτηριστικό επίσης για το κλίμα της εποχής (την αντιδραστικότητα της Δεξιάς και τη φιλελεύθερη στάση της Κεντροαριστεράς – πλην του ΚΚΕ) είναι και το γεγονός ότι συνήγοροι στη δίκη του υποφαινόμενου, σαν «υπεύθυνου σύμφωνα με το νόμο» του περιοδικού ΑΜΦΙ, για ένα ποίημα του αείμνηστου Νίκου Σπάνια όπου αναφέρονται οι φράσεις «φουριόζικο καβλί» και «δυνατό καβλί» -μια δίκη όπου τελικά το ΑΜΦΙ αθωώθηκε- ήτανε (σημειωτέον χωρίς αμοιβή) οι Θόδωρος Πάγκαλος, Τάκης Παπάς, Κατερίνα Ιατροπούλου, ενώ ανάμεσα στους πολυπληθείς μάρτυρες υπερασπίσεως, συγκαταλέγονταν προσωπικότητες αναμφισβήτητου πνευματικού κύρους και αξίας: Βιργινία Τσουδερού, Ελένη Βακαλό, Ασσαντούρ Μπαχαριάν, Πέτρος Βάβλης, Γιώργος Βέλτσος, και πολλοί άλλοι».

Κομμουνιστική Νεολαία) Ρήγας Φεραίος, την οργάνωση Νεολαίας δηλαδή του ΚΚΕ Εσωτερικού. Η πρόσκληση από την πλευρά του ΚΚΕ Εσωτερικού προκάλεσε σχόλια, αλλά και την «αιώνια καζούρα «Ρηγάδες-αδερφές» από τους πολιτικούς τους αντιπάλους στα αμφιθέατρα» (Παπανικολάου 2018: 360-361).

Από την άλλη, οι πρακτικές της Νέας Δημοκρατίας κατά την περίοδο της διακυβέρνησής της παρότρυναν σε μεγάλο βαθμό τις διακρίσεις εναντίον ομοφυλόφιλων ή τρανς ανθρώπων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις επιχειρήσεις αρετή⁷⁷, στις οποίες θα αναφερθούμε και παρακάτω. Είναι αναμενόμενο στις συντηρητικές παρατάξεις της περιόδου να συναντάμε με μεγάλη συχνότητα τους «ιδεολογικούς εκφραστές του σεξισμού»⁷⁸ και τα αιτήματα των κοινωνικών κινημάτων, όπως το λοακτι+ και το φεμινιστικό, να μη βρίσκουν χώρο έκφρασης. Με τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας να εναλλάσσονται στην εξουσία, παρατηρούμε τον «Καραμανλή να μετατοπίζει τη Δεξιά προς το Κέντρο, και τον Παπανδρέου το Κέντρο προς την Αριστερά» (Δραΐνας 2016: 152). Και στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι καθόλου αμελητέο «να σημειωθεί ότι, πράγματι, κατά την πρώτη φάση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων».⁷⁹

Το σύνθημα «Αλλαγή» και η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ του 1981

Το περίφημο σύνθημα «Αλλαγή» αποτέλεσε σήμα κατατεθέν του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981. Το ΠΑΣΟΚ ήρθε στην εξουσία και η αλλαγή που υποσχόταν μάλλον

⁷⁷ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 25: «Οι μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις Καραμανλή, ακολουθώντας την πάγια τακτική της Δικτατορίας με τις διαβόητες «επιχειρήσεις αρετή», δεν τους άφηναν σε χλωρό κλαρί».

⁷⁸ Τορπουζίδης 2012: σελ. 21: «Πολιτικοί της δεξιάς, της ακροδεξιάς και καθαρόαιμοι νεοναζί, σοσιαλδημοκράτες πλήρως υποταγμένοι στις κυρίαρχες δομές και την ιδεολογία τους, καθώς και ηγήτορες εκκλησιών ανά τον κόσμο, αποτελούν την κομπανία των ιδεολογικών εκφραστών της σεξιστικής ιδεολογίας και ηθικής».

⁷⁹ Παντελίδου Μαλούτα 2007: σελ. 15-16: «Είναι απαραίτητο εντούτοις να σημειωθεί ότι, πράγματι, κατά την πρώτη φάση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων με πρώτη την υπογραφή της διεθνούς συμβάσεως «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» [CEDAW] το 1982. Η σύμβαση αυτή, την οποία οι κυβερνήσεις της περιόδου 1979-1981 δεν είχαν δεχτεί να υπογράψουν, επικυρώθηκε στη συνέχεια με νόμο (ν. 1342/83 του υπουργείου Δικαιοσύνης)». Για περισσότερα σχετικά με τους συσχετισμούς της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ του 1981 και των φεμινιστικών διεκδικήσεων, βλ. παρακάτω.

δεν ήρθε για όλους.⁸⁰ Ο λαϊκισμός, με τον οποίο ταυτίστηκε το ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης, αφορά στην «εξύψωση του λαού και τη συνεχή επίκληση του λαού και του λαϊκού στοιχείου» και την «αντίθεση κάθε μορφή λαϊκισμού προς το κατεστημένο και τις ηγετικές ομάδες (αντι-ελιτισμός)» (Λυριντζής 1990: σελ. 45). Όπως αποτυπώνεται και σε μία από τις κεντρικές ομιλίες του Ανδρέα Παπανδρέου το 1981⁸¹, το ΠΑΣΟΚ συγκροτείται με την πτώση της χούντας και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ως λαϊκιστικό κόμμα «χρησιμοποιώντας ως βασικό κριτήριο την έγκληση των κοινωνικών υποκειμένων ως τμήματος του λαού».⁸²

Η έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία έγινε αποδεκτή με εορταστική διάθεση από μεγάλη μερίδα του κόσμου αλλά και μέρους του κινηματικού χώρου. Η Λιλίκα Μπομπόλου σχολιάζοντας τις εκλογές στις 18 Οκτωβρίου 1981 αναφέρεται σε μία «δίψα για αλλαγή παντού!».⁸³ Παρότι δεν υπήρξαν άμεσα λοακτι+ πολιτικές που ακολούθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, θα μπορούσαμε ωστόσο να κάνουμε λόγο για φεμινιστικές πολιτικές επιλογές που ακολούθησε το κυβερνών κόμμα σε μία προσπάθεια νομιμοποίησης της «ισότητας των φύλων».⁸⁴ Το ΠΑΣΟΚ είχε πάρει «θέση

⁸⁰ Βακαλίδου 2019: «Πολύ σύντομα έφτασε το 1981 που έφερε το ΠΑΣΟΚ μαζί με το σύνθημα για Αλλαγή, η οποία ποτέ δεν ήρθε –για μας τουλάχιστον. Μέχρι τότε όλες οι τρανς βιώναμε τις χειρότερες συνθήκες επισφάλειας, ανυποληψίας και ατίμωσης, κυρίως σε ό,τι αφορά την αντιμετώπισή μας από την πολιτεία και ειδικότερα από την αστυνομία. Ήμασταν τα πιο εύκολα και μπανάλ θύματά της».

⁸¹ Από την προεκλογική ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέα Παπανδρέου, στη Θεσσαλονίκη το Σάββατο 10 Οκτωβρίου 1981 για τις Εθνικές Εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981: «Το 1974, όταν ιδρύσαμε το ΠΑΣΟΚ, βρήκαμε τη λέξη κίνημα, όχι κόμμα. Και ήταν σα να είχαμε μία προαίσθηση ότι αυτό είναι ένα κίνημα που βγαίνει από τα σπλάχνα του λαού μας του καταδυναστευμένου για δεκαετίες, ένα εθνικό λαϊκό κίνημα που θα απελευθερώσει την πατρίδα μας και θα δώσει την ευκαιρία για να χτίσουμε τη Νέα Ελλάδα. Είναι το ΠΑΣΟΚ το κίνημα του ελληνικού λαού. Είναι το κίνημα του εργάτη, του αγρότη, του μισθωτού, του βιοτέχνη, του επαγγελματία, του επιστήμονα, της νέας γενιάς, και ναι, και της γυναίκας. Είναι το κίνημα των μη προνομιούχων Ελλήνων».

⁸² Λυριντζής 1990: σελ. 46: «(...) η έγκληση απορρέει από τη βασική αντίθεση λαού – συγκροτήματος εξουσίας, η οποία υπάρχει και λειτουργεί παράλληλα με τις ταξικές αντιθέσεις.

⁸³ Μπομπόλου 2008: σελ. 66: Κείμενο με τίτλο «Αλλαγή» (25.10.1981), κείμενο-σχόλιο μετά τις εκλογές στις 18.10.1981: «Ψηφίσαντες/σες και μη ψηφίσαντες/σες το νέο κυβερνητικό κόμμα, γιορτάσαμε με την ψυχή μας, μαζί με το 62,5% του Ελληνικού λαού, τη νίκη της δημοκρατίας, τη νίκη του σοσιαλισμού, την ΑΛΛΑΓΗ. Βγήκαμε στους δρόμους, πανηγυρίσαμε, φωνάξαμε, τραγουδήσαμε, και μετά μαζευτήκαμε στο σπίτι, για ν' ακούσουμε λίγα-λίγα τ' αποτελέσματα και να ευχαριστηθούμε. Τι λέει τώρα; Κορινθία; Κι εκεί καλά πήγε, και στην Κρήτη και στα άλλα νησιά και σ' όλη την Ελλάδα. Δίψα για αλλαγή παντού!»

⁸⁴ Παντελίδου Μαλούτα 2007: σελ. 14: Η προσπάθεια νομιμοποίησης της «ισότητας των φύλων» μέσω της αναγωγής της σε αναπτυξιακό /εκσυγχρονιστικό μέσο προς όφελος όλων (και όχι ως επιβεβλημένο μέτρο που διορθώνει μια κατάφωρη αδικία σε βάρος των γυναικών), δείχνει και τη (μικρή) ιδεολογική βαρύτητα της σχετικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ: είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι, ανεξάρτητα από τις όποιες θετικές της απόρροιας, η «γυναικεία» πολιτική του ΠΑΣΟΚ, παρά τη ριζοσπαστική ρητορική με την οποία συχνά επενδύθηκε, δεν εξέφραζε κεντρικές ιδεολογικές επιλογές του συγκεκριμένου κόμματος, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φεμινιστικές, αλλά κυρίως αποτέλεσε συγκυριακή

ενάντια στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξεως της κυβέρνησης με τις «επιχειρήσεις αρετή» που στρέφονται κατά κύριο λόγο εναντίον των τραβεστί και των ομοφυλοφίλων» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 37).

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έχει ικανοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό ένα μεγάλο κομμάτι των αιτημάτων του γυναικείου/φεμινιστικού κινήματος της προηγούμενης περιόδου (Παντελίδου Μαλούτα 2007: 13). Με τις εκλογές του 1981 παρατηρείται η πτώση της δύναμης της ΝΔ, που «απέφερε την πολιτική ήττα της». ⁸⁵ Οι αλλαγές που φέρνει το ΠΑΣΟΚ ⁸⁶ όπως οι ρυθμίσεις στο Οικογενειακό Δίκαιο, η θεσμοθέτηση της «ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις», η ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας των Δύο Φύλων το 1983, λειτούργησαν καταλυτικά ενώ συνδέονται στενά με κινηματικές δράσεις και αυτόνομες συλλογικότητες. Παρά το γεγονός ότι τα βήματα αυτά θεωρούνται κυρίως πολιτικές αποφάσεις του ΠΑΣΟΚ, οι «διεκδικήσεις συγκεκριμένων φορέων (κυρίως από τον αυτόνομο φεμινιστικό χώρο) που λειτούργησαν ως ομάδες πίεσης, έγιναν πρωταρχικά αντιληπτές ως παραχωρήσεις από «τα πάνω», πιστώθηκαν στο ΠΑΣΟΚ και εντάχθηκαν στην προβληματική του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης της» (Παντελίδου Μαλούτα 2007: 13-14).

Η σχέση του κινήματος με το κράτος

Το κίνημα λοακτι+, όπως συμβαίνει γενικά με τα περισσότερα κοινωνικά κινήματα «πέρα από τα συλλογικά αιτήματα για εκδημοκρατισμό που πρόβαλλαν οι ακτιβιστές, οι νέοι αυτοί κοινωνικοί δεσμοί λειτούργησαν ως κρίσιμης σημασίας παράγοντες εκδημοκρατισμού». ⁸⁷ Η λοακτι+ ατζέντα στις περισσότερες, αν όχι σε όλες, τις περιπτώσεις, παρέμενε στο περιθώριο ενώ, το κράτος «φερόταν πάντα σαν

πολιτική επιλογή προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της «αλλαγής» καθώς και προσπάθεια ενσωμάτωσης άλλης μιας κατηγορίας «μη προνομιούχων».

⁸⁵ Νικολακόπουλος 1990: σελ. 229: «Η συνολική πτώση της δύναμης της Ν.Δ. στις εκλογές του 1981, που απέφερε την πολιτική ήττα της, χαρακτηρίστηκε και από την επιστροφή σε ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά του προδικτατορικού εκλογικού χάρτη της Δεξιάς, ενδεικτικότερο των οποίων ήταν οι μεγάλες αποκλίσεις όσον αφορά την επιρροή της στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές».

⁸⁶ Παντελίδου Μαλούτα 2007: σελ. 15-16: Για πιο αναλυτικά.

⁸⁷ Tilly 2007: σελ. 323. Για περισσότερα σχετικά με τη συνάφεια των κοινωνικών κινήματων με τον εκδημοκρατισμό, βλ. 319-327.

να είχε να ασχοληθεί με πολύ πιο σοβαρά ζητήματα και όχι με τα αιτήματα μιας «μειοψηφίας» (Πετροπούλου 2019). Στο παράδειγμα που εξετάζουμε, όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης, κυριαρχεί η εξής πολιτική κατάσταση, βασισμένη στο δίπολο κράτος-κοινωνία πολιτών: «Στην Ελλάδα το κράτος είναι διογκωμένο και υπερτροφικό. Η κοινωνία πολιτών είναι ατροφική και αδύναμη» (Βούλγαρης 2006: 5-33). Ωστόσο, τα δύο σημεία του δίπολου, δε συγκρούονται απαραίτητα, αλλά ενδεχομένως αλληλοδιαπλέκονται ή και προχωράνε παράλληλα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι τα αιτήματα του φεμινιστικού/γυναικείου κινήματος στη μεταπολιτευτική Ελλάδα τέθηκαν πολλές φορές προς διεκδίκηση στο πλαίσιο της κοινωνίας πολιτών, κάτι που δε συνέβη με το λοακτι+ κίνημα μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, καθώς οι διεκδικήσεις του δεύτερου σχεδόν μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και στον αντιεξουσιαστικό χώρο. Ταυτόχρονα, όσον αφορά το ευρωπαϊκό πλαίσιο, μετά το '68 με την αναζωπύρωση των ριζοσπαστικών ιδεών, το ενδιαφέρον για τα ανερχόμενα μαρξιστικά ρεύματα είχε την πρωτοκαθεδρία στο χώρο της πολιτικής θεωρίας. Ωστόσο, «τα πολιτικά κίνητρα πίσω από τη θεωρία αφορούσαν τον «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», κλειδί του οποίου ήταν το κράτος» (Βούλγαρης 2006: 8). Το κράτος λοιπόν θα παίξει καθοριστικό ρόλο κατά την πρώιμη Μεταπολίτευση, ως εν δυνάμει φορέας σοσιαλιστικών ιδεών, ωστόσο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, ελάχιστα είναι τα σημεία όπου μία πολιτική συμπόρευσης με το κίνημα πραγματοποιήθηκε από το ίδιο το κράτος, αν και οι πολιτικοί συσχετισμοί, στους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω -και οι οποίοι βρίσκονταν σε πεδίο αλληλεπίδρασης με το κράτος- δεν είναι αμελητέοι.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Μεταπολίτευση

Πέρα από το ακτιβιστικό και κινηματικό επίπεδο, έχει ενδιαφέρον να γίνει αναφορά στις λοακτι+ διεκδικήσεις υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την περίοδο που εξετάζουμε. Η κινηματική δράση δε βρίσκεται πάντα στον αντίποδα των θεσμικών διεκδικήσεων, αλλά πολύ συχνά αλληλοσυμπληρώνονται. Ήδη πριν τη Μεταπολίτευση, το 1953, ιδρύθηκε η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του

Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΛΕΔΑΠ) (Τσαπόγας & Χριστόπουλος 2004: 11). Οι οργανώσεις που επικεντρώνονται στα ανθρώπινα δικαιώματα γύρω από τη σεξουαλικότητα, «εκπροσωπούμενες συνήθως από ευυπόληπτα μέλη της μεσαίας τάξης»⁸⁸ συνεισφέρουν στις πολιτικές εξελίξεις μέσα από τη νομιμοποίηση που αποκτούν λόγω της θεσμικής διάστασης της δράσης τους. Σύμφωνα με τους Τσαπόγα και Χριστόπουλο, η «ιστορία της Ένωσης ταυτίζεται με την εξέλιξη των αγώνων για την προάσπιση των δικαιωμάτων καθ' όλη τη διάρκεια του μισού αιώνα που παρήλθε από την ίδρυσή της»⁸⁹.

Με τον Ποινικό Κώδικα που τέθηκε σε ισχύ το 1951 και το άρθρο 347ΠΚ: «Η παρά φύση ασέλγεια μεταξύ αρρένων που τελέστηκε: α. με κατάχρηση μιας σχέσης εξάρτησης που στηρίζεται σε οποιαδήποτε υπηρεσία, β. από ενήλικο με αποπλάνηση προσώπου νεότερου από 17 ετών ή από κερδοσκοπία, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον 3 μηνών» (Ξυνού 2015). Πρόκειται για το περίφημο άρθρο 347 σχετικά με την «ασέλγεια παρά φύση», το οποίο ενδυνάμωνε τις διακρίσεις σχετικά με τη σεξουαλική συμπεριφορά⁹⁰. Για δεκαετίες η κατάργησή του αποτελούσε ένα από τα βασικά αιτήματα της λοακτι+ κοινότητας, κάτι το οποίο πραγματοποιήθηκε το κοντινό

⁸⁸ Τορπουζίδης 2012: σελ. 39: «Για πρώτη φορά οι ομοφυλοφιλικές ενώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκπροσωπούμενες συνήθως από ευυπόληπτα μέλη της μεσαίας τάξης, υποσκελίζονται από πολιτικοποιημένες οργανώσεις ακτιβιστών, που διεκδικούν, όχι απλά το σταμάτημα των διώξεων και της καταστολής, αλλά και τη συνολική απελευθέρωση από τους περιορισμούς και τη σεξιστική ηθική της καπιταλιστικής οικογένειας».

⁸⁹ Τσαπόγας & Χριστόπουλος 2004: σελ. 11: «Το 1953 ιδρύθηκε η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη, η πρώτη οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα, πολύ πριν εφευρεθεί το σύγχρονο ακρωνύμιο ΜΚΟ. Η ιστορία της Ένωσης ταυτίζεται με την εξέλιξη των αγώνων για την προάσπιση των δικαιωμάτων καθ' όλη τη διάρκεια του μισού αιώνα που παρήλθε από την ίδρυσή της. Η παράλληλη αυτή πορεία, δυσδιάκριτη μέσα τη σημερινή πολυχρωμία της «κοινωνίας πολιτών», γίνεται εμφανής αν ανατρέξουμε σε χρόνους δύσκολους, όπου κάθε λόγος για τα δικαιώματα προκαλούσε από υποψίες έως και διωγμούς.»

⁹⁰ Ο.π.: σελ. 196. Για διακρίσεις σχετικά με τη «σεξουαλική συμπεριφορά»: «Σεξουαλική συμπεριφορά: Το Σύνταγμα δεν προβαίνει σε διακρίσεις με βάση τις σεξουαλικές προτιμήσεις εκάστου. Ωστόσο, η προστασία της οικογένειας και του (προφανώς ετερόφυλου) γάμου ως προνομιακών μορφών συμβίωσης του Έθνους δείχνουν ότι η συνταγματική προτίμηση για την ετεροφυλόφιλη, αναπαραγωγική και νομικώς αναγνωρισμένη συμβίωση δεν αποκλείει τη διαφοροποίηση ατόμων με βάση της *latu sensu* σεξουαλικές επιλογές τους, π.χ. με την παραχώρηση φορολογικών ελαφρύνσεων σε εγγάμους ή την προνομιακή πρόσληψή τους σε δημόσιες θέσεις. Δεν φαίνεται ωστόσο δυνατό να δικαιολογηθούν από συνταγματικής άποψης μέτρα διωγμού, όπως π.χ. η ποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας που πραγματοποιείται στο ισχύον δίκαιο με τον κολασμό της «παρά φύση ασέλγειας» (άρθρο 347 ΠΚ)».

2015 ως συμβολική κίνηση⁹¹ από τον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης Νίκο Παρασκευόπουλο.

Το κίνημα και η «Αριστερά»

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας και τη φάση ανασυγκρότησης που πέρασε η χώρα σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, «παράλληλα αναδιοργανωνόταν η αριστερά, επανιδρύονταν τα κοινοβουλευτικά κόμματα και οι οργανώσεις της άκρας αριστεράς, ξαναχιζόταν το συνδικαλιστικό κίνημα» (Βαρίκα 2000: 293). Οι λοακτι+ συλλογικότητες που αναδύθηκαν κατά το διάστημα που εξετάζουμε αποπειράθηκαν σε μεγάλο βαθμό να ενστερνιστούν χαρακτηριστικά μίας «αταξικής κοινότητας μέσα σε μία ταξική κοινωνία» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 68).. Επίσης, όπως παραθέτει ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος μεταξύ άλλων όταν αναφέρεται στους στόχους και τις διεκδικήσεις του ΑΚΟΕ, ήταν σημαντική η «προώθηση της συνεργασίας με όλες τις ομάδες και οργανώσεις για την απελευθέρωση της Γυναίκας, τις νεολαίες και τα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς, τις πολιτιστικές οργανώσεις και τα διάφορα ριζοσπαστικά κινήματα, τους συλλόγους των εργαζομένων, των διανοουμένων, των καλλιτεχνών και των μαζικών λαϊκών φορέων εν γένει» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 76). Οι λοακτι+ διεκδικήσεις ήταν ανέκαθεν αλληλένδετες με τις πολλαπλές καταπιέσεις που βίωναν ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, ενώ και στο ελληνικό συγκείμενο συναντάμε τη στενή σύνδεση με το ταξικό και το έμφυλο ζήτημα. Η στροφή που ξεκίνησε από τη δεκαετία του '90⁹² και η αποπολιτικοποίηση του κινήματος σε ορισμένες εκδοχές του, αδικούν τη σύνδεσή της με τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και αντιστρόφως, με την έννοια ότι ορισμένες φωνές από το χώρο της Αριστεράς, όπως το ΚΚΕ (Θεοδωρακόπουλος 2005: 58), για αναφορά στη στάση του ΚΚΕ., ώθησαν προς την αποσιώπηση του κινήματος ή δεν

⁹¹ Ξυνού 2015: «Η τροπολογία κατατέθηκε προ ημερών, κατά τη συζήτηση γύρω από το σύμφωνο συμβίωσης, από συνολικά πέντε βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ (Β. Κατριβάνου, Κ. Δουζίνας, Αν. Καββαδία, Χρ. Καραγιαννίδης, Γ. Ψυχογιός), επισημαίνοντας ότι η «ύπαρξη της διάταξης αυτής στιγματίζει ποινικά μια κατηγορία ατόμων, ενώ διαιωνίζει και επιτείνει τις διακρίσεις και τον ρατσισμό σε βάρος τους» (άρθρο δημοσιευμένο στις 20.12.2015).

⁹² Wolf 2016: σελ. 163: «Η υστερία που ξεκίνησε τη δεκαετία του '90 στο χώρο του ΛΟΑΤ υπονοεί ότι η περιθωριοποίηση των γκέι από τη συμβατική κοινωνία μπορεί να μετριαστεί με τη μετατροπή της ΛΟΑΤ κοινότητας σε ελκυστική αγορά».

έδωσαν χώρο στο κίνημα. Οι περιπτώσεις αυτές δεν αποτελούν παρά την «τραγική ειρωνεία της ιστορίας»,⁹³ καθώς φέρνουν στο προσκήνιο περιστατικά διάσπασης και διαμάχης μεταξύ καταπιεσμένων ομάδων, παρά την ολοφάνερη κοινή βάση των αγώνων τους. Ο Κώστας Τορπουζίδης στο «Ομοφυλοφιλία, σεξουαλικότητα και η πάλη για την απελευθέρωση» αναφέρεται σε διωγμούς του ΑΚΟΕ από την ΠΑΣΠ και την ΚΝΕ στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.⁹⁴ Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι, η «Οκτωβριανή Επανάσταση με τη νέα σοσιαλιστική της νομοθεσία καταργεί όλες τις τσαρικές απαγορεύσεις και φαίνεται να οδηγεί το πρόβλημα της Σεξουαλικότητας στη λύση του» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 122).

Η σχέση με το γυναικείο/φεμινιστικό κίνημα

Όπως αναφέρει η Ελένη Βαρίκα, «λίγους μήνες μετά την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα, εμφανίστηκε ο φεμινισμός στην πολιτική σκηνή» (Βαρίκα 2000: 293). Βασικό σημείο τομής μεταξύ του λσ+ κινήματος και του γυναικείου/φεμινιστικού κινήματος αποτελεί το γυναικείο ζήτημα. Επιπλέον, μία σειρά από κοινά αιτήματα^{95 96} φέρνουν κοντά τις δύο κοινωνικές ομάδες και κοινότητες, ενώ πολύ συχνά οι ταυτότητες των υποκειμένων αλληλεπικαλύπτονται⁹⁷. Οι λεσβίες τις φορές που εκτοπίζονται από ανδροκρατούμενους χώρους, βρίσκουν συμμαχίες στις φεμινιστικές συλλογικότητες κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, ενώ σημαντικό ρόλο παίζει το γεγονός ότι η καταπίεση των λεσβίων «αναλύεται με έμφαση στους όρους της γυναικείας καταπίεσης» (Rubin 1993: 33). Από την άλλη, πέρα από τη συμπίεση των δύο κινήματων, διατυπώνονται και υπαινιγμοί σχετικά με συγκρούσεις ή διασπάσεις

⁹³ Τορπουζίδης 2012: σελ. 45: «Τραγική ειρωνεία της ιστορίας αποτελεί το γεγονός ότι υπήρξαν κάποιοι στην Αριστερά, αρχικά το 1931 το σοσιαλιστικό κόμμα και από το 1933 ακολούθησε και το κομμουνιστικό, που άρχισαν να θεωρούν την ομοφυλοφιλία σαν το κρυμμένο μυστικό του Ναζισμού, παρουσιάζοντας τον σαν σύμπτωμα της «εκφυλισμένης μπουρζουαζίας».

⁹⁴ Ο.π.: σελ. 38: «Η προσπάθεια τα πρώτα 1-2 χρόνια της τότε επίσημης ηγεσίας των φοιτητών -της ΕΦΕΕ, που τότε ελεγχόταν σχεδόν απόλυτα από τη συμμαχία ΠΑΣΠ και ΚΝΕ – να εκδιώξει με ύβρεις και τραμπουκισμούς το ΑΚΟΕ από τις εκδηλώσεις ευτυχώς απέτυχε. Η επαναστατική Αριστερά ήταν αυτή που έδωσε τη μάχη και επέβαλε την παρουσία και τη συμμετοχή του».

⁹⁵ Λάβρυς – Λεσβιακός Λόγος, Τεύχος 3: σελ. 41, Πορεία ενάντια στο βιασμό.

⁹⁶ Μπομπόλου 2008: σελ. 78, 118, 201 για διεκδικήσεις γύρω από τις απόπειρες βιασμού, τη σεξουαλική απελευθέρωση, την αυτοδιάθεση σώματος, τις συζυγοκτονίες, ενώ ταυτόχρονα παρότρυναν τον κόσμο ενημέρωση.

⁹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση του περιοδικού «Λάβρυς» όπου συναντάται η φεμινιστική με τη λεσβιακή ταυτότητα. Για περισσότερα σχετικά με το περιοδικό, βλ. παρακάτω.

μεταξύ ομάδων⁹⁸. Σε κινηματικό επίπεδο η συμπόρευση των λεσβίων με τις φεμινίστριες αντανάκλα τις διασταυρωμένες εμπειρίες και ταυτότητες μεταξύ των δύο κινημάτων.⁹⁹

Το ζήτημα της ταυτότητας τίθεται στο προσκήνιο με την έλευση των νέων κοινωνικών κινημάτων, μεταξύ των οποίων ήταν το φεμινιστικό και το λσατκι+. Έτσι, ο πυρήνας του λσατκι+ κινήματος συγκροτείται κυρίως από λσατκι+ υποκείμενα, το γυναικείο/φεμινιστικό κίνημα από γυναίκες ή queer¹⁰⁰ υποκείμενα, κ.ά. Με αυτόν τον τρόπο, οι «διεκδικήσεις ταυτότητας αποκτούν ύψιστη αξία λόγω της σημασίας τους για τους υποστηρικτές, τους ανταγωνιστές, τους πιθανούς συμμάχους και τους αντικειμενικούς σκοπούς του προγράμματος ή τις διεκδικήσεις υπόστασης» (Tilly 2007: 170). Παρά τις διακρίσεις που συνέχιζαν να αντιμετωπίζουν πολλές γυναίκες¹⁰¹, το κίνημα κατά τις πρώτες δεκαετίες της μεταπολίτευσης ήταν «μαζικό, δυνατό, ορμητικό».¹⁰²

Επακόλουθο των ζυμώσεων μεταξύ των ακτιβιστριών και ακτιβιστών ήταν η επαναφορά του ερωτήματος σχετικά με το «ποια είναι πραγματική γυναίκα;». Ένα σημείο έντασης μεταξύ του λσατκι+ και του φεμινιστικού κινήματος αποτέλεσε το γεγονός ότι οι γυναικείες/φεμινιστικές οργανώσεις επαναφέροντας ερωτήματα γύρω από τη γυναικεία ταυτότητα. Αν σκεφτούμε ιδιαίτερα τις δεκαετίες του '80 και του '90 στην Ελλάδα, παρά τα τόσα κοινά σημεία συμπόρευσης μεταξύ των δύο κινημάτων,

⁹⁸ Λάβρυς, *Πρώτο Τεύχος*: σελ. 5: «Πως εμείς οι λεσβίες λέμε ότι είμαστε και φεμινίστριες; Γιατί θέλουμε να συγχέουμε την αναγκαιότητα της γυναικείας απελευθέρωσης με το ιδιωτικό θέμα της σεξουαλικής επιλογής; Έχει ακόμα λεχθεί πως έτσι επιμένουμε να υπονομεύουμε το γυναικείο κίνημα, αφ' ενός δίνοντας του μια ...άσχημη γεύση, αφ' ετέρου σηκώνοντας τη μπαντιέρα του λεσβιακού φεμινισμού και διασπώντας έτσι το κίνημα ανάμεσα σε ετερο- και λεσβοφεμινίστριες».

⁹⁹ Moore 2006: σελ. 115: «After the 1960s, the between lesbian identity and the women's liberation movement intersected so much that lesbian-feminist perspectives on gay identity began to overshadow the experiences of lesbians who were unconnected to that movement, gay women whose lives were being shaped association by other events in their social worlds».

¹⁰⁰ Για περισσότερα σχετικά με την έννοια του κούηρ (queer), βλ. στο κεφάλαιο «Θεωρητικό πλαίσιο και μεθοδολογία».

¹⁰¹ Μπομπόλου 2008: σελ. 24: Η Λιλίκα Μπομπόλου, αναφέρει μεταξύ άλλων, ότι «όσες γράφαμε για γυναικεία θέματα ξέραμε ότι δεν θα βρίσκαμε εύκολα έντυπα και εκδότες/τριες πρόθυμους/ες να δημοσιεύουν τα κείμενά μας».

¹⁰² Ό.π.: σελ. 15: «Το γυναικείο κίνημα, που μόλις ξανάβγαине στο φως, ήταν πραγματικά ένα φως για τις γυναίκες που αισθάνονταν να καταπιέζονται από παντού, κι όταν μάθαιναν ότι υπήρχε, έτρεχαν κοντά του για να βοηθηθούν. Να βρεθούν με γυναίκες από τις οποίες θα μάθαιναν για τις αιτίες της άνισης προς τους άντρες θέσης τους και με τις οποίες θα μίλαγαν την ίδια γλώσσα. Το κίνημα τότε ήταν μαζικό, δυνατό, ορμητικό. Ήταν κυριολεκτικά α π ε λ ε υ θ ε ρ ω τ ι κ ό. Και γι' αυτό αποτελεσματικό. Ήταν ένα ξέσπασμα».

είναι αρκετά σαφές γιατί η μη ενημέρωση γύρω από τα ζητήματα ταυτότητας και επαναπροσδιορισμού φύλου (κάτι το οποίο θα έφτανε με μία σχετική καθυστέρηση στην Ελλάδα) οδήγησε σε αποκλεισμό πολλές φορές των τρανς υποκειμένων. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Jacqueline Rose, «θα ήταν ολοφάνερα υποτιμητικό και για τον φεμινισμό και για την τρανς κοινότητα -δύο κινήματα που αντιμάχονται την καταπίεση- να μην μπορούν να συνομιλήσουν» (Rose 2016: 51).

Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, ένα από τα βασικά στοιχεία που δίνουν ώθηση στην ανάδυση των κοινωνικών δικαιωμάτων και της ατζέντας του φεμινιστικού κινήματος, είναι η λεγόμενη άνθηση του «κρατικού φεμινισμού»,¹⁰³ που βρήκε χώρο ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Μέσα από την οδό των θεσμικών διεκδικήσεων ή και τη μερική εκπλήρωση των πιο ριζοσπαστικών αιτημάτων, γίνεται εφικτή η διεύρυνση του «πολιτικού»¹⁰⁴, μέσω της οποίας εξυπηρετούνται τα κοινωνικά αιτήματα που αφορούν τα ζητήματα γύρω από τα φύλο και τις σεξουαλικότητες.

Σημαντικές στιγμές του κινήματος

Η ίδρυση του ΑΚΟΕ (1976)

Το ΑΚΟΕ αποτελεί την πρώτη ομοφυλοφιλική οργάνωση στην Ελλάδα και ο ρόλος που έπαιξε σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο ήταν αδιαμφισβήτητα καθοριστικός, μέσα από τη στήριξη των λωακτι+ ατόμων, την ορατότητα και την αίσθηση κοινότητας που προσέφερε μέσα από τις δράσεις της συλλογικότητας, όπως

¹⁰³ Παντελίδου Μαλούτα 2007: σελ. 7: «Η επίδραση του φεμινιστικού κινήματος, στην προκειμένη περίπτωση, και αυτή του «κρατικού φεμινισμού» στη συνέχεια, είναι προφανώς σημαντικές σε σχέση με τις αλλαγές τις οποίες επέβαλαν στο επίπεδο της νομοθεσίας και των θεσμών, αλλά και ευρύτερα με σημείο αναφοράς μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα και, ειδικά, για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη, την έμφυλη διάστασή της και, κυρίως, τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις που την αφορούν».

¹⁰⁴ Ό.π.: σελ. 6-7: «Αντίθετα μάλιστα, φαίνεται ότι ιστορικά, οι επιμέρους «παραχωρήσεις» ή η μερική ικανοποίηση ριζοσπαστικών αιτημάτων λειτουργούν μάλλον εκτονωτικά για τις διεκδικήσεις, και όχι μόνον στο πλαίσιο του φεμινισμού. Αυτό καταδεικνύει η εξέλιξη όλων των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινήματων. Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή καθόλου δεν ακυρώνει το γεγονός ότι η δράση των σχετικών κινήματων έχει επηρεάσει αμετάκλητα τόσο την κοινωνική πραγματικότητα όσο και την κοινωνική θεωρία, μέσω της διεύρυνσης του «πολιτικού» την οποία προκάλεσε».

αναγνωρίζει και ο πρώην εκδότης του περιοδικού ΑΜΦΙ καθώς και ένας εκ των ιδρυτικών μελών του ΑΚΟΕ, Λουκάς Θεοδωρακόπουλος: «Η κυριότερη συμβολή ωστόσο του ΑΚΟΕ και του ΑΜΦΙ, πέρα από τον προβληματισμό που δημιούργησαν στα κόμματα και τις τάξεις της νεολαίας, βρίσκεται στην ηθική συμπαράσταση που παρέχει στους χιλιάδες ομοφυλόφιλους της Ελλάδας» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 129). Επιπλέον, έθεσε το ζήτημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης ως κρίσιμο πολιτικό θέμα¹⁰⁵ και όχι ως ένα ζήτημα που αφορά τα συμφέροντα μίας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας

Παρά τη δυναμική του δράση για σειρά ετών, το ΑΚΟΕ ποτέ δεν απέκτησε νομική υπόσταση,¹⁰⁶ παρόλ' αυτά, το ΑΚΟΕ και το περιοδικό ΑΜΦΙ διένυσαν παράλληλους δρόμους¹⁰⁷ βγαίνοντας μπροστά με το πολιτικό πρόταγμα της σεξουαλικής απελευθέρωσης σε μία περίοδο που τα ζητήματα αυτά ήταν αχαρτογράφητα και όρισαν την πολιτική ατζέντα της λσoακτι+ κοινότητας. Οι συγκεντρώσεις του ΑΚΟΕ γίνονταν «μέσα σ' εκείνο «το άθλιο πουστροαναρχικό υπόγειο», όπως το αποκαλούσε ο Κώστας Ταχτσής, όπου στεγάζονταν τα γραφεία του ΑΜΦΙ» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 177) και σύμφωνα με το Θεοδωρακόπουλο, όσον αφορά τις λειτουργίες και τις διαδικασίες του ΑΚΟΕ, υπήρχαν: «η Συντακτική Ομάδα του ΑΜΦΙ, η Πολιτική Ομάδα, που έκανε βασικά επαφές με τις νεολαίες των κομμάτων, η Ομάδα Εκδηλώσεων του ΑΚΟΕ, που διοργάνωνε συγκεντρώσεις σε κλειστούς χώρους, έβγαζε αφίσες, έγραφε συνθήματα κ.τ.λ., η ομάδα Αυτοανάλυσης, μια πολύ σημαντική ομάδα που βοηθούσε τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν τα προβλήματα τους και να αποενοχοποιηθούν, καθώς και διάφορες άλλες, καθώς κάθε φορά που προέκυπτε κάποια ανάγκη για το Κίνημα, βρίσκονταν εθελοντές που την κάλυπταν αμέσως» (Ιωαννίδης 2018).

¹⁰⁵ Τορπουζίδης 2012: σελ. 38: «Από το 1978 οργανώνει την παρουσία του στον χώρο του Πολυτεχνείου και συμμετέχει στις διαδηλώσεις για την επέτειο της εξέγερσης με στόχο να ανοίξει συγκροτημένα και πλατιά μέσα στο κίνημα το ζήτημα της κριτικής στην οικογένεια και της ελεύθερης έκφρασης της σεξουαλικής επιθυμίας του καθένα».

¹⁰⁶ Ιωαννίδης 2018: -Γιατί το ΑΚΟΕ δεν απέκτησε ποτέ νομική υπόσταση; Δεν προέκυψε ποτέ παρόμοιο θέμα, δοσμένοι καθώς ήμασταν στην υπόθεση του νομοσχεδίου, αλλά αν σκεφτείς ότι για μια παρόμοια ενέργεια χρειάζονται πάνω από 10 υπογραφές επώνυμων ανθρώπων για μια αίτηση στο Πρωτοδικείο και δεν θα υπήρχε παρά μονάχα μία, η δική μου, δεν είναι δύσκολο να καταλάβεις τον λόγο.

¹⁰⁷ Για περισσότερα, βλ. παρακάτω στην υποενότητα «Τα έντυπα της περιόδου».

Το «Νομοσχέδιο των Συνταγματαρχών»

Το νομοσχέδιο «Περί των αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων», γνωστό και ως το «Νομοσχέδιο των Συνταγματαρχών» ή το «Νομοσχέδιο της ντροπής» ήταν από τα πιο σημαντικά σημεία της λοακτι+ ατζέντας. Επρόκειτο για ένα «θλιβερό κατάλοιπο της χούντας, που οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας έφεραν επανειλημμένα στη Βουλή για ψήφιση» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 129). Πέρα από το στιγματισμό των λοακτι+ ατόμων, το νομοσχέδιο «απειλούσε τους ομοφυλόφιλους με ενός χρόνου φυλάκιση και εξορία, αν τους συνελάμβανε η αστυνομία ν' αναζητούν σύντροφο δημόσια» (Ιωαννίδης 2018) και προέβλεπε το φακέλωμά τους (Θεοδωρακόπουλος 2005: 18). Η αναφορά στο νομοσχέδιο είναι αναγκαία καθώς έπαιξε καθοριστικό ρόλο για καίριες εξελίξεις του κινήματος κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Η εκδήλωση στο θέατρο «Λουζιτάνια» (1977)

Καθοριστικής σημασίας για το κίνημα της περιόδου υπήρξε η εκδήλωση στο θέατρο «Λουζιτάνια», η οποία πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της Αθήνας στις 25 Απριλίου 1977 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 170) με αφορμή το νομοσχέδιο «Περί των αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων». Σε αυτήν την εκδήλωση, πρωταγωνιστικό ρόλο παίζουν οι τραβεστί, οι οποίες αποτελούσαν την «κοινωνική ομάδα που χτυπήθηκε πιο βάνουσα»¹⁰⁸ όχι μόνο κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης, αλλά και μέχρι σήμερα. Οι τραβεστί, που είχαν ήδη εμφανιστεί από το 1975 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 169) ήταν αυτές που βγήκαν μπροστά με βασική εκπρόσωπο την Μπέτυ Βακαλίδου¹⁰⁹, η οποία αποτελεί το «ελληνικό αντίστοιχο, τρόπον τινά, των Marsha Johnson και Sylva Rivera»

¹⁰⁸ Βακαλίδου 2019: «Και δε χωρά αμφιβολία ότι η κοινωνική ομάδα που χτυπήθηκε πιο βάνουσα ήταν αυτή των τρανς, επειδή είναι η λιγότερο αποδεκτή από την κοινωνία. Ας μην ξεχνάμε ότι ακόμα και σήμερα πιο εύκολα ένας ιδιοκτήτης ακινήτου νοικιάζει το σπιτάκι του σε άστεγο ή μετανάστη. Όλες οι τρανς βιώναμε τις χειρότερες συνθήκες επισφάλειας, ανυποληψίας και ατίμωσης απ' ό,τι σε τρανς. Αν είναι μάλιστα και τα δύο, για παράδειγμα τρανς πρόσφυγας, ακόμα χειρότερα».

¹⁰⁹ Ό.π.: «Ήμασταν πέντ'-έξι αυτές που θορυβηθήκαμε πρώτες και συναντηθήκαμε με κάποια γκέι παιδιά, που ο πυρήνας τους αποτελούνταν από τον Νίκο Μουρατίδη και τους αείμνηστους Ανδρέα Βελισσαρόπουλο και Λουκά Θεοδωρακόπουλο. Σύντομα βρέθηκαν γύρω τους κι άλλοι δυο-τρεις. Ωστόσο κανείς δεν ήθελε να καταγγείλει δημόσια το νομοσχέδιο και να διεκδικήσει δικαιώματα ομοφυλόφιλων. Για τον λόγο αυτό κατέληξα να τολμήσω να το κάνω μόνη μου».

(Αντωνόπουλος 2019β). Όπως αναφέρει ο Θεodorής Αντωνόπουλος, η Αλόμα, «μια άλλη μαχητική μορφή, ναι μεν πρωτοστάτησε στις ζυμώσεις που κατέληξαν στην ιστορική συγκέντρωση του θεάτρου Λουζιτάνια που συνδιοργάνωσαν τρανς κοινότητα και ΑΚΟΕ» (Αντωνόπουλος 2019β), ωστόσο η Μπέτυ ήταν αυτή που ανέλαβε την «κεντρική ομιλία, τις επαφές και τα νταραβέρια με τους δημοσιογράφους» (Αντωνόπουλος 2019β).

Ένα από τα βασικά στιγμιότυπα της ιστορικής αυτής ημέρας για τη λοακτι+ κοινότητα στην Ελλάδα, αποτέλεσε η υπονόμηση της εκδήλωσης από τον Κώστα Ταχτσή μέσα από ανοιχτή επιστολή που δημοσιεύτηκε την ίδια ημέρα στην εφημερίδα Ελευθεροτυπία¹¹⁰ που προκάλεσε τις αντιδράσεις των τραβεστί και του ΑΚΟΕ. Ο Κώστας Ταχτσής, ο γνωστός συγγραφέας που ο κόσμος γνώρισε κατά κύριο λόγο μέσα από το Τρίτο Στεφάνι, ήρθε σε «σύγκρουση με τους τραβεστί με το γράμμα του στην Ελευθεροτυπία» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 228), το οποίο δημοσιεύτηκε την ημέρα της εκδήλωσης. Ο Ταχτσής «είχε μπλεχτεί σ' έναν αμείλιχτο πόλεμο μαζί τους που, με την πάροδο του χρόνου, κατάντησε λυσσαλέος εξαιτίας της ακατανόητης επιμονής του να συχνάζει στα ίδια με αυτούς επαγγελματικά στέκια» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 228).

Ένα από τα βασικά αίτια της δυσχερούς θέσης που βρέθηκαν τα τρανς άτομα τόσο στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, όσο και γενικότερα, είναι η «ανοικιότητα, η ξενότητα τού να είσαι τρανς, η απειλή που συνεπάγεται αυτό για τους παρατηρητές, ανεξάρτητα αν είναι συμπαθούντες ή όχι» (Rose 2016: 33-34). Το ενδιαφέρον σημείο ωστόσο είναι ότι πρόκειται για μία από τις πιο μαχητικές ομάδες εντός της λοακτι+ κοινότητας. Όπως παρατηρεί η Αλεξάνδρα Χαλκιά, ήδη «από τα χρόνια της πρώιμης Μεταπολίτευσης αλλά μέχρι και σήμερα «ο λόγος που ως επί το πλείστον αρθρώνεται στην Ελλάδα γι' αυτήν την κατηγορία κοινωνικών υποκειμένων εγγράφεται είτε στην κατηγορία του «παθολογικού» είτε σ' εκείνη του κοινωνικά «περιθωριακού», συνήθως δε και στις δύο».¹¹¹ Η αντίσταση, η μαχητικότητα και η ενωτική διάθεση που έδειξαν οι τρανς κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90 αντανακλάται στην εκδήλωση στο

¹¹⁰ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 170-171: βλ. ολόκληρη την επιστολή, όπως δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ελευθεροτυπία τη Δευτέρα 25 Απριλίου 1977.

¹¹¹ Γαλανού 2014: σελ.13: Από τον Πρόλογο της Αλεξάνδρας Χαλκιά.

θέατρο Λουζιτάνια, που υπήρξε εκδήλωση σταθμός για το κίνημα και ανέδειξε το πολιτικό αντίλογο ενάντια στο περίφημο «Νομοσχέδιο της ντροπής», που στιγμάτισε για χρόνια την τρανς κοινότητα της εποχής.

Η Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών (1979)

Η συσπείρωση λεσβιών με σκοπό τη συγκρότηση της Αυτόνομης Ομάδας Ομοφυλόφιλων Γυναικών το 1979 αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές διασπάσεις εντός του ευρύτερου κινήματος. Πρόκειται για μια κινηματική τακτική που απασχολεί έκτοτε τόσο το λοακτι+ όσο και το φεμινιστικό/γυναικείο κίνημα: ο λεσβιακός σεπαρατισμός.¹¹² Η ΑΟΟΓ αποτέλεσε μία από τις πρώτες γυναικείες συλλογικότητες της Μεταπολίτευσης. Είχε προηγηθεί το 1975 η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (Καντσά 2012: 38-39), ενώ είχαν αρχίσει να συγκροτούνται αντίστοιχες φεμινιστικές συλλογικότητες στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι γυναικείες/φεμινιστικές συλλογικότητες ασχολούνταν με θέματα όπως η σεξουαλικότητα, η αναπαραγωγή, η οικογένεια και πολύ συχνά προϊόν των δράσεών τους ήταν η έκδοση περιοδικών (Καντσά 2012: 39). Πολύ συχνά ο φεμινιστικός χώρος στάθηκε πιο οικείος και φιλόξενος για τις λεσβίες από το λοακτι+ κίνημα. Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, περιγράφοντας την αποχώρηση των περισσότερων ομοφυλόφιλων γυναικών από το ΑΚΟΕ τα πρώτα χρόνια των δράσεών του, αναφέρει μεταξύ άλλων: «Σύντομα όμως άρχισαν να εμφανίζονται διάφορα προβλήματα, το κυριότερο των οποίων ήταν να μη μπορούν οι γυναίκες ν' αναπτύξουν τον δικό τους λόγο μέσα σ' ένα περιβάλλον που κυριαρχούνταν από τους αριθμητικά πολυπληθέστερους άντρες ομοφυλόφιλους».¹¹³

¹¹² Hess, Langford & Ross 1981: σελ. 57: «Lesbian separatism is most importantly a tactic rather than a goal. It is a way of building a strong feminist movement to work for feminist revolution. It is not an absolute but a response to real events right now. It comes from the history of women's oppression and not from some mystique of women's superiority». Ο λεσβιακός σεπαρατισμός αποτελεί πολιτική στάση και πρακτική, ενώ σηματοδοτεί μία από τις διασπάσεις στο εσωτερικό του ευρύτερου λοακτι+ κινήματος. Οι λεσβίες που συγκρότησαν την Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων γυναικών αλλά και η ομάδα που συστάθηκε γύρω από το περιοδικό «Λάβρυς» (βλ. παρακάτω) αποτελούν κατεξοχήν παραδείγματα λεσβιακού σεπαρατισμού στο ελληνικό συγκείμενο. Περισσότερες σχετικές αναφορές θα γίνουν στο επόμενο κεφάλαιο.

¹¹³ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 64-65, για πιο αναλυτικά σε σχέση με την παρουσία λεσβιών στο ΑΚΟΕ.

Η συγκέντρωση στα Προπύλαια (1981)

Η διοργάνωση της συγκέντρωσης στα Προπύλαια το απόγευμα της συζήτησης του νομοσχεδίου «περί αφροδισίων νοσημάτων και άλλων συναφών θεμάτων» στη Βουλή αποτέλεσε πρωτοβουλία του ΑΚΟΕ (Θεοδωρακόπουλος 2005: 175), καθώς και η συνέντευξη τύπου που πραγματοποιήθηκε τις παραμονές της συγκέντρωσης στα γραφεία της οργάνωσης. Επιπλέον αποτελεί την πρώτη υπαίθρια εκδήλωση του ΑΚΟΕ (Θεοδωρακόπουλος 2005: 38), ενώ πρόκειται για την «πρώτη στα χρονικά δημόσια εκδήλωση στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, τη μέρα που έγινε η συζήτηση του επαίσχυντου Νομοσχεδίου στη Βουλή (26/01/1981) στην οποία συμμετείχαν πολλά μέλη του ΑΚΟΕ – με μάσκες τα πιο πολλά – πολλοί τραβεστί, καθώς και πολλά παιδιά αντιεξουσιαστικών ομάδων» (Ιωαννίδης 2018). Ο αντιεξουσιαστικός χώρος στάθηκε υποστηρικτικός προς της λοατκι+ κοινότητα και τις διεκδικήσεις της, ενώ οι μάσκες, η ανωνυμία, τα ψευδώνυμα αποτελούσαν πολύ συχνές πρακτικές κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο είτε επρόκειτο για δημόσια εμφάνιση λοατκι+ προσώπου στο πλαίσιο κάποιας πολιτικής δράσης, είτε για κάποιο κείμενο με θέμα τη σεξουαλική απελευθέρωση και τα αιτήματα της κοινότητας που ενδεχομένως να κόστιζε πολιτικά στον εκάστοτε συγγραφέα.

Το συνέδριο στο Γαλλικό Ινστιτούτο (1982)

Το συνέδριο «Σεξουαλικότητες και Πολιτική», που αποτελεί μία εκδήλωση-σταθμό για το κίνημα, διοργανώθηκε από το ΑΚΟΕ στο Γαλλικό Ινστιτούτο στις 7 Νοεμβρίου του 1982.¹¹⁴ Στο συνέδριο πήραν μέρος πολλές σημαντικές Ελληνίδες και Έλληνες συγγραφείς και διανοούμενοι¹¹⁵ και έχει μείνει στην πορεία του κινήματος ως «κορυφαία εκδήλωση» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 44). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, μεταξύ άλλων, στο συνέδριο διαβάστηκε και ένα κείμενο με την υπογραφή Α.Ο.Γ.Γ. (Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών), στο οποίο γίνεται αναφορά στη

¹¹⁴ Λάβρυς, Τεύχος Τρίτο, σελ. 3.

¹¹⁵ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 44: «Δημοσθένης Αγραφιώτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Μεταξάς, Τασία Χατζή, Μαρία Δρακοπούλου, Roger Kempf, Θανάσης Τζαβάρας, Μάριος Μακρίδης, Ματθαίος Γιωσαφάτ, Ανδρέας Βελισσαρόπουλος, Γιάννης Τσέγκος, Σπύρος Κουρής, Ελισάβετ Κομνηνού, Ρένα Χατζηδάκη, Γιώργος Βέλτσος, Φελίξ Γκουαταρί».

«γυναικεία σεξουαλικότητα που μέχρι σήμερα έχει περάσει απαρατήρητη».¹¹⁶ Την ερχόμενη άνοιξη του 1983, το περιοδικό ΑΜΦΙ αφιέρωσε μερικές από τις σελίδες τεύχους του¹¹⁷ στο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Γαλλικό Ινστιτούτο.

Οι «επιχειρήσεις αρετής»

Οι «επιχειρήσεις αρετής» απασχόλησαν ιδιαίτερα το λσακκι+ κίνημα και άλλες πολιτικές ομάδες, οι οποίες στάθηκαν απέναντι εκφράζοντας ισχυρό πολιτικό αντίλογο. Το ΠΑΣΟΚ ως το κόμμα που εκπροσωπούσε την αντιπολίτευση είχε πάρει θέση «ενάντια στο Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως της κυβέρνησης Καραμανλή» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 37) όσον αφορά αυτού του είδους τις πρακτικές. Μέσα από τις «Επιχειρήσεις Αρετή» στοχοποιήθηκαν επανειλημμένα τραβεστί και ομοφυλόφιλοι, ενώ η θηλυκότητα, ή πολύ περισσότερο η εκθήλυνση¹¹⁸, γινόταν αντιληπτή ως κοινωνική απειλή και λειτουργούσε ως άλλοθι για κοινωνικές αναταραχές που προϋπήρχαν.

Έτσι το 1977 το ΑΚΟΕ υποστηρίζει ανοιχτά τις κινητοποιήσεις των τραβεστί¹¹⁹, ενώ ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος έχει ήδη εκδώσει ένα χρόνο πριν το έργο του «Καιάδας», όπου περιγράφει ένα από τα ξεσπάσματα των επιχειρήσεων στο οποίο ήταν και ο ίδιος παρών.¹²⁰ Ορισμένα πολιτικά πρόσωπα πήραν θέση ανοιχτά ενάντια στις «Επιχειρήσεις Αρετή» και καταδίκασαν αυτού του είδους τις πρακτικές σε βάρος μειονοτήτων.¹²¹ Το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως συνδέθηκε άμεσα με τις επιχειρήσεις,

¹¹⁶ Λάβρυς, Τεύχος Τρίτο, σελ. 3.

¹¹⁷ βλ. ΑΜΦΙ 14-15, Άνοιξη – Καλοκαίρι 1983, σελ. 24-25 και Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 177.

¹¹⁸ Τζανάκη 2018: σελ. 320: «Έτσι, σε μια περίοδο που ο καπιταλισμός δονείται από κρίσεις, η επιστήμη εισάγει τον εκθηλυσμό ως ερμηνεία κρίσεων των κοινωνικών αναταραχών και της ανθρώπινης εξαθλίωσης».

¹¹⁹ Τορπουζίδης 2012: σελ. 38: «Το 1977 το ΑΚΟΕ συγκρούεται ανοιχτά με τις προκαταλήψεις στο εσωτερικό των ίδιων των ομοφυλόφιλων, υποστηρίζοντας ανοιχτά τις κινητοποιήσεις των τραβεστί ενάντια στις αστυνομικές «επιχειρήσεις αρετή», που δεν ήταν τίποτε άλλο από ιστορίες βαρβαρότητας μπάτσων με ξυλοδαρμούς, προσαγωγές και συλλήψεις».

¹²⁰ Για πιο εκτενή ανάλυση σχετικά με τις Επιχειρήσεις Αρετή, βλ. στο «Θεοδωρακόπουλος, Λ. (2004 [1976]). *Καιάδας: Το χρονικό μιας πολιορκίας*. Αθήνα: Πολύχρωμος Πλανήτης».

¹²¹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 37: «Η Μελίνα Μερκούρη και ο Πέτρος Βάλβης καταθέτουν επερώτηση στη Βουλή σχετικά με την πολιτική αυτή την οποία καταδικάζουν, ενώ ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου, υπακούοντας στα μηνύματα των καιρών, δηλώνει σε μια συνέντευξή του στην «Ελευθεροτυπία» της 13^{ης}/10/81: «Είναι φανερό ότι στα πλαίσια των γενικών μας αρχών που αφορούν τα δικαιώματα του πολίτη, θα καταργηθούν οι διακρίσεις σε βάρος των μειονοτήτων. Τα μέλη τους θ'

όπως και το όνομα του Γιάννη Λαδά, το οποίο είναι συνδεδεμένο με τις διακρίσεις που είχε υποστεί εν γένει η λοατκι+ κοινότητα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης αλλά και νωρίτερα.¹²² Τέτοιου είδους πρακτικές είχαν ξεμείνει ως κατάλοιπα από τις περασμένες δεκαετίες και τη βεβαρημένη περίοδο της χούντας και σιγά σιγά εξαλείφονταν, ενώ αυτό που ετίθετο υπό διωγμό δεν ήταν ουσιαστικά η ίδια η σεξουαλική επιθυμία αλλά η ανθρώπινη ανυπακοή¹²³ και η δυνατότητα αντίστασης σε ένα συγκεκριμένου τύπου κοινωνικό σύστημα.

Η απεργία πείνας του Χρήστου Ρούσσου (1987)

Το 1976 έγινε γνωστή στον Τύπο της εποχής η ιστορία μίας δολοφονίας, που έχει μείνει γνωστή ως «Η υπόθεση του Άγγελου». Πρόκειται για την ιστορία του Χρήστου Ρούσσου, ο οποίος διέπραξε το αδίκημα της ανθρωποκτονίας εις βάρος του τότε συντρόφου του Ανέστη Παπαδόπουλου (Θεοφίλου 2018). Η ιστορία του γυρίστηκε σε ταινία λίγα χρόνια αργότερα από το σκηνοθέτη Γιώργο Κατακουζηνό με τον τίτλο «Άγγελος» (1982). Η Πάολα Ρεβενιώτη σε τεύχος του περιοδικού *Κράξιμο* (βλ. παρακάτω αναλυτικότερα) πήρε θέση γράφοντας το κείμενο «Κορίτσια ο Κατακουζηνός» για το «χυδαίο γλαφυρό τρόπο» με τον οποίο ο σκηνοθέτης παρουσίασε το έγκλημα πάθους (Λέκκας 2018). Η μεταφορά της ζωής του Χρήστου Ρούσσου αλλά και της ανθρωποκτονίας, εμπλουτίστηκαν με στοιχεία μυθοπλασίας και η ταινία απασχόλησε πολύ την κοινή γνώμη, η οποία σε μεγάλο βαθμό εισέπραξε τη στερεοτυπική αναπαράσταση του ομοφυλόφιλου ως εγκληματία.¹²⁴ Ωστόσο ο

αντιμετωπίζονται σαν ισότιμοι πολίτες και θα έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι στο νόμο και την πολιτεία με όλους τους Έλληνες».

¹²² Παπανικολάου 2017: σελ. 216: «Μια άλλη αντίστοιχη «σκλήρυνση», χωρίς συγκεκριμένη νομοθετική αλλαγή, συνέβη και την περίοδο 1967-1974, κατά την οποία ο υπουργός Λαδάς έδερνε δημοσιογράφους στο γραφείο του γιατί έγραψαν άρθρο για την ομοφυλοφιλία στην ελληνική αρχαιότητα και οργάνωνε εκστρατεία σύλληψης και διαπόμπευσης ομοφυλοφίλων, τα Καλιαρντά του Ηλία Πετρόπουλου κατάσχονταν (αλλά και ξεπουλούσαν) και, την ίδια στιγμή, τα πρώτα γκέι μπαρ ξεπήδαγαν στο κέντρο και στην Πλάκα και η Μύκονος υποδεχόταν το Piero's».

¹²³ Τζανάκη 2018: σελ. 316: «(...) Ο νόμος αλλά και η δίωξη της γυναικειάς και της ανδρικής ομοφυλοφιλίας δεν είναι εναντίον της σεξουαλικότητας αλλά εναντίον της ανθρώπινης ανυπακοής».

¹²⁴ Λαχανιώτη 2012: σελ. 93-94: Για την αναπαράσταση της ομοφυλοφιλίας στον κινηματογράφο. Μεταξύ άλλων, η Λαχανιώτη σημειώνει ότι «(...) ένας από τους ρόλους που καλλιεργείται για λογαριασμό ομοφυλόφιλων είναι αυτός του εγκληματία» και ότι η «εγκληματοποίηση της ομοφυλοφιλίας αφορά κυρίως στους άντρες ομοφυλόφιλους. Η γυναικεία ομοφυλοφιλία έχει συνδεθεί κυρίως με το πορνό».

Χρήστος Ρούσσος, ενώ εξέτιε την ποινή του στην πραγματική ζωή, το Δεκέμβριο του 1987 αποφάσισε να προχωρήσει σε μία πολυήμερη απεργία πείνας για τη μείωση της ποινής του. Αυτόν τον αγώνα δέχτηκε με συμπαράσταση μεγάλη μερίδα του κόσμου και πήρε διεθνείς διαστάσεις (Θεοφίλου 2018). Πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από δράσεις αλληλεγγύης, συλλογές υπογραφών, συγκεντρώσεις, ωστόσο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Χρήστος Σαρτζετάκης παρέμενε ανένδοτος και τελικά τη χάρη απένειμε στο Χρήστο Ρούσσο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως επόμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας το 1990 (Αντωνόπουλος 2019β).

Η ίδρυση της ΕΟΚ (1988)

Το τέλος της δεκαετίας του '90 σηματοδοτεί και την ολοκλήρωση του κύκλου του ΑΚΟΕ. Το κενό αυτό καλύπτεται τον Μάιο του 1988 από την Ελληνική Ομοφυλοφιλική Κοινότητα (ΕΟΚ), με μορφή αστικής εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (Πετροπούλου 2019). Πρόεδρος της διετέλεσε για 18 χρόνια ο Βαγγέλης Γιαννέλος¹²⁵, ενώ η ΕΟΚ αποτέλεσε την πρώτη ομάδα με νομική υπόσταση της λοακτικοινοτητας στην Ελλάδα (Γκελτής 2019).

Η δολοφονία του Κώστα Ταχτσή (1988)

Ο Κώστας Ταχτσής, ο γνωστός συγγραφέας του Τρίτου Στεφανιού, έφυγε από τη ζωή στις 25 Αυγούστου 1988. Βρέθηκε νεκρός στο σπίτι του δύο μέρες αργότερα, ενώ τα αίτια θανάτου του μέχρι σήμερα παραμένουν ανεξιχνίαστα. Ο θάνατός του έφερε ένα πέπλο μυστηρίου και επιβεβαίωνε τα κακώς εννοούμενα στερεότυπα μίας οπισθοδρομικής κοινωνίας, δίνοντας τροφή στα σχόλια των μέσων μαζικής ενημέρωσης για τη διπλή ζωή του συγγραφέα και τις ιδιαίτερες επιλογές του. Ο Ταχτσής έχοντας ανοίξει διάφορες υποθέσεις με τις τραβεστί της εποχή, άφηνε ανοιχτά σενάρια μέσα από την «αντιφατικότητα της προσωπικότητάς του»¹²⁶ για το

¹²⁵ Από την «Ιστοριογραφική του κινήματος των λοακτι δικαιωμάτων» που βρίσκεται διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Πολύχρωμου Σχολείου, www.rainbowschool.gr.

¹²⁶ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 167. Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος αφήνει υπαινιγμούς ότι η ίδια η δραστηριότητα του Ταχτσή ως τραβεστί στους δρόμους της Αθήνας σε συνδυασμό με την εκκεντρική – και ενίοτε προβληματική – πολιτική του στάση ως προς το ανερχόμενο τότε κίνημα των ομοφυλοφίλων

άδοξο και ξαφνικό τέλος του. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έγραφε συχνά τις σκέψεις του για τις τραβεστί και τους δρόμους της Αθήνας, όπως στο χαρακτηριστικό αυτό απόσπασμα από το βιβλίο του, Το Φοβερό Βήμα: «Από μια άποψη ήταν λιγότερο διχασμένες, περισσότερο ειλικρινείς. Πλήρωναν το τίμημα της ιδιαιτερότητάς του, με την απόλυτη αλλοτρίωση και τον κοινωνικό εξοστρακισμό. Ζούσαν στον Άδη και, μολονότι ματαιοπονούσαν, αγωνίζονταν πάντως ν' ανέβουν στο φως ή τουλάχιστον ν' αντιμετωπίσουν ρεαλιστικά τα καθημερινά τους προβλήματα. Εγώ κατέβαινα πότε-πότε στον Άδη σα να πήγαινα περίπατο στον Εθνικό Κήπο, κι αυτό δεν ήταν πολύ έντιμο... Έτσι έχασα την ευκαιρία να γίνω ο «άγιος» αυτών των απόκληρων της ζωής. Πολύ γρήγορα θα γινόμουν ο διάβολός τους, αλλά ακόμα δεν το 'ξερα» (Ταχτσής 1989: 312). Ο θάνατός του συγκλόνισε την ελληνική κοινωνία, όπως είχε συμβεί και λίγα χρόνια αργότερα με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι, του οποίου το τέλος παρομοιάστηκε με του Ταχτσή από τον τύπο της εποχής.

Τύπος, κουλτούρα και στέκια

Στέκια και ασφαλείς χώροι

Ένας από τους χώρους συνάντησης των μελών της κοινότητας ήταν το ««υπόγειο της οδού Ζαλόγγου» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 134). Πρόκειται για το χώρο που φιλοξενούσε τις δραστηριότητες του ΑΜΦΙ και του ΑΚΟΕ. Ο κόσμος είχε αρχίσει ήδη εδώ και κάποιες δεκαετίες να συχνάζει σε στέκια, ενώ τα drag shows «άρχισαν να εμφανίζονται σε μπαρ και καμπαρέ μιμούμενοι διάφορες σταρ, ντίβες, gay icons» ξεπηδώντας ήδη από την εποχή της δεκαετίας του '70 (Σεργουλόπουλος 2019). Σταδιακά αυξάνεται η ανάγκη των μελών της κοινότητας για τη δημιουργία ασφαλών χώρων¹²⁷ (safe spaces) που θα εξασφάλιζαν την προστασία και ταυτόχρονα τη ψυχαγωγία των θαμώνων. Οι λοατκι+ χώροι αρχίζουν να αναδύονται σταδιακά ως μέρη «ανοχής και αποδοχής, όπου η διαφορετικότητα γιορτάζεται» (Hartal 2017: 4).

και των τραβεστί, ήταν αυτά τα σημεία που του κόστισαν αυτόν τον παράδοξο θάνατο, που συγκλόνισε την κοινή γνώμη της περιόδου.

¹²⁷ Για περισσότερα σχετικά με την έννοια των ασφαλών χώρων, βλ. και στο επόμενο κεφάλαιο.

Στην πρωτεύουσα και τα μεγάλα αστικά κέντρα η ταχύτητα των εξελίξεων είναι πολύ διαφορετική από την περιφέρεια,¹²⁸ ενώ πλησιάζει η δεκαετία του '90 που θα φέρει μία σειρά από μαγαζιά «για διασκέδαση, κοινωνικοποίηση και ερωτικές συνενυρέσεις σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους (νταρκ ρουμ), στα πρότυπα πολλών ανάλογων κλαμπ του εξωτερικού» (Πετροπούλου 2019). Η καζούρα βέβαια δεν έλειπε και από την πρωτεύουσα, απλώς οι διέξοδοι ήταν πολύ περισσότερες από την επαρχία.¹²⁹ Για χρόνια στην κουλτούρα της κοινότητας κυριαρχούν τα στέκια που σύχναζαν ομοφυλόφιλοι, όπως στην Ομόνοια, στο Πεδίον του Άρεως, στο Ζάππειο και αλλού, όπου συχνά η αστυνομία πραγματοποιούσε τις εξορμήσεις της (Θεοδωρακόπουλος 2005: 42). Είναι σημαντικό ότι για πρώτη φορά πραγματοποιείται η «συνάντηση ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων σε συγκεκριμένους δημόσιους χώρους (καφέ, εστιατόρια, μπαρ) που απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως σε αυτά είναι κομβικό στοιχείο της εποχής και δίνει αίσθημα ασφάλειας και ελευθερίας. Οι χώροι αυτοί προστατεύουν την ανωνυμία και καλλιεργούν αίσθημα κοινότητας και επαφής» (Πετροπούλου 2019).

Σεξουαλικότητα και καλλιτεχνική έκφραση

Με το σχετικό «άνοιγμα» που έχει επέλθει μετά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, παρατηρούμε αντίστοιχα μία άνθιση στο κομμάτι της καλλιτεχνικής έκφρασης που σχετίζεται με λοατκι+ αναφορές. Η ανάδυση της queer λογοτεχνίας στην Ελλάδα συμπορεύεται με πολλές δικαστικές περιπέτειες και περιστατικά λογοκρισίας. Η αποτύπωση των πολλαπλών εκφάνσεων της σεξουαλικής επιθυμίας και των ταυτοτήτων φύλου τίθεται ως κεντρική θεματική σταδιακά σε έργα της εποχής, με όλο και πιο συχνούς ρυθμούς. Μετά από χρόνια διακρίσεων, αγώνων και σιωπηρών ερώτων είναι επόμενο η ομοφυλοφιλία να ψάχνει χώρο έκφρασης, ενώ «στη σύνδεσή

¹²⁸ Ιωαννίδης 2018: Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος αφηγείται μεταξύ άλλων για τα νεανικά του χρόνια στην Αμφισσα: «Μέχρι τότε περιοριζόμουν σε ενστικτώδεις αντιδράσεις, αποφεύγοντας λόγου χάρη να κάνω πολλή παρέα με αγόρια της ηλικίας μου, να παίζω ποδόσφαιρο ή σβούρες, προτιμώντας τα πιο ήπια παιχνίδια των κοριτσιών, κρυφτό, κουτσό κτλ. πράγμα που είχε σαν συνέπεια τα πιο επιθετικά αγόρια να με φωνάζουν “Κουκλή” (σημ. αυτός που παίζει με τις κούκλες, όπως τα κορίτσια)».

¹²⁹ Ο.π.: «Στο πεδίο της ίδιας της σεξουαλικότητας δεν είχα κάνει ουσιαστικά τίποτα, απλώς είχα βρεθεί με δύο – τρεις “κωλομπάραδες”. Στην Αμφισσα των οχτώ χιλιάδων κατοίκων, που δεν είχε ούτε ένα μπουρδέλο, ούτε αντίστοιχα μπαρ, ούτε τίποτα, και σε μια εποχή που τα ήθη ήσαν τόσο ασφυκτικά για τα κορίτσια, υπήρχαν αρκετοί αρσενικοί που κυνηγούσαν “αγοράκια”».

της με την πνευματική ή καλλιτεχνική δημιουργία, δεν είναι παρά η ιστορία της καταπίεσής της» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 113).

Διανύοντας τα πρώτα χρόνια του κινήματος στην συγκροτημένη και οργανωμένη του εκδοχή, η δεκαετία του '80 αναδεικνύεται σε μια πολύ καλιαρνή χρονιά¹³⁰. Παρατηρούμε επίσης αυτήν την περίοδο το ενδιαφέρον για την απεικόνιση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας στον κινηματογράφο¹³¹ και το θέατρο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα για το αυξανόμενο ενδιαφέρον γύρω από τη σεξουαλικότητα είναι η μεταφορά του βιβλίου της Μπέττυς Βακαλίδου¹³² στην ταινία «Μπέττυ» (1979) του Δημήτρη Σταύρακα και η ταινία «Άγγελος» (1982) του Γιώργου Κατακουζηνού με αφορμή την ιστορία του Χρήστου Ρούσσου. Η ενασχόληση του Κατακουζηνού με «θέματα φύλου, σεξουαλικότητας και ομοφυλόφιλης επιθυμίας μπορεί να αναγνωστεί ως ένα εν δυνάμει ανατρεπτικό πολιτιστικό κείμενο, το οποίο διαπραγματεύεται την ετεροκανονικότητα και ανοίγει χώρους για απρόβλεπτες κούρησιμες, οι οποίες έχουν παραμείνει είτε απαρατήρητες είτε αποκηρυγμένες» (Chairetis 2017: 9).

Ακόμη και τις φορές εκείνες που οι ομοφυλοφιλικές αναφορές ξέφευγαν από τις περιπέτειες της λογοκρισίας, γίνονταν αποδεκτές βασισμένες στο επιχείρημα «άλλο λέξεις, άλλο σώματα».¹³³ Η ιδιωτική ζωή και η επιθυμία παρέμεναν στα παρασκήνια, ενώ αυτό που προβαλλόταν ήταν το λογοτεχνικό ταλέντο, η τεχνική, η έμπνευση αποκομμένη από το βίωμα που στάθηκε αφορμή για το έργο τέχνης. Μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις λογοκρισίας που προηγήθηκαν της Μεταπολίτευσης είναι συνδεδεμένες με συγγραφείς, όπως ο Κωνσταντίνος Καβάφης,

¹³⁰ Σεργουλόπουλος 2019: «Αυτό το έτος κυκλοφορεί ο δίσκος που ακολουθεί μία παράσταση στη Μέδουσα του Γιώργου Μαρίνου με τίτλο «Μόνον άντρες», σε μουσική του Σταμάτη Κραουνάκη και στίχους του Γιώργου Παυριανού, τον οποίο θα αναφέρουμε και παρακάτω και που ουσιαστικά είναι ένα κλείσιμο του ματιού στο gay κοινό που εκείνη την εποχή διψάει για ένωση, συνθήματα και αναγνώριση».

¹³¹ Για εκτενή ανάλυση της queer επιθυμίας στον ελληνικό κινηματογράφο, βλ. Κυριακός 2017, «Επιθυμίες και Πολιτική: Η Queer Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου (1924-2016)».

¹³² Για περισσότερα, βλ. Βακαλίδου, Ε. (2007 [1980]). *Μπέτυ: Καπετάνιος της ψυχής μου*, Αθήνα: Τυπωθήτω/ Δάρδανος.

¹³³ Παπανικολάου 2017: σελ. 218: «Κι έχει ενδιαφέρον ότι η άμεση αντίδραση ανθρώπων του πνεύματος για την υποστήριξη της ομοφυλόφιλης αναφοράς εντός της λογοτεχνίας (συχνότερα) και του δημόσιου λόγου (μάλλον λιγότερο συχνά) στο παρελθόν υπήρξε, όπως και στην περίπτωση του Καβάφη, βασισμένη συχνά στο επιχείρημα «άλλο λέξεις, άλλο σώματα». Κατέληγε έτσι να διαχωρίζει αυτό που λέγεται με αυτό που μπορεί να συμβεί, νομιμοποιώντας το πρώτο, αλλά αφήνοντας το δεύτερο εκτός συζήτησης».

μέσα από την ιστορία που έγινε γνωστή ως «επεισόδιο Λαγουδάκη» (Παπανικολάου 2017: 206). Αφορμή στάθηκε το ποίημα «Πριν τους αλλάξει ο Χρόνος», το οποίο αποτελεί ένα από τα ερωτικά ποιήματα του Αλεξανδρινού ποιητή με σαφείς αναφορές στην ομοερωτική του επιθυμία και εμπειρία. Αντίστοιχη περίπτωση αποτέλεσε και η έκδοση της «Ερωμένης της», το πρώτο λεσβιακό μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1929 με ψευδώνυμο της συγγραφέως¹³⁴ και αφορά στην καταγραφή της τολμηρή εξομολόγηση του έρωτά της.¹³⁵ Το ενδιαφέρον του κειμένου έγκειται σε μεγάλο βαθμό στην αναπαράσταση του γυναικείου ομόφυλου έρωτα στη δύσκολη ιστορικά περίοδο του Μεσοπολέμου (Χαλκιά 2011: 46). Πέρα από το ζήτημα της λογοκρισίας, σημαντική στιγμή υπήρξε επίσης η έκδοση της ποιητικής συλλογής «Μυθολογία της Ξάνθης» του Λουκά Θεοδωρακόπουλου το 1967 με σαφείς ομοφυλοφιλικές και βιωματικές αναφορές από τη ζωή του συγγραφέα.

Με αυτές αναφορές του παρελθόντος ως παρακαταθήκη και παρά τα εμπόδια¹³⁶ που συνάντησε η queer έκφραση στο ελληνικό συγκείμενο, σταδιακά με την έλευση της Μεταπολίτευσης αρχίζει να ξετυλίγεται και να βρίσκει το δρόμο της. Η έκδοση του Καιάδα του Λουκά Θεοδωρακόπουλου εκδίδεται το 1976, την ίδια χρονιά με την ίδρυση του ΑΚΟΕ. Πρόκειται για την καταγραφή μίας πραγματικής ιστορίας των καθιερωμένων τότε «Επιχειρήσεων Αρετής» που συνέβη στις 26 Οκτωβρίου του 1968 και σύμφωνα με το συγγραφέα, πρόκειται για την πρώτη φορά στην Ελλάδα όπου «το θέμα της ομοφυλοφιλίας τίθεται σε καθαρά πολιτική βάση» (Ιωαννίδης 2018).

Μία σειρά από περιπέτειες ακολουθεί την αναδρομή στην καλλιτεχνική ζωή της περιόδου. Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Παπανικολάου: οι «Πίνακες του Τσαρούχη κατέβηκαν, ο Θεοδωρακόπουλος βρέθηκε στα δικαστήρια, ο Καβάφης, κατά μια θεωρία, δεν προχώρησε ποτέ εν ζωή σε έκδοση ποιημάτων σε μορφή εμπορικά

¹³⁴ Μπακοπούλου 2006: σελ. 4-93: «...έτσι διηγείται πως έκανε η Νέλλη Καλογλοπούλου, όταν με το ψευδώνυμο Ντόρα Ρωζέττη εκδόθηκε το 1929 στην Αθήνα το βασισμένο στις αυτοβιογραφικές της σημειώσεις λεσβιακό μυθιστόρημα *Η Ερωμένη της*».

¹³⁵ Ρωζέττη 2005: σελ. 242, από το Επίμετρο της Χριστίνας Ντουσιά: «(...) Αν οι συνθήκες της ζωής της - και η ελληνική πραγματικότητα- εμπόδιζαν τη δημοσιότητα αυτής της τολμηρής εξομολόγησης, όχι μόνο στην εποχή του μεσοπολέμου αλλά και πολύ αργότερα, σήμερα μια τέτοια αποκάλυψη σίγουρα θα προσλάμβανε ένα διαφορετικό νόημα».

¹³⁶ Παπανικολάου 2017: σελ. 210: «(...) Οι ιστορίες «κυκλοφορίας» της ομοφυλόφιλης και queer έκφρασης είναι γεμάτες εμπόδια, κοψίματα και σβησίματα, ξαφνικά χάσματα και ανακολουθίες: ακόμα και σήμερα, στην περίοδο των νέων μέσων και της «ελευθέρως» διακίνησης εικόνων και λόγων».

διατιθέμενου βιβλίου ακριβώς γιατί φοβόταν πιθανές εμπλοκές και, στην πιο εντυπωσιακή περίπτωση «εσωτερικής λογοκρισίας» στη Χούντα, ο Ταχτσής αποκλείστηκε ευσχήμως από τα Δεκαοκτώ κείμενα –την έκδοση που βγαίνει για να διατρανώσει τη νίκη επί της χουντικής λογοκρισίας– και λόγω της ομοφυλοφιλίας του» (Παπανικολάου 2017: 212).

Τα έντυπα της περιόδου

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του κινήματος της περιόδου είναι η έντονη δραστηριότητα γύρω από τις εκδόσεις εντύπων που αποτελούσαν το μέσο διάδοσης της κουλτούρας και των πολιτικών ιδεών γύρω από την κοινότητα, όπως συνέβαινε άλλωστε και με το φεμινιστικό/γυναικείο κίνημα της περιόδου (Καντσά 2018: 64). Το περιοδικό *ΑΜΦΙ* ήταν το «πρώτο ομοφυλόφιλο περιοδικό που βγήκε ποτέ στην Ελλάδα (Θεοδωρακόπουλος 2005: 129) και το πρώτο του τεύχος κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1978 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 49). Αποτέλεσε έναν από τους βασικούς φορείς διάδοσης των αιτημάτων γύρω από τα ζητήματα της σεξουαλικής απελευθέρωσης και έφτασε τα 25 τεύχη. Ο τίτλος του περιοδικού, εμπνευσμένος από τη λέξη «αμφισβήτηση» (Ιωαννίδης 2018) σηματοδοτεί τον εν γένει ριζοσπαστικό χαρακτήρα του εγχειρήματος και τη σύνδεση με «τα κινήματα Αμφισβήτησης και τον Γαλλικό Μάη του '68»¹³⁷ και της Αμερικής του '60 (Θεοδωρακόπουλος 2005: 169). Το τελευταίο του τεύχος κυκλοφόρησε το 1990 και πρόκειται για το «περιοδικό με τη μεγαλύτερη εμβέλεια, τη μεγαλύτερη πρόσβαση στο αναγνωστικό κοινό και τη μακροβιότερη διάρκεια στον χώρο του ομοφυλόφιλου κινήματος» (Καντσά 2018: 65). Η έκδοση του *ΑΜΦΙ* από το ΑΚΟΕ, σηματοδότησε την εμφάνιση του πρώτου περιοδικού που συνδέθηκε με ζητήματα σεξουαλικότητας και ομοφυλόφιλης επιθυμίας στην Ελλάδα¹³⁸. Η συντακτική ομάδα αντιμετώπισε μία σειρά από δικαστικές περιπέτειες (Παπανικολάου 2017: 217), ενώ με κάθε τεύχος εισέπραττε

¹³⁷ Θεοδωρακόπουλος 2005: 23: «Τους είπα ότι είχα ήδη έτοιμο, το *ΑΜΦΙ*, εμπνευσμένο από τα κινήματα Αμφισβήτησης και τον Γαλλικό Μάη του '68, όπου οι ομοφυλόφιλοι του Παρισιού πήραν μέρος κι αυτοί, για πρώτη φορά, σε μια κοινωνική εξέγερση.»

¹³⁸ Ό.π.: 129: «Την επόμενη άνοιξη βγάλαμε το πρώτο τεύχος του *ΑΜΦΙ*, του πρώτου ομοφυλόφιλου περιοδικού που βγήκε ποτέ στην Ελλάδα.»

τεράστια υποδοχή από τον κόσμο.¹³⁹ Το περιοδικό είχε αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα και συμπορευόταν με τα πρώτα βήματα του κινήματος.¹⁴⁰

Υπεύθυνος του περιοδικού ΑΜΦΙ υπήρξε ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος (1979-1984) (Θεοδωρακόπουλος 2005: 166), ενώ στη συνέχεια ανέλαβε ο Γιάννης Νένες (1984-1986), ο Γρηγόρης Βαλλιανάτος (1987) και η Ειρήνη Πετροπούλου (1988-1990). Σε συνέντευξη που έδωσε το 1992 ο Θεοδωρακόπουλος, αναφέρει σχετικά με το ΑΜΦΙ ότι «δεν ακολουθούνταν πλέον οι στόχοι, η ιδεολογική και πολιτική πλατφόρμα που είχαμε θέσει. Έγινε περισσότερο ένα περιοδικό «ποικίλης ύλης» με άλλα ενδιαφέροντα, προκείμενου να επιβιώσει. Όμως τα τελευταία τεύχη που βγήκαν είναι ανεκδιήγητα» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 226). Ζητούμενο του ΑΜΦΙ, η κοινωνική απεύθυνση και η ενημέρωση και όχι μία επιθετική στάση προς την υπόλοιπη κοινωνία.¹⁴¹ Το ΑΜΦΙ αναδείκνυε τις διακρίσεις και τη βία¹⁴² που αντιμετώπιζαν τα λωατκι+ άτομα, ενώ δημοσίευε κείμενα συγγραφέων από την Ελλάδα και το εξωτερικό που ασχολούνταν με θέματα σεξουαλικότητας και φύλου. Με λίγα λόγια ένα «αποκούμπι και μια δικαίωση για τον ομοφυλόφιλο, ταυτόχρονα όμως μπορεί να είναι πηγή γνώσης για όλους» (Ιωαννίδης 2018).

Το περιοδικό Κράξιμο κυκλοφόρησε δεκατέσσερα τεύχη από το 1981 ως το 1993 από την ακτιβίστρια Πάολα Ρεβενιώτη, γνωστή και ως Πάολα. Το περιοδικό είχε

¹³⁹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 129: «Με κάθε τεύχος του περιοδικού λαβαίνουμε εκατοντάδες γράμματα απ' όλες τις γωνίες της ελληνικής γης, ακόμα και από το εξωτερικό. Βασικό χαρακτηριστικό όλων είναι η ανακούφιση και η χαρά των αποστολέων τους για την ύπαρξη του ΑΚΟΕ και του ΑΜΦΙ, το γεγονός ότι υπάρχει μια φωνή που μιλάει γι' αυτούς».

¹⁴⁰ Ο.π.: σελ. 78-79, βλ. για υπογραφές ενάντια στο νομοσχέδιο «περί αφροδισίων», όπως δημοσιεύτηκε στο Πρώτο Τεύχος του ΑΜΦΙ, την Άνοιξη του 1978.

¹⁴¹ Ιωαννίδης 2018: «Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το ΑΜΦΙ διαβαζόταν από ένα μεγάλο τμήμα του ετεροφυλόφιλου πληθυσμού. Βασική μου αντίρρηση απέναντι στα σημερινά ομοφυλοφιλικά έντυπα, μαζί και το SCREW, είναι ότι απευθύνονται βασικά στους ομοφυλόφιλους και τηρούν μια μάλλον επιθετική στάση προς την ετεροφυλόφιλη κοινωνία, αντί να προσπαθούν να την ενημερώσουν πάνω στο πρόβλημα».

¹⁴² Παπανικολάου 2017: σελ. 219-220: «Αρκεί να δει κανείς πόσο πολύ τη δεκαετία του '70 και του '80 το περιοδικό του ΑΚΟΕ Αμφί δεν σταματάει να συνδέει τη βία πάνω στα σώματα ομοφυλοφίλων και διεμφυλικών με το καθεστώς απόκρυψης, λογοκρισίας και φοβίας. Οι αναγνώστες καλούνται να γράψουν τις ιστορίες τους άφοβα (και απαντούν συνήθως αφηγούμενοι ιστορίες βίας που έχουν υποστεί), το ίδιο το περιοδικό συνδέει τη δική του ελεύθερη και αλογόκριτη κυκλοφορία με την «απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας» και τη βία που αυτή αντιμετωπίζει σε κάθε της έκφανση. Η αίσθηση ότι «για πρώτη φορά μπορούν αυτά τα πράγματα να λεχθούν» μπλέκεται έτσι, τεύχος με το τεύχος, με αφηγήσεις σωματικής καταπίεσης, εικόνες ακραίας βίας, ακόμα και δολοφονιών από τη μια, κι από την άλλη το αντιπαράδειγμα μιας συλλογικότητας που θέλει να παρουσιάζεται δημόσια και προσκαλεί για συμμετοχή».

ως υπότιτλο τη φράση «Περιοδικό Ομοφυλοφιλικής Επαναστατικής Έκφρασης / Εκδότης: Η εκδιδόμενη τραβεστί Πάολα» και φιλοξενούσε συνεντεύξεις συγγραφέων, μεταφρασμένα κείμενα, ενώ πολλές φορές προκαλούσε με τις τολμηρές του εικόνες. Σήμερα αποτελεί ένα από τα πιο περιζήτητα έντυπα της εποχής, παρά το γεγονός ότι κάποτε «πέρασε τα 40 κύματα, χωρίς καμία απολύτως επιχορήγηση από το κράτος, έχοντας ως μοναδικό αρωγό τα λεφτά που έβαζε η εκδότης του, λεφτά προερχόμενα αποκλειστικά από βίζιτες» (Λέκκας 2018). Στην ιστορία έχει μείνει και μία από τις γνωστές φράσεις που είχε χρησιμοποιήσει η Πάολα στο πλαίσιο διαδηλώσεων, αλλά και ως εξώφυλλο του περιοδικού προς υπεράσπιση της σεξεργασίας: «Κάθε εργασία με σκοπό το κέρδος είναι πορνεία» (Λέκκας 2018).

Το περιοδικό *Λάβρυς* κυκλοφόρησε από την άνοιξη 1982 ως το καλοκαίρι του 1983 σε τρία τεύχη (Καντσά 2018: 67). Ένας από τους βασικούς λόγους έκδοσης του περιοδικού στάθηκε η «απουσία κάθε ανάλυσης/έκφρασης του φεμινισμού από μια καθαρά Λεσβιακή σκοπιά».¹⁴³ Όπως συνέβη στον κινηματικό χώρο, έτσι και στη συζήτηση γύρω από τα έντυπα της περιόδου, γίνεται σαφής η ανάγκη για ένα διακριτό χώρο που θα στεγάσει τις ομοφυλόφιλες γυναίκες. Το γεγονός αυτό προκύπτει σε μεγάλο βαθμό λόγω του ότι, η «γυναικεία ομοφυλοφιλία, δηλαδή, περιγράφεται και θεωρητικοποιείται πρωταρχικά με όρους φύλου, και όχι με όρους σεξουαλικότητας» (Μαρνελάκης 2014: 42). Ο πύρινος λόγος των κειμένων του περιοδικού *Λάβρυς* συνδυαζόταν με ποικίλο θεωρητικό υλικό υπό το πρίσμα της λεσβιακής και φεμινιστικής ταυτότητας, όπως: βιβλιοπαρουσιάσεις, αφιερώματα, ποίηση, ιστορία, επιστημολογία, ειδήσεις. Τα κείμενα της ομάδας θυμίζουν τα ριζοσπαστικά στοιχεία που ταυτίζονταν με το λεσβιακό σεπαρατισμό της Ευρώπης και των ΗΠΑ (Wolf 2016: 143), ενώ η έκδοση του περιοδικού αποτελούσε τη μόνη εξαίρεση στη γενικότερη απουσία ενός αυτόνομου λεσβιακού έντυπου λόγου (Καντσά 2018: 65).

Σε κάθε περίπτωση, τα τρία αυτά έντυπα συγκροτούνται γύρω από κοινούς άξονες όπως, η τοποθέτηση του ζητήματος της ομοφυλόφιλης επιθυμίας σε πολιτικό επίπεδο, η κοινωνική απεύθυνση την οποία αποζητούσαν, η προώθηση θεωρητικών κειμένων από σημαντικούς στοχαστές που καταπιάνονταν με ζητήματα φύλου και

¹⁴³ Λάβρυς 1982, Τεύχος Πρώτο, σελ. 4.

σεξουαλικότητας, καθώς και η σύνδεση του προσωπικού βιώματος με το κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο της περιόδου. Πέρα από τα περιοδικά ΑΜΦΙ, Κράξιμο, Λάβρυς, που αποτέλεσαν αμιγώς φορείς κοινωνικό-πολιτικής σκέψης και έκφρασης κατά την περίοδο που εξετάζουμε, υπήρξαν και μία σειρά από άλλα εγχειρήματα όπως, η εφημερίδα Λάμδα¹⁴⁴ και τα έντυπα Μπανάνες, Κοντροσόλ στο Χάος και Μια άλλη χώρα (Καντσά 2018· Γκελής 2019), τα οποία όμως είχαν πολύ σύντομη διάρκεια.

Τέλος, πέρα από τα πολιτικά και «στρατευμένα» έντυπα της περιόδου, είναι σημαντικό να αναφερθεί ο ρόλος που έπαιξε ένα περιοδικό ευρείας κατανάλωσης και το οποίο έδωσε μεγάλη ορατότητα στη γκέι ταυτότητα. Πρόκειται για το περιοδικό *ΚΛΙΚ*, του οποίου το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε το Μάιο του 1987 (Παρίδης 2018). Ο ρόλος του είναι αξιοσημείωτος παρότι επρόκειτο για ένα περιοδικό που απευθυνόταν στο ευρύ κοινό, με έντονα καταναλωτικό χαρακτήρα, χωρίς ιδιαίτερο πολιτιστικό υπόβαθρο, με την προώθηση συγκεκριμένων προτύπων που συμπεριελάμβαναν πρότυπα γκέι γινόταν για «λόγους καθαρά οικονομικούς»¹⁴⁵. Σύμφωνα με μία μερίδα κόσμου, με ένα παράξενο τρόπο, η εκτόξευση του lifestyle συνέβαλε όσο ποτέ στην «γκέι απελευθέρωση» (Παρίδης 2018). Παρόλα αυτά το επιχείρημα της διάχυσης της γκέι κουλτούρας δε φαίνεται να συσχετίζεται με τον πολιτικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα των διεκδικήσεων της περιόδου, αλλά κατά μία έννοια προσδίδει ορατότητα σε κάποιες εκφάνσεις των λωακτι+ ταυτοτήτων.

Τα Καλιαρντά

Τα Καλιαρντά προέκυψαν ως αναγκαιότητα ώστε να χτιστεί ένας ασφαλής κώδικας επικοινωνίας εντός του μικρόκοσμου της άμορφης τα χρόνια εκείνα κοινότητας. Η πηγαία περιέργεια του ποιητή και λαογράφου Ηλία Πετρόπουλου για τις κοινωνικά ευάλωτες και περιθωριοποιημένες ομάδες, τον έσπρωξε στην έρευνα της προφορικής γλώσσας¹⁴⁶ των Καλιαρντών. Η Πάολα Ρεβενιώτη, με αφορμή το

¹⁴⁴ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 65, βλ. και περισσότερα για την έκδοση Λάβρυς και Λάμδα.

¹⁴⁵ Παρίδης 2018: «Για δύο δεκαετίες κυριάρχησε η «απελευθέρωση» των ανδροπρεπών, των καλογυμνασμένων και μια περίπου φασιστικής αντίληψης αποδοχή της ομοφυλοφιλίας».

¹⁴⁶ Πετρόπουλος 1971: σελ. 12: «Τα καλιαρντά είναι μία προφορική γλώσσα με χιλιάδες λέξεις. Δεν διαθέτουμε μνημεία γραπτού λόγου στην καλιαρντή. Υπάρχουν κιναιδοί που ομιλούν θαυμάσια τα καλιαρντά. Η μάζα των κιναιδών χρησιμοποιεί μόνο τρεις-τέσσερις εκατοντάδες λέξεις (έτσι ακριβώς

ντοκιμαντέρ που δημιούργησε για τα Καλιαρντά, αναφέρει: «Κι εμείς στην αρχή θέλαμε να κάνουμε ένα dvd για να καταγράψουμε τη γλώσσα, αλλά σιγά σιγά διαπιστώσαμε ότι μέσα από τα καλιαρντά φαίνεται μια ολόκληρη εποχή της ομοφυλόφιλης ζωής στην Ελλάδα, από λίγο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι τη Μεταπολίτευση. Νομίζω ότι είναι μια πολύ καλή δουλειά, εκτός από το ότι είναι γλωσσολογική είναι και ένα ντοκουμέντο. Θεσσαλονίκη και Αθήνα είναι γυρισμένο. Η ψυχή του ντοκιμαντέρ βγήκε όμως στη Θεσσαλονίκη γιατί εκεί βρήκαμε ανθρώπους που ζήσανε πιο έντονα αυτήν την εποχή και μας μιλήσανε».¹⁴⁷ Τα Καλιαρντά, δεν ήταν απλώς μία γλώσσα, αλλά και η απεικόνιση μιας περιόδου πολιτικά φορτισμένης και με στοιχεία από τη λαϊκή κουλτούρα που συνόδευε την κοινότητα των ομοφυλοφίλων, των τραβεστί, των λεσβιών, ήδη καταγεγραμμένη από το 1904 (Σαραντάκος 2017) και η οποία χρησιμοποιείται σε κύκλους χάριν αστεϊσμού μέχρι και σήμερα.

Ο φόβος του AIDS

Το ξέσπασμα του AIDS στην Ελλάδα και το εξωτερικό στις αρχές της δεκαετίας του '90 έδωσε μία αρνητική δημοσιότητα στην κοινότητα και συνετέλεσε στο στιγματισμό των λοακτι+ υποκειμένων μέσα από τον πανικό που προκάλεσε¹⁴⁸. Σύμφωνα με τον Κώστα Τορπουζίδη, η ασθένεια του AIDS¹⁴⁹ ήταν για τη συντηρητική ή φοβική μερίδα του κόσμου η «χρυσή τους ευκαιρία για να εξαπολύσουν μία παγκόσμια εκστρατεία φόβου ενάντια στους ομοφυλόφιλους και τη σεξουαλική ελευθερία» (Τορπουζίδης 2012: 50). Το AIDS παρουσιάστηκε ως η «μάστιγα των ομοφυλόφιλων» (Τορπουζίδης 2012: 21) ενθαρρύνοντας τα ομοφοβικά ένστικτα μίας κοινωνίας που είχε μπει σε τροχιά ανασυγκρότησης και εκδημοκρατισμού. Ενδιαφέρουσα είναι και η διαπίστωση ότι το «AIDS έχει εμφανιστεί στις πόλεις σε πολύ

όπου ένας καλλιεργημένος άνθρωπος μεταχειρίζεται πέντε χιλιάδες λέξεις της κοινής νεοελληνικής, ενώ για έναν άξεστο ορεσίβιο επαρκούν πεντακόσιες λέξεις)».

¹⁴⁷ PaolaProjectTeam 2014, Εκπομπή «Με την Θέκλα και την Πάολα», Από την εκπομπή Καθόμαστε στο Κόκκινο, (Δευτέρα 1 Δεκεμβρίου 2014).

¹⁴⁸ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 46: «(...) ένας πολύ μεγαλύτερος κίνδυνος, ένας θανάσιμος εχθρός, είχε κάνει την εμφάνισή του -το AIDS- σκορπίζοντας μέσα σε μια στιγμή, με τον πανικό που προκάλεσε, ό,τι είχαν μέχρι τότε καταφέρει τα ομοφυλόφιλα και τα άλλα Κοινωνικά Κινήματα για την σεξουαλική απελευθέρωση».

¹⁴⁹ AIDS (Acquired Immunodeficiency Syndrome - Σύνδρομο Επίκτητης Ανοσολογικής Ανεπάρκειας).

μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οπουδήποτε αλλού» και ότι οι «πόλεις του κόσμου είναι οι κύριες τοποθεσίες της κρίσης του» (Μαρνελάκης 2014: 96). Μετά την έλευση του ιού και τη δημοσιότητα που πήρε το θέμα, παρά τα κοινωνικά κεκτημένα του κινήματος παρατηρείται, όχι απλώς ένα «πάγωμα» γύρω από τα λοακτι+ ζητήματα, αλλά και μία οπισθοδρόμηση, λόγω του διάχυτου φόβου που προξένησε η άγνοια γύρω από τον ιό.

Σύμφωνα με την Gayle S. Rubin, η «ανακάλυψη του HIV¹⁵⁰ στις ΗΠΑ ανακοινώθηκε επίσημα στον Τύπο τον Απρίλιο του 1984» (Rubin 2001 [1991]: 36), ενώ τις ειδήσεις γύρω από τα πρώτα κρούσματα ακολούθησαν ομοφοβικές αναφορές από τα μέσα, μία διάχυτη αίσθηση φόβου καθώς και ο στιγματισμός των ομοφυλόφιλων. Το AIDS καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως η νόσος των ομοφυλόφιλων, γεγονός που δημιούργησε μία διαστρεβλωμένη εικόνα την οποία με πολλούς αγώνες έκτοτε τα κοινωνικά κινήματα προσπαθούν να ανατρέψουν. Όταν το 1985 έφυγε από τη ζωή ο Αμερικανός ηθοποιός Rock Hudson, γινόταν λόγος για τον πρώτο διάσημο που πέθανε από AIDS. Αντίστοιχα στην Ελλάδα, ο θάνατος του σχεδιαστή μόδας Billy Bo¹⁵¹ (Βασίλης Κουρκουμέλης) το 1987, έφερε στο προσκήνιο μία σειρά από κοινωνικά ολέθριες συνέπειες. Οι δύο αυτοί θάνατοι απασχόλησαν την κοινή γνώμη και στάθηκαν η αιτία να κινητοποιηθούν τα φοβικά αντανάκλαστικά μίας συντηρητικής κοινωνίας. Επρόκειτο επίσης για την «εποχή που η εφημερίδα Αυριανή οργάνωνε ομοφοβική εκστρατεία, δημοσιοποιούσε ονόματα ομοφυλοφίλων, αποκαλούσε τον Μάνο Χατζιδάκι «κίναϊδο ολκής», «χαμερπή ομοφυλόφιλο [που χαρακτηρίζεται] από μια εμπάθεια που διακρίνει τους παθητικούς ανωμάλους» και καλούσε, μεταξύ άλλων, «να προστατεύσουμε τα παιδιά μας από το ηθικό AIDS αυτού του βρωμερού υποκειμένου» (Παπανικολάου 2017: 217). Είτε κάνουμε λόγο για τους κοσμικούς κύκλους της εποχής είτε για ευρύτερους κοινωνικούς κύκλους, το ζήτημα ήταν και πάλι ότι ο φόβος που είχε ξεσπάσει γύρω από το AIDS ισχυροποιούσε την τάση για δαιμονοποίηση της ομοφυλοφιλίας.

¹⁵⁰ HIV (Human Immunodeficiency Virus - Ιός της Ανθρώπινης Ανοσοανεπάρκειας).

¹⁵¹ Για πιο αναλυτικά σχετικά με τις περιπέτειες υγείας του Billy Bo στο τελευταίο διάστημα της ζωής του, βλ. Μπιούμπι, Φ. (1990). *Και το όνειρο πάγωσε: Ένα χρονικό του AIDS*. Αθήνα: Εξάντας.

Κεφάλαιο IV:

Αποτελέσματα Έρευνας

*«Τα σώματά μας σε διατομές τα βρίσκεις σε Μουσεία
Τις φορεσιές μας σε δημοπρασίες
Τις γλώσσες μας σε κασέτες και τους χορούς σε βίντεο
Οι ιστορίες μας είναι κλειδωμένες σε σπάνια βιβλία
στα κάτω ράφια της Εθνικής Βιβλιοθήκης
Μόνο ένα πράγμα δεν μπόρεσαν να κλέψουν
Αυτό που γνωρίζουμε, βαθιά μέσα μας διπλοκλειδωμένο»¹⁵²
Chrystos, «Μουσείο».*

Εισαγωγικό σημείωμα

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της έρευνας. Τα δεδομένα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις επεξεργάστηκαν μέσω θεματικής ανάλυσης (Τσιώλης 2018) και θα παρουσιαστούν παρακάτω με τη δομή των βασικών αξόνων που προέκυψαν. Όπως αναφέρεται και σε προηγούμενο κεφάλαιο, μέσα από τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (Biernacki & Waldorf 1981) επιλέχθηκαν πέντε πληροφορήτριες και πληροφορητές με κινηματική και πολιτική δράση από την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης ως σήμερα. Οι θεματικοί άξονες που προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα πλαισιώθηκαν από θεωρητικό υλικό σχηματίζοντας τις πέντε βασικές υποενότητες αυτού του κεφαλαίου: ο παράγοντας της πολιτικοποίησης, η αριστερά και οι παραδοξότητες, οι διασπάσεις και ο λεσβιακός σεπαρατισμός και ο εκδημοκρατισμός και ο αγώνας για χειραφέτηση. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τρεις βασικοί άξονες επικεντρωμένοι στο ζήτημα της διαθεματικότητας σε σχέση με την ταξική διάσταση της σεξουαλικότητας, τις διακρίσεις ή τους αποκλεισμούς στο εσωτερικό του κινήματος και τις διασταυρώσεις των λοακτι+ διεκδικήσεων με άλλες κοινωνικές ομάδες. Τέλος, θα παρατεθούν μία

¹⁵² Πρόκειται για μετάφραση του ποιήματος “Museum”, το οποίο τιμήθηκε με το Αμερικανικό Εθνικό Βραβείο Ποίησης το 2007, βλ. Κολύρη 2017: σελ. 71.

σειρά από σχόλια και παρατηρήσεις που προέκυψαν από όλη τη διαδικασία της ποιοτικής έρευνας μέχρι την ολοκλήρωσή της.

Οι πέντε θεματικοί άξονες

Ο παράγοντας της πολιτικοποίησης

Τοποθετώ επίτηδες ως πρώτο θεματικό άξονα τον παράγοντα πολιτικοποίησης των υποκειμένων σε αυτό το κεφάλαιο για δύο λόγους: ο ένας είναι ότι και τα πέντε πρόσωπα που μου έδωσαν συνέντευξη είναι βαθιά πολιτικοποιημένα από τα χρόνια της πρώιμης Μεταπολίτευσης έως σήμερα, δηλαδή η πολιτική εμπλοκή τους έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον τρόπο που έδρασαν και συγκροτήθηκαν στη μετέπειτα ζωή τους· ο δεύτερος είναι επειδή με το πέρας της έρευνας φάνηκε ότι ο παράγοντας πολιτικοποίησης είναι ο πιο καθοριστικός από όλους τους παράγοντες, πέρα από τη σημασία άλλων παραγόντων όπως η οικογένεια, η ταξική προέλευση, η έμφυλη ταυτότητα ή το εκπαιδευτικό υπόβαθρό τους. Το κρισιμότερο όλων είναι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αυτά πολιτικοποιούνται και αντιλαμβάνονται την έμφυλη και σεξουαλική τους ταυτότητα σε ένα πλέγμα συσχετισμών και ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου. Μία από τις πληροφόρητριες αναφέρει σχετικά με τους λόγους που ενεπλάκη στο κίνημα: «Δε μπορώ την αδικία, πρώτον. Ή μάλλον αυτό είναι το δεύτερο. Το πρώτο είναι το συναίσθημα που είχα, η συγκίνηση που είχα. Γιατί κινητοποιούσε όλες τις συναισθηματικές μου διαδικασίες, ήμουν συναισθηματικά συντονισμένη με όλο αυτό, όπως είμαι και τώρα» (Σ5).

Το σώμα εδώ «συνιστά ένα παιχνίδι δυνάμεων» και όχι μια ουσία ή μια βιολογική υπόσταση (Braidotti 2014: 392). Η σεξουαλικότητα, στενά συνδεδεμένη με το σώμα συγκροτεί υποκειμενικές ταυτότητες (Δοξιάδης 2015: 245), οι οποίες με τη σειρά τους σχηματίζουν μία συλλογική ταυτότητα (Melucci 1995), στοιχείο απαραίτητο για τη δράση κοινωνικών κινήματων όπως τα κινήματα για τη σεξουαλική απελευθέρωση ή το φεμινιστικό/γυναικείο κίνημα. Το σώμα, το βίωμα και η προσωπική ταυτότητα έχουν αρχίσει να τίθενται στο προσκήνιο αυτήν την περίοδο

(Baer 2016). Η Σ4 αναφέρει σχετικά με την εμπλοκή της στο κίνημα και τα προβλήματα που προκύπτουν κάθε τόσο στο εσωτερικό του: «Εγώ απλώς μιλάω πιο βιωματικά. Προσπαθώ μερικές φορές να τους δώσω να καταλάβουν ότι η ζωή δεν είναι πάντα έτσι όπως νομίζουμε ότι την έχουμε στο μυαλό μας. Αν δε βγεις έξω να νταραβεριστείς με κόσμο, να δεις πώς πραγματικά ζει ο κόσμος, δε μπορείς να μιλήσεις για αυτά τα πράγματα» (Σ4).

Η Σ1 όταν της απηύθυνα την ερώτηση σχετικά με την πολιτική της τοποθέτηση («Αν είχατε έναν άξονα όπου το 0 συμβολίζει την άκρα δεξιά και το 10 την άκρα αριστερά, που θα κατατάσσατε τον εαυτό σας πολιτικά;»), μου απάντησε: «Θα έβαζα τον εαυτό μου στο οκτώ. Κοίταξε, η δεξιά όπως και να το κάνουμε είναι συντηρητική. Ακόμη και αυτοί που σου πλασάρουν ότι είναι φιλελεύθεροι με μία πιο δικαιωματική ατζέντα, δε ξέρεις ανά πάσα ώρα και στιγμή, αν θα υποστηρίξουν τη δεξιά ή όχι. Διότι, οι πολιτικές τους ρίζες είναι εκεί» (Σ1). Εδώ παρατηρούμε το βασικό μοτίβο που ακολουθείται στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα βασισμένο στο διπολικό σχήμα δεξιάς-αντιδεξιάς (Καραμανωλάκης, Νικολακόπουλος & Σακελλαρόπουλος 2016). Κατά μία έννοια, η πολιτική συγκρότηση των πέντε πληροφορητών και πληροφορητριών δομήθηκε πάνω σε αυτό το δίπολο, αφού κανείς ή καμία δεν τοποθετείται πολιτικά σε αυτό που ονομάζουμε με την τυπική έννοια «δεξιά» και συνοψίζεται στο τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» (Γαζή 2011), το οποίο με τη σειρά του έρχεται δομικά σε σύγκρουση με την πολιτικοποιημένη έμφυλη και σεξουαλική ταυτότητα (Wolf 2016: 259). Όπως αναφέρει ο Σ2 για την ίδια περίοδο: «Ήμουν μαθητής και έγραφα σε κασέτες τη Δαμανάκη και το Γιάννη το Δημήτρη, τα συνθήματα «Εδώ Πολυτεχνείο», τριγυρίζαμε εδώ κι εκεί. Ο πατέρας μου δεν τα ενέκρινε αυτά. Εγώ που ήμουν πιτσιρικάς, με το Μάη του '68 είχα πάθει πλάκα. Όσοι είχαμε ανησυχίες σεξουαλικές και κοινωνικές, ακούγαμε τα συνθήματα «Το ερωτικό είναι πολιτικό» και «Η φαντασία στην εξουσία» και αυτά ήταν πολύ σημαντικά για εμάς. Κάναμε αντίσταση, ακούγαμε Θεοδωράκη, κάναμε τους αριστερούς. Δεν υπήρχε η εναλλακτική στη χούντα. Δεν υπήρχε η πολιτισμένη δεξιά. Ήταν ή έτσι ή αλλιώς» (Σ2).

Αντίστοιχα, ο Σ2 απάντησε: «Βρίσκομαι στο 5. Γιατί πιστεύω ότι οι δεξιοί ζηλεύουν την οικονομία των φιλελεύθερων και οι αριστεροί ζηλεύουν την ελευθερία των φιλελεύθερων. Προφανώς το ΠΑΣΟΚ τότε μου άρεσε πιο πολύ από τη Νέα

Δημοκρατία, γιατί μιλούσε για τις ελευθερίες. Ο Λαλιώτης είχε πει ότι η «ομοφυλοφιλία είναι μία διαφορά με δικαίωμα» και είχαμε πέσει όλοι στα πατώματα. Ήμασταν με την ανανέωση, με την αναγέννηση, μετά είδαμε ότι ήταν λίγοι αυτοί... Μεταξύ των δύο, ήμουν πιο κοντά στο ΠΑΣΟΚ από όσο στη Νέα Δημοκρατία. Και βέβαια και με την Αριστερά. Εγώ στη Νομική ήμουν με το Δημοκρατικό Αγώνα, που ήταν η φοιτητική ομάδα του ΚΚΕ Εσωτερικού» (Σ2).

Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι παρά το περιορισμένο εύρος της συγκεκριμένης έρευνας, καθώς μιλάμε για υλικό που έχει αντληθεί από πέντε μόνο συνεντεύξεις, οι απαντήσεις που δόθηκαν ειδικά στο κομμάτι που αφορά στην πολιτική ταυτότητα είναι ενδεικτικές της κοινωνικοπολιτικής «πραγματικότητας». Δηλαδή, όλες οι απαντήσεις αφορούν πράγματι στο κομμάτι εκείνο του πολιτικού σώματος που έχει άμεση συσχέτιση με τις λοακτι+ διεκδικήσεις, αλλά και τα κοινωνικά αιτήματα που έχουν εν γένει χειραφετητικό χαρακτήρα. Οι πολιτικές αυτές θέσεις αντανακλούν σε πτυχές των καθιερωμένων ιδεολογικών ρευμάτων που συνάδουν με τις λοακτι+ διεκδικήσεις. Οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες προέρχονται από ένα ευρύ πολιτικό φάσμα. Αν και οι συσχετισμοί των νέων κοινωνικών ταυτοτήτων και της πολιτικής ταυτοτήτων συνδέονται με τον πολιτικό χώρο της αριστεράς (Hobsbawm 1996), στο πλαίσιο των συνεντεύξεων εντοπίσαμε όλους τους πιθανούς πολιτικούς χώρους που προκρίνουν μία λοακτι+ ατζέντα: εξωκοινοβουλευτική αριστερά, κοινοβουλευτική αριστερά, σοσιαλδημοκρατία, φιλελευθερισμός, αυτόνομος χώρος. Με αυτόν τον τρόπο επανέρχεται στο προσκήνιο η ανάγκη για ανασυγκρότηση της λοακτι+ ατζέντας υπό το πρίσμα της συνεισφοράς των καθιερωμένων ιδεολογικών ρευμάτων, μέσα από τον «αυτοπροσδιορισμό και την εξασφάλιση δικαιωμάτων από το φιλελευθερισμό, την ισότητα και την αλληλεγγύη που καθιστούν δυνατή την ισότιμη άσκηση των δικαιωμάτων από το σοσιαλδημοκρατικό όραμα, και από τον φεμινισμό, την απαλλαγή από τα περιοριστικά δεσμά του φύλου, ως προϋπόθεση για την απελευθέρωση από όλα τα δεσμά» (Παντελίδου Μαλούτα 2018: 48). Γίνεται εδώ λοιπόν σαφής η συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας γύρω από τον πυρήνα της λοακτι+ ταυτότητας. Επίσης, όλα τα πρόσωπα ενδιαφέρονταν για την πολιτική και αυτοπροσδιορίζονταν ως μέλη του κινήματος.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που συνάντησα μέσα από κάποιες από τις συνεντεύξεις είναι αυτό της μη οργανωμένης ένταξης σε κόμματα ή συλλογικότητες ακόμη και όταν είχα να κάνω με άτομα που έχουν ταυτιστεί στο μέγιστο βαθμό με το κίνημα ιστορικά και συμβολικά. Η Σ4 αναφέρει: «Ποτέ δεν ήμουνα κοντά με κανέναν. Πάντα κρατούσα ίσες αποστάσεις γιατί πρώτον, δε μ' ανεχόντουσαν οι άλλοι, χωρίς να θέλω να επιβάλλω κάποια άποψή μου. Απλώς ήμουν δυνατή προσωπικότητα και ξεχώριζα, αυτό δεν το χωνεύουν οι άνθρωποι. Δεν ήμουνα ποτέ σε ομάδες, ούτε ήμουνα συνδικαλίστρια. Δεν ταίριαζα σα χαρακτήρας» (Σ4). Και λίγο αργότερα συμπληρώνει: «Πουθενά δε βάζω τον εαυτό μου. Δε μπορώ τα άκρα. Δεν παύει να είμαι Εξαρχιώτισσα, το αίμα νερό δε γίνεται. Μπορεί να μην πηγαίνω, αλλά Εξαρχιώτισσα παραμένω. Εξάρχεια μεγάλωσα. Δεκαεπτά χρόνια έμενα εκεί αλλά πήγαινα από μικρό παιδάκι. Τώρα δεν πάω, με πιάνει λίγο θλίψη. Βλέπω τους άλλους που έχουνε γεράσει κι εγώ είμαι ακόμη λαμπερή και λέω "Αι στο διάολο!"» (Σ4). Σε κάποιο άλλο σημείο της συνέντευξης επιστρέφοντας στο θέμα της πολιτικής ταυτότητας, αναφέρει: «Πάντα αντιεξουσιάστρια είμαι εγώ από τη φύση μου. Δεν το βάζω ταμπέλα. Η ζωή μου με δίδαξε και δε με δίδαξε κανένας Μαρξ, κανένας πολιτικός και κανένας αριστερός. Παρόλο που έχω μία αριστερή σκέψη, σου είπα ότι μεγάλωσα στα Εξάρχεια, χρωστάω πολλά στην αριστερά ή μάλλον η αριστερά μου χρωστάει πολλά. Βασικά χρωστάω κι εγώ με την έννοια ότι μου άνοιξε λίγο το μυαλό. Πιστεύω ότι από όποια θέση και αν είναι ο άνθρωπος, πρέπει να υποστηρίζει πάντα τον αδύναμο. Αυτή είναι η ιδεολογική μου άποψη. Πρέπει να είσαι πάντα με τον αδύναμο, με τους αδύναμους και μη προνομιούχους ανθρώπους που δεν έχουνε τις ίδιες ευκαιρίες» (Σ4).

Ο Σ3, επίσης μη ενταγμένος σε κάποια συλλογικότητα ή κόμμα, αναφέρει σχετικά με τη δική του πολιτική τοποθέτηση: «Αριστερός είμαι κι εγώ, αλλά δεν είμαι ενταγμένος πουθενά. Δεν είμαι ενταγμένος γιατί δε συμφωνώ με όλα και δε θέλω να είμαι εκεί. Αλλά όσο γίνεται προς το δέκα είμαι. Κάποιες φορές 8 αλλά και ανάλογα με την κατάσταση» (Σ3). Και λίγο αργότερα, συμπλήρωσε: «Ήμουν πάντα προς την αριστερά. Ήμουν κοντά στον αναρχικό χώρο, με τις αντιρρήσεις μου για πολλά πράγματα. Δε γράφτηκα ποτέ πουθενά (...). Εμένα ποτέ δε μου αρέσουν τα πλαίσια που μου βάζουν άλλοι. Δεν τα αντέχω αυτά. Δε θέλω να είμαι καθοδηγούμενος» (Σ3).

Όσο αμφισβητούμενη και να παραμένει η έννοια του πολίτη σήμερα, τα πέντε πρόσωπα στο πλαίσιο της κινηματικής και πολιτικής τους δράσης επιδιώκουν την ανατροπή της αντιμετώπισής τους ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, προεκτείνοντας την έννοια του πολίτη¹⁵³ και προσδίδοντας σε αυτή έμφυλο και σεξουαλικό πρόσημο (Hall & Held 1989). Σύμφωνα με την Diane Richardson, οι καθημερινές πρακτικές των υποκειμένων συγκροτούν ολοένα και περισσότερο την έννοια της ιδιότητας του πολίτη (Richardson 2000: 106). Ο Σ3 αναφέρει σχετικά: «*Το βλέπω ως υποχρέωση του καθενός. Έχεις υποχρέωση να ασχολείσαι, έχεις υποχρέωση να είσαι ενεργός πολίτης. Απλώς η σεξουαλικότητα είναι ένα ακόμα θέμα. Θεωρώ δεδομένο ότι έχει το δικαίωμα ο άλλος να έχει αυτοδιάθεση του εαυτού του για το τι θα κάνει στο κρεβάτι του. Κανονικά δε θα έπρεπε να αγωνιζόμαστε καν για αυτό, αλλά εφόσον αυτό φέρνει αντιδράσεις, τότε ασφαλώς θα αγωνιστείς για να το υπερασπιστείς. Όταν γίνεται μία αντιρατσιστική διαδήλωση, θεωρώ ότι έχω υποχρέωση να πάω σαν πολίτης. Όταν γίνεται διαδήλωση για τα γκέι δικαιώματα, έχω υποχρέωση*» (Σ3).

Αριστερά και παραδοξότητες

Σε μία περίοδο πολιτικής έκρηξης και με το Μάη του '68 να έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό και τις ιδέες που διαδίδονταν στην Ελλάδα, θα ήταν πολύ δύσκολο η ελληνική αριστερά να παραμένει παντελώς ανεπηρέαστη. Από τη μία δηλαδή, «*όλοι όσοι μιλούσαν ήταν από την αριστερά*». Από την άλλη όμως, ορισμένες δυνάμεις της αριστεράς δεν έδειξαν την αναμενόμενη στήριξη παρά τα ριζοσπαστικά τους προτάγματα. Πέρα από τις αναφορές στην αριστερά, εδώ φαίνεται ξανά η σύνδεση της φεμινιστικής σκέψης με το λοακτι+ κίνημα με τον παράγοντα του σώματος στο προσκήνιο (Bordo 1993) και τη δήλωση βαθιάς αμφισβήτησης της διάκρισης δημόσιο/ιδιωτικό (Παντελίδου Μαλούτα 2002: 131) ως πρόταγμα των διεκδικήσεων. Η Σ5 αναφέρει: «*Σήμερα το κίνημα δεν είναι καθόλου συνυφασμένο με την αριστερά. Τότε, ήταν εκ των πραγμάτων. Όλοι όσοι μιλούσαν ήταν από την αριστερά. Όλοι όσοι*

¹⁵³ Παντελίδου Μαλούτα 2003: σελ. 177: «Για να είναι ουσιαστική η δημοκρατία, η οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη πρέπει πράγματι να συνυπάρχει με την επιθυμία της απελευθέρωσης από όλο και περισσότερες μορφές καταπίεσης, ακόμη και από αυτές που αναφέρονται στις πιο προσωπικές εμπειρίες – τομέας στον οποίο το φύλο έχει καθοριστική βαρύτητα».

μιλούσαν για την απελευθέρωση της Κύπρου ή της Ουγκάντα ήταν από την αριστερά. Ε, το ίδιο ίσχυε και για το φύλο! Για αυτό είναι το φύλο στη βάση, γιατί το σώμα είναι που κατευθύνει τα πάντα, αν πιστεύουμε σε ένα έμφυλο, εγκιβωτισμένο και ενσωματωμένο ον, τότε το σώμα είναι που κατευθύνει τα πράγματα και το φύλο βρίσκεται στη βάση όλων των διεκδικήσεων και δε μπορεί να μην είναι» Σ5.

Η Σ1 διηγείται μία προσωπική της ιστορία από τη δεκαετία του '80, όταν ακόμη ήταν οργανωμένη στο χώρο της αριστεράς: «Άσε που το '80, αν το έλεγες ανοιχτά στο ΚΚΕ ότι είσαι ομοφυλόφιλος, που δεν το έλεγες ανοιχτά, έτρωγες τη διαγραφή και την έβαζες στην κωλότσεπη. Ο Λ. Π. από τη Θεσσαλονίκη έχει διαγραφεί. Εγώ έχω διαγραφεί από την ΚΝΕ! Ήμουν η μόνη ανοιχτά αριστερή στην οικογένεια. Έλεγαν «εντάξει, φάση είναι, θα περάσει!». Μου είπαν, αυτό που λένε και τώρα, ότι η ομοφυλοφιλία είναι προϊόν του καπιταλισμού. Δηλαδή, δεν υπάρχει περίπτωση να μη σου την πω αν μου πεις κάτι τέτοιο. Δηλαδή, έφαγα που έφαγα τη διαγραφή, αλλά έφυγα με το κεφάλι ψηλά. Προϊόν του καπιταλισμού; Ναι. Θυμάμαι είχα έναν καημένο γεράκο, παλιός αγωνιστής, παλιός αριστερός. Είχε σεβάσμια ιστορία με κάτι Μακρόνησους, με κάτι Ξερονήσια, με κάτι Μπουμπουλίνες και τον έβαλαν αυτόν να βγάλει το φίδι από την τρύπα. Ήταν συμπαθέστατος! Και μου λέει: «Συντρόφισσα, θα σε διαγράψουμε γιατί δε συνάδει η ζωή σου. Είναι προϊόν του καπιταλισμού! (...) Το ντύσιμο ήταν δεύτερο ζήτημα, πέρα από τη σεξουαλική μου ταυτότητα. Μη νομίζεις όμως ότι το ντύσιμό μου ήταν πολύ διαφορετικό από αυτού που είχε το ρόλο του διαφωτιστή¹⁵⁴. Από τον ίδιο προμηθευτή παίρναμε τα ρούχα μας! Για να μην αλλάξει η συνοχή, ο σύντροφος έπρεπε να τα φτιάξει με συντρόφισσα. Εμένα ήρθαν και με έπιασαν να μου πούνε: «Οι σύντροφοι τα φτιάχνουν με τις συντρόφισσες» και λέω: «Οι συντρόφισσες δε μπορούν τα φτιάξουν με συντρόφισσες;» και έγινε χαμός εκεί. Τους είδα να παθαίνουνε το ένα εγκεφαλικό μετά το άλλο, στραβώσανε στόματα στη σειρά. Ε μετά ήρθε και η διαγραφή μου και λέω «ο αμερικάνικος τρόπος ζωής;». Ρε, τα ίδια πράγματα φοράμε, τα δικά μου σας ενοχλούν και εκείνου που είναι και διαφωτιστής δε σας ενοχλούν;» (Σ2).

¹⁵⁴ Πρόκειται για κομματικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας.

Στη δεύτερη συνέντευξη, ο Σ2 ανέφερε μεταξύ άλλων: «Ήταν πολύ διαφορετικά τότε τα πράγματα, η αντίδραση ήταν μεγάλη και ήταν καθολική. Φανταστείτε το '77, το '78, το '79, στο Πολυτεχνείο δε μας επέτρεπαν να έχουμε τραπεζάκια, μας έδιωχναν. Οι αριστεροί το έδιωχναν το ΑΚΟΕ. Ήταν οι αριστεριστές που επέμεναν και μετά από χρόνια μπήκαμε, πλάι στους Παλαιστίνιους. Ήταν λίγο πιο χύμα, δε μπορώ να πω ότι ήταν μαζί επίσημα. Ήταν κάπως πιο ανεκτικοί και εξακολουθούν και σήμερα. Υπάρχουν και πιο αντιδραστικοί και άλλοι που συμμαχούν» (Σ2).

Η επιβολή της σιωπής που συνόδευε τη λωακτι+ ιστορία για αιώνες, φαίνεται ότι δεν αποτελούσε εξαίρεση σε χώρους της ριζοσπαστικής αριστερά ακόμη στο πρόσφατο παρελθόν. Η Σ5 σχολιάζοντας το περιβάλλον στο πλαίσιο αριστερών συλλογικοτήτων και οργανώσεων, σχολιάζει: «Δε νοείτο να είσαι σε κόμμα αριστερό και να προβάλεις την ταυτότητα αυτή. Έπρεπε να καλυφθεί πίσω από την αριστερή και αγωνιστική διάσταση. Οι αριστερίζοντες μπορεί να είχαν μία μεγαλύτερη ανοχή, αλλά δεν έμπαινε στη γλώσσα, ήταν σε εξαίρεση. Δε θα πήγαινες εκεί να πεις «Κυρίες και κύριοι, είμαι queer» ή «Είμαι it» ή οτιδήποτε άλλο. Έπρεπε η πολιτική ταυτότητα και στα πιο αριστερά κόμματα να πηγαίνει κάτω από το πολιτικό πρόταγμα. Ίσα ίσα που και στα αριστερίστικα κόμματα ή συλλογικότητες ενισχύονταν ρόλοι τελείως διμερείς. Υπήρχε η προτροπή «Συντρόφισσα, ο σύντροφος παλεύει στην πρώτη γραμμή για τον αγώνα και πρέπει να ανταμειφθεί». Έμμεσα δηλαδή έπρεπε να παίξεις ένα ρόλο χορηγού, αν ήσουν κοπέλα, να χορηγήσεις στοργή και φροντίδα. Το 'λέγαν απερίφραστα. Δεν ετίθετο θέμα να πρόκειται για σύντροφο του ίδιου φύλου, όχι ότι δεν υπήρχε ομοφυλοφιλία, προς Θεού. Απλώς, δεν υπήρχε στην κουβέντα. Η εξαίρεση ήταν στο λόγο. Από εκεί έβγαιναν όλα τα προβλήματα» (Σ5).

Ο ρόλος της οικογένειας

Η έννοια της οικογένειας αποτέλεσε μίας από τις κεντρικές έννοιες για την εργασία και μέσα από τις συνεντεύξεις αυτό που φαίνεται πιο καθοριστικό για τη μετέπειτα πορεία των ανθρώπων που συμμετείχαν ενεργά στο κίνημα, δεν ήταν τόσο η κοινωνικό-οικονομική τους προέλευση, όσο ο ρόλος που έπαιξε η οικογένειά τους στον τρόπο που μεγαλώσανε και το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αλληλεπίδρασαν ενώ

άρχισαν να συγκροτούν την προσωπική τους ταυτότητα. Ενώ παρατηρούμε μία ποικιλία από κοινωνικό-οικονομικά πλαίσια προέλευσης, εντός των οποίων συγκροτήθηκαν έως τα πρώτα ενήλικα χρόνια τους οι πληροφορήτριες και οι πληροφορητές, με γονείς εργάτες σε κάποιες περιπτώσεις, ή ιδιωτικούς υπαλλήλους ή μητέρες που ασχολούνταν με οικιακά, αυτό που φαίνεται να παραμένει ως κοινός παράγοντας είναι μία αίσθησης ανεκτικότητας ή προοδευτισμού στην οικογένεια. Αυτό ήταν ένα χαρακτηριστικό που συνάντησα και στις πέντε συνεντεύξεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό το χαρακτηριστικό συνοδευόταν από ένα αστικό υπόβαθρο, χωρίς αυτό όμως να είναι απαραίτητο. Η Σ5 είπε χαρακτηριστικά: «*Ημουν από την αστική τάξη, μεγάλωσα με προνόμια που δίνουν οι πολύ μορφωμένοι γονείς. Είχαμε μία οικονομική άνεση, μπορούσα να κάνω ό,τι σπουδές ήθελα. Γενικά ήμουν από μία προνομιούχα τάξη*» (Σ5).

Αντίστοιχα, η Σ1 αναφέρει: «*Η μητέρα μου δεν εργαζόταν, ήτανε νοικοκυρά. Ο πατέρας μου ήτανε ναυτικός. Τι πολιτική στάση να έχει ένας ναυτικός που είναι εδώ και θα ξαναέρθει μετά από ένα χρόνο; Αν δούλευες σε ναυπηγείο είναι λογικό με το «δικό μας» το *mentalité*, να ήταν αριστερός, να υποστήριζε το δικίο του εργάτη. Ναυτικός μέσα σε φορτηγά και σε όλα αυτά με καλό μισθό, τι θα υποστηρίξει; Το δικίο του εργάτη ή την τσέπη του; Δημοκρατικές ιδέες τις οποίες τις εφαρμόζανε μέσα στην οικογένεια, δεν είναι ότι τις έχουμε και είναι θεωρία, τις κάνανε πράξη, ναι τις είχαμε. Αλλά και η μητέρα μου που ήτανε κέντρο, στήριζε ΠΑΣΟΚ όταν ήταν στα χείλια της. Ο ένας ψήφιζε Νέα Δημοκρατία και ο άλλος ΠΑΣΟΚ. Και το ΠΑΣΟΚ τι ήτανε; Η αστική τάξη ήτανε, δεν ήτανε η εργατιά*» (Σ1).

Σε μία κοινωνικό-πολιτική συνθήκη όπου η οικογένεια αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες¹⁵⁵ δόμησης των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, γίνεται ξεκάθαρο ότι η συγκρότηση των υποκειμένων σε ένα πλαίσιο ανεκτικότητας μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο για τη μετέπειτά ζωή τους. Δυστυχώς, μέχρι και σήμερα ακούμε κάθε τόσο για περιστατικά, όπου γονείς διώχνουν τα παιδιά τους από το σπίτι λόγω του σεξουαλικού τους προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου τους. Ωστόσο, κανένα από τα πρόσωπα που είχα την ευκαιρία να συζητήσω δεν είχε μία τέτοια

¹⁵⁵ Χαλκιά 2011: σελ. 148: «Είναι σαφές πως η παραδοσιακή έννοια της «οικογένειας» παραμένει πυλώνας της επικράτειας του σύγχρονου έθνους-κράτους».

ιστορία. Αντίθετα, η ζωή και η ταυτότητά τους γινόταν είτε αποδεκτή είτε ήταν ανεκτή εφόσον δεν προκαλούσε στο χώρο της οικογένειας.¹⁵⁶ Παρουσιάζει πάντως ενδιαφέρον το πώς η αστική οικογένεια, παρότι συντηρητική μπορεί συχνά να συνυπάρξει με κάτι το οποίο δε μπορεί να δεχτεί.¹⁵⁷ Ο Σ2 αναφέρει: «*Ήταν δημοκρατικό το κλίμα στην οικογένεια. Οι γονείς μου ήταν αστοί συντηρητικοί αλλά με αυτήν την αστική ντροπή να σε προσβάλουνε για τη σεξουαλικότητά σου. Καταρχήν εγώ δεν υπέστη bullying ποτέ. Δε με προσέβαλλε κανένας, ήμουν τυχερός. Ποτέ. Για αυτό και το πήρα πατριωτικά και είπα: «Εγώ θα γίνω η φωνή αυτών που τα παθαίνουν αυτά». Βγήκα, συμμετείχα στο ΑΜΦΙ, σάστισαν οι γονείς μου. Υπέστησαν οι ίδιοι bullying από το δικό τους περιβάλλον για το γιο τους που είναι έτσι και που δεν το μαζεύουνε. Αλλά η μητέρα μου μού έλεγε «εγώ θέλω να ξέρεις ότι ό,τι και να κάνεις σου έχω εμπιστοσύνη» και δε συζητούσαμε άλλες λεπτομέρειες. Ο πατέρας μου μού έλεγε «εγώ έμαθα ότι στη ζωή μου πούστης και κομμουνιστής να μη γίνω» αλλά αν ήμουν σαν κι εσένα, θα έκανα αυτά που κάνεις εσύ» (Σ2).*

Ενώ, η Σ1 αναφέρεται στον παράγοντα της ανεκτικότητας της οικογένειας ως σημαντικό για τη μετέπειτα αποδοχή του ενήλικου ατόμου και την ενεργή συμμετοχή του στο κίνημα: «*Έχω δει και ανθρώπους καλών οικογενειών, πέρα από τα επώνυμα άτομα, με ανοιχτόμυαλες οικογένειες, και το είπανε αφού είχε πεθάνει η μητέρα ή ο πατέρας. Δεν είναι τόσο θέμα το ταξικό, όσο το πόσο ανοιχτό είναι το σπίτι που έχεις μεγαλώσει σε θέματα διαφορετικότητας. Και πίστεψέ με, αν έχεις μεγαλώσει σε μία οικογένεια, που δε θα ακούσεις τόσο συχνά το «αν ο γιος μου γίνει πούστης, τον έσφαξα», αν δεν το ακούσεις και ακούς το «οκέι, άνθρωποι είναι και αυτοί». Και ακούσεις κάποια πιο ήπια, πιο ανθρώπινα λόγια, θα έχεις παραπάνω δύναμη να κάνεις coming out. Αυτό είναι που παίζει το μεγαλύτερο ρόλο, σε τι περιβάλλον μεγαλώνουμε. Δεν είναι θέμα ταξικό, το θέμα είναι πόσο φιλική είναι η οικογένειά σου σε σχέση με*

¹⁵⁶ Παπανικολάου 2017: σελ. 214. «Η ελληνική οικογένεια διατηρεί μηχανισμούς υποστήριξης των μελών της και συχνά και της διαφορετικότητάς τους, όμως αυτοί αναπτύσσονται με τον όρο η διαφορά αυτή να μη ρηματοποιείται, να μην ανακοινώνεται, να μη συζητιέται και να μην ονομάζεται, να μένει με άλλα λόγια λογο-κρυμμένη εντός του ευρέος δικτύου της συγγένειας. Συμβαίνει μάλιστα ο «σεβασμός προς την οικογένεια» να επιβάλλει αυτολογοκρισία ακόμα και σε εκείνες τις προσπάθειες που ξεκινούν με στόχο να την υπερβούν αναδρομικά».

¹⁵⁷ Weeks 2012: σελ. 29: «Η αστική οικογένεια ήταν ο προνομιακός χώρος αισθημάτων και αγάπης (...) και ταυτόχρονα αστυνόμευε αποτελεσματικά τη σεξουαλική συμπεριφορά».

αυτά τα θέματα. Αν ζήσεις σε ένα περιβάλλον που είναι σχετικά ανεκτικό, αναπτύσσεις άλλη νοοτροπία και άλλη κουλτούρα και δε φοβάσαι. Βέβαια, μην περιμένουμε όλοι οι γονείς να πετάξουν από τη χαρά τους για την ομοφυλοφιλία ή τον τρανσεξουαλισμό του παιδιού. Κανένας δε θα πετάξει από τη χαρά του. Αντιδράσεις έτσι κι αλλιώς στο σχολείο τις συναντάς, δεν έχουμε πια γίνει τόσο ανοιχτοί στη διαφορετικότητα. Εδώ έχουμε πρόβλημα με το αφρικανάκι που φοράει τη στολή του τσολιά. Ξεχάσανε όταν πηγαίναμε εμείς μετανάστες πριν από κάτι δεκαετίες» (Σ1).

Τόσο ο μη ετεροκανονικός σεξουαλικός προσανατολισμός, όσο και η ρευστότητα του φύλου καθώς και οι ταυτότητες φύλου που δε συμβαδίζουν με μία «κοινωνία που είναι εγκλωβισμένη σε δυϊκούς και ετεροφυλοφιλικούς τρόπους σκέψης» (Fausto-Sterling 2016: 59) ακόμη και μέχρι σήμερα προκαλούν μία συνθήκη περίπλοκη και δύσκολα διαχειρίσιμη για τα ίδια τα παιδιά των οποίων ζητούμενο είναι να βιώνουν ομαλά και απελευθερωμένα την ταυτότητά τους. Η Σ4 θυμάται για την οικογένειά της: «Καλοί άνθρωποι ήτανε οι γονείς μου. Δε θυμάμαι να με προσβάλανε ποτέ για τη σεξουαλικότητά μου. Το μόνο που μου έλεγε η μάνα μου ήταν «Κι εσύ δε μπορούσες να ήσουν στο Ναυτικό; Τόσοι ήταν εκεί, να 'σουνα κρυφά και να 'παιρνες τώρα μια σύνταξη; Έπρεπε να γίνεις αρχηγός των πούστηδων; Δε μπορείς να τους αλλάξεις τώρα τις αντιλήψεις, ογδόντα χρονών είναι η μάνα μου, τι να της πεις; Είχε μερικά βιβλία η μάνα μου στο σπίτι. Και θυμάμαι, επειδή εγώ δεν ήμουν το αλάνι που έπαιζε ποδόσφαιρο κι εκείνο και τ' άλλο, ότι διάβαζα. Θυμάμαι ότι είχα διαβάσει Ντοστογιέφσκι, Κρόνιν, διάφορους μεγάλους συγγραφείς. Η μάνα μου διάβαζε. Μια λαϊκιά γυναίκα ήταν που ήταν και κομμώτρια και είχε κάποιες δυνατότητες. Αν ήταν από μία αστική οικογένεια θα ήταν μία μορφωμένη γυναίκα» (Σ4).

Ο Σ3 αναφέρει για το περιβάλλον στην οικογένειά του: «Μεγάλωσα σε μία οικογένεια που αγαπιόμασταν, μία αγαπημένη και δεμένη οικογένεια. Έχω δυο γονείς, δόξα τω θεώ που λέμε, εγώ δεν πιστεύω αλλά το λέμε από συνήθεια. Είναι καλά και είμαστε αγαπημένοι όλοι. Τότε δεν ήξεραν για μένα. Οι γονείς μου δεν ήταν φιλικόι προς τέτοια θέματα. Δηλαδή, θυμάμαι μία φορά που ήταν δύο γκέι παιδιά στη γειτονιά που φαινότουσαν ότι ήταν γκέι. Έτυχε να είμαι με τον πατέρα μου εκείνη τη μέρα και να περάσουν αυτά τα παιδιά, ο Νίκος κι ο Τάκης και λέει ο πατέρας μου: «Σκότωμα

θέλουνε!». Γυρνάω και του λέω εγώ: «Δε σε πειράζανε και μη λες τέτοια λόγια για τους ανθρώπους γιατί δε σε πείραξε κανένας!» (Σ3).

Πρόκειται μάλλον για τον πληροφορητή που μίλησε για το πιο συντηρητικό περιβάλλον στην οικογένεια συγκριτικά, όπου και πάλι όμως βλέπουμε μία στάση συγκατάβασης: «Το κλίμα στο σπίτι ήταν πάντως συντηρητικό. Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια, με την καλή έννοια όμως, με την παραδοσιακή έννοια. Οι γονείς μου είναι αριστεροί, δεν ήταν ποτέ οργανωμένοι. Ήταν εργάτες στον Πειραιά, τι θες να 'τανε; Πειραιώτες είμαστε, Νίκαια γεννήθηκα. Έχω κι έναν αδερφό και ανίψια που τώρα είναι μεγάλα και οι σχέσεις μας είναι άριστες» (Σ3).

Διασπάσεις και λεσβιακός σεπαρατισμός

Ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχόλησαν τον κινηματικό χώρο στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο ήταν το θέμα των διασπάσεων: «Γινόντουσαν διάφορα τότε στην κοινότητα κι εμένα όλα αυτά δε μου άρεσαν. Δεν έμεινα πολύ, γιατί δεν έβλεπα ότι μπορώ να προσφέρω κάτι. Δε μου άρεσε η διάσπαση, γιατί πιστεύω ότι πρέπει να κάτσεις να τα βρεις. Η διάσπαση αποδυναμώνει. Θα πρέπει να παραμερίζονται προσωπικές διαφωνίες ή διεκδικήσεις, αλλιώς δεν προχωράει τίποτα. Πήγαινα μία εδώ, μία εκεί, είχα και με τα δύο επαφή. Πιο πολύ για την παρέα. Γυναίκες λεσβίες βλέπαμε λιγότερο. Και φυσικά έγιναν πάρα πολλά από τραβεστί» (Σ3).

Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης και των ΗΠΑ,¹⁵⁸ όπου τα ανερχόμενα κινήματα δρούσαν, προκύπτουν ζητήματα όπως αυτό του λεσβιακού σεπαρατισμού. Πρόκειται για μία πολιτική θεωρία και φεμινιστική πρακτική (Enszler 2016) που έχει συνδεθεί στενά με την έννοια του ριζοσπαστικού φεμινισμού¹⁵⁹ και συνήθως έρχεται στο προσκήνιο εξαιτίας του εκτοπισμού ή της

¹⁵⁸ Delphy 2018: σελ. 50-63: Για περισσότερα σχετικά με διασπάσεις ή άλλες «συγκρούσεις» στις ΗΠΑ.

¹⁵⁹ Rudy 2001: σελ. 17: «Additive identity politics failed in radical feminist communities because it challenged the central tenets upon which many of these communities were built. Radical feminism used an essentialist notion of identity to ground its politics in what was thought to be the superior nature of women. Essentialism saw female identity as an ontological ground, a truth about nature itself and the virtuous nature of women specifically. The experience of being women, we argued, led to a unified identity that could ground politics. Thus, even though women of color were in some sense configuring a similar or parallel argument--that is, that certain racial, class, or ethnic experiences led to an identity that could ground politics--the unintended effect of this argument was to challenge the validity of the primary assumption of radical feminism, that is, that being a woman (of any color or ethnicity) was a

οικειοθελούς αποχώρησης φεμινιστριών λεσβιών από συλλογικότητες, οι οποίες δε βρίσκουν χώρο ή φωνή λόγω της ιδεολογικής επιβολής και των συσχετισμού δυνάμεων, που ευνοούν την αναπαραγωγή συστημάτων πατριαρχίας, ετεροκανονικότητας ή σεξισμού (ή και όλων αυτών μαζί). Η Sherry Wolf αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι λεσβίες μέσα στο κίνημα είχαν συχνά να αντιμετωπίσουν την εχθρική στάση γυναικείων οργανώσεων, ομοφυλόφιλων ανδρών και ετεροφυλόφιλων συμμάχων» (Wolf 2016: 142). Υπό το πρίσμα αυτό, μία από τις βασικότερες και πιο ριζικές διασπάσεις στην ιστορία του λσβ+ κινήματος, όχι απλώς γίνεται κατανοητή αλλά και φαίνεται πολιτικά αναμενόμενη και απελευθερωτική. Η Σ1 αναφέρεται σε ένα από τα γεγονότα που σφράγισαν το κίνημα την εποχή εκείνη στην Ελλάδα και έχει μείνει στην άτυπη ιστορία της κοινότητας ως η λεγόμενη «διάσπαση του ΑΚΟΕ»: *«Λίγα χρόνια πριν είχε γίνει μία διάσπαση στο ΑΚΟΕ. Στο ΑΚΟΕ κατέβαιναν και πάρα πολλές λεσβίες μέχρι που έγινε η διάσπαση. Το θέμα δεν το έζησα εγώ, ό,τι σου λέω είναι από μαρτυρίες που έχω ακούσει. Η διάσπαση έγινε πριν πάω. Κυκλοφορούσε το ΑΜΦΙ τότε. Μαζευόντουσαν διάφορες λεσβίες που είχαν κάνει μάλιστα και μία ομαδούλα αν θυμάμαι καλά. Ζητήσανε να έχουν ίση ποσόστωση στην αρθρογραφία του περιοδικού 50-50. Γυρίσανε και οι άλλοι οι μάγκες και είπανε: «Είσαστε τρεις κι ο κούκος και θέλετε και το μισό περιοδικό;». Και τα μαζέψανε και φύγανε. Πρέπει να έγινε μεγάλος τσακωμός. Μάλλον πήγανε στο «Σπίτι των Γυναικών» τότε που ήτανε στη Ρωμανού Μελωδού. Πολλές πήγανε και συνεργαστήκανε με το φεμινιστικό χώρο που τότε υπήρχαν διάφορες ομάδες. Μέχρι που έκλεισε αυτό και άνοιξε ένα άλλο «Σπίτι των Γυναικών» στη Βεΐκου. Μετά δε ξέρω αν άνοιξε κι άλλο» (Σ1).*

Το ζήτημα των ποσοστώσεων¹⁶⁰ που ανακύπτει μέσα από περιστατικά όπως αυτό που αφηγείται η Σ1¹⁶¹, θυμίζει τις συζητήσεις που αναπτύχθηκαν και εντός του

clear and strong political foundation. The introduction of difference between women pointed out the weaknesses inherent in building a politics on a cross-racial, cross-cultural, unified identity of "woman".

¹⁶⁰ Κίρπνις 2017: σελ. 18: «Οι φεμινίστριες είδαν διαφορετικά το άνισο παιχνίδι: ήθελαν να το φέρουν στα ίσα. Ο φεμινισμός δέχεται ότι τα πράγματα μπορούν ν' αλλάξουν -ακόμη και οι άντρες- και ποντάρει όλα τα λεφτά στην πρόοδο των φύλων».

¹⁶¹ Θεοδωρακόπουλος 2005: σελ. 65: Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος αναφερόμενος πιθανότατα στο ίδιο ακριβώς περιστατικό σχολιάζει τα εξής: «Σύντομα όμως άρχισαν να εμφανίζονται διάφορα προβλήματα, το κυριότερο των οποίων ήταν να μη μπορούν οι γυναίκες ν' αναπτύξουν τον δικό τους λόγο μέσα σ' ένα περιβάλλον που κυριαρχούνταν από τους αριθμητικά πολυπληθέστερους άντρες ομοφυλόφιλους».

φεμινιστικού κινήματος περί ισότητας ή διαφοράς, καθώς και το θέμα των διασπάσεων (Παντελίδου Μαλούτα 2003: 176· Gaspar 1995). Με έναν παράδοξο τρόπο χρησιμοποιείται εδώ ένα ουσιοκρατικό επιχείρημα για τη νομιμοποίηση της τακτικής των διαχωρισμών των ομάδων των γυναικών από αυτές των ανδρών (Rudy 2001: 17). Αυτό το φαινόμενο αποτελεί ένα από τα πιο δύσβατα σημεία στην ιστορία του κινήματος καθώς πυροδοτεί μία σειρά από απαιτητικές συζητήσεις: τις ιεραρχίες εντός των κινηματικών χώρων, τη διαφορετική κουλτούρα μεταξύ γκέι και λεσβιών, το ζήτημα της κυριαρχίας των ανδρών μέσα στις λωατκι+ συλλογικότητες, την απροθυμία πολλών γυναικών «να βγουν μπροστά», αλλά και το βαθιά πολιτικό και θεμελιώδες θέμα της «χαμένης ενότητας». *Αν δε μπορούν τα ίδια τα μέλη της λωατκι+ κοινότητας να συμπορεύονται ομαλά, πως είναι δυνατόν να καλούν την «έξω» κοινωνία για διάλογο και συμπόρευση;*

«Στα τεύχη του ΑΜΦΙ θα δεις περισσότερους άντρες και δέκα στα δέκα ονόματα θα είναι με ψευδώνυμα. Υπήρχαν και γυναίκες, απλά ζητήσανε περισσότερες σελίδες και δεν τους τις δώσανε. Λόγο στο λόγο τσακωθήκανε και τα μαζέψανε και φύγανε. Βέβαια, αργότερα, αρκετά χρόνια μετά ζητήσανε συγγνώμη τα αγόρια. Αλλά ό,τι είχε γίνει, είχε γίνει και δεν επιστρέφανε. Προσπάθησα τότε εγώ και η Π. να μαζέψουμε μερικές λεσβίες μπας και κάνουν κάτι. Μάλιστα είχα αφήσει την Π. να οργανώσει εκείνη όσο μπορούσε γυναίκες κάτω στο ΑΚΟΕ, για να μην έχω και αυτό στο κεφάλι μου. Έτσι κι αλλιώς, εκείνη είχε και περισσότερες γνωριμίες. Την άφησα να τραβήξει εκείνη κόσμο. Μη νομίζεις, δε φτουρούσαν κιόλας» (Σ1).

Η συγκρότηση των γυναικών γύρω από διακριτές ομάδες, όπως συνέβαινε άλλωστε και με τις τραβεστί/τρανς, αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο σε κινήματα σεξουαλικής απελευθέρωσης ανά τον κόσμο.¹⁶² Ο Σ2 αναφέρει: *«Υπήρχε μία ολόκληρη φιλοσοφική συζήτηση σε όλο τον κόσμο τότε. Εγώ ταξίδευα πάντα για λόγους κουλτούρας, καύλας και σπουδών. Εάν οι λεσβίες έχουν διαφορετικά προβλήματα, πρέπει να έχουν διαφορετικές ομάδες που να μην συμπεριλαμβάνουν άντρες; Ή, για να μην αναπαράγουμε το διαχωρισμό και το ρατσισμό, πρέπει να είμαστε όλοι μαζί;*

¹⁶² C. R. Collective 1977: σελ. 213: «Although we are feminists and lesbians, we feel solidarity with progressive Black men and do not advocate the fractionalization that white women who are separatists demand». Ερωτήματα γύρω από τις ταυτότητες και το θέμα του σεπαρατισμού κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν συλλογικότητες όπως και η Combahee River Collective στο αμερικάνικο παράδειγμα.

Αυτή η συζήτηση συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Εγώ ήμουν υπέρ στο να είναι διαφορετικές οι ομάδες γιατί ήξερα ότι υπάρχουν διαφορές. Αυτή είναι μία *on going* συζήτηση... Υπήρξαν λεσβιακές ομάδες που είπαν «εμείς θα τραβήξουμε το δρόμο μας» και τον τράβηξαν. Υπήρξαν πολύ γερές λεσβίες στο ΑΚΟΕ, όπως η Σελήνη και άλλες. Αυτές είχαν στη συνέχεια τη Λάβρυ. Άλλες έμειναν στο ΑΚΟΕ, άλλες όχι» (Σ2).

Ωστόσο, η λογική της μη-μεικτότητας των ομάδων (Delphy 2018: 53) εξυπνήρησε ως ένα βαθμό τους σκοπούς που είχε το λοακτι+ κίνημα, ή άλλα κοινωνικά κινήματα, όπως το φεμινιστικό κίνημα,¹⁶³ το οποίο έχει διανύσει κινηματικά περισσότερα χρόνια ιστορικά από τα πιο πρόσφατα κινήματα σεξουαλικής απελευθέρωσης. Οι διασπάσεις εντός των κινηματικών χώρων ενδεχομένως να φέρνουν στην επιφάνεια το ζήτημα του κατακερματισμού των ταυτοτήτων, ωστόσο, δίνουν τη δυνατότητα να δημιουργούνται χώροι όπου εκφράζονται άνθρωποι με διαφορετικές κουλτούρες και ταυτόχρονα οι διακριτοί κινηματικοί δρόμοι να μπορούν να συμπορεύονται, όπως συνέβη και στο παράδειγμα του λοακτι+ κινήματος στην Ελλάδα.

Εκδημοκρατισμός και ο αγώνας για χειραφέτηση

Το τέλος της δικτατορίας σηματοδοτείται από το «βάρος της Κυπριακής τραγωδίας» (Νικολακόπουλος 2016: 35), αλλά και ένα κλίμα αισιοδοξίας λόγω της ξεκάθαρης πλέον πορείας που θα διαγραφόταν προς την πολιτική ομαλότητα και τον εκδημοκρατισμό της χώρας.¹⁶⁴ Μέχρι το 1981 είναι δύσκολο να βρούμε αναφορές σε δείγματα πολιτικής που σχετίζονται με το κίνημα. Η Σ4 θυμάται τον ερχομό του ΠΑΣΟΚ

¹⁶³ Παντελίδου Μαλούτα 2003: σελ. 164: «Στον χώρο των φεμινιστικών διεκδικήσεων, μάλιστα, υπήρχε πάντα πλούτος οπτικών σχετικά με τη γυναικεία «απελευθέρωση», τις στρατηγικές που την αφορούν και τους τρόπους προώθησης της «ισότητας» των φύλων. Πόσο μάλλον σήμερα, που ο κατακερματισμός και η ποικιλία στις γυναικείες ταυτότητες είναι περισσότερο από ποτέ ορατά και αποδεκτά, με αποτέλεσμα το ίδιο το φεμινιστικό «εμείς» να προβάλλει όλο και περισσότερο κατακερματισμένο, ακόμη και ασαφές».

¹⁶⁴ Νικολακόπουλος 2016: σελ. 35: «Οι μαζικοί πανηγυρισμοί που είναι ήδη αρχίσει από το απόγευμα της 23^{ης} Ιουλίου, η άμεση απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων και η επάνοδος των αυτοεξόριστων από το εξωτερικό, με πιο εμβληματικές τις περιπτώσεις του Μίκη Θεοδωράκη και της Μελίνας Μερκούρη, σηματοδοτούσαν με τον πιο σαφή τρόπο το ακαριαίο τέλος της δημοκρατίας, αλλά και την προσδοκία για μια ταχύρρυθμη μετάβαση προς ένα δημοκρατικό καθεστώς, χωρίς μακρόσυρτες μεταβατικές περιόδους, όπως προέβλεπαν παλαιότεροι σχεδιασμοί (ακόμη και του ίδιου του Καραμανλή)».

στην εξουσία, που φαίνεται να έδωσε αισιοδοξία σε μεγάλη μερίδα του κόσμου που εμπλεκόταν στα κινήματα της περιόδου: «*Θυμάμαι την άνοδο του ΠΑΣΟΚ το '81. Ήτανε μία αλλαγή, τα πρώτα ένα-δύο χρόνια του ΠΑΣΟΚ. Ήτανε μια αλλαγή, άσχετο που έγινε ό,τι έγινε μετά. Γιατί η δεξιά πάντα ήτανε καθάρματα. Εγώ τους σιχαίνομαι τους δεξιούς. Όχι μόνο ιδεολογικά, αλλά επειδή τους έχω ζήσει. Δεν έχω πρόβλημα με κάποιον φιλελεύθερο που μιλάει και για ανθρώπινα δικαιώματα, που παίρνει με το ένα χέρι και δίνει με το άλλο ή θα ασκεί και μια κοινωνική πολιτική. Εκεί μπορούμε να συνεννοηθούμε, να τα βρούμε, να συζητήσουμε. Έχω πρόβλημα με τους αλήτες, τους σιχαίνομαι. Ένα άλλο περιστατικό που θυμάμαι και ήταν σημαντικό για το κίνημα το εναλλακτικό ήταν το Χημείο. Ήμουν μέσα στο Χημείο και είχα φάει ξύλο κι από μία αδερφή κιόλας. Δε με 'δείραν οι μπάτσοι, με έδειρε μια αδερφή καταπιεσμένη. Μετά από χρόνια μου ζήτησε συγγνώμη. Τι να το κάνω; Θυμάμαι πολλά πράγματα... Όλη την πολιτική ζωή θυμάμαι» (Σ4).*

Διανύοντας τη δεκαετία του '80 μέσα από τις συνεντεύξεις των ακτιβιστών και των ακτιβιστριών, το λσακκι+ κίνημα έχει ήδη αρχίσει να αρθρώνεται με το αίτημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης -ως βασική προϋπόθεση μίας συνολικής κοινωνικής απελευθέρωσης- και σε διάλογο με άλλα κοινωνικά κινήματα, όπως το φεμινιστικό.¹⁶⁵ Οι αναφορές στην πρώτη κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ (1981-1985) είναι αρκετά πυκνές μεταξύ των συνεντεύξεων, στοιχείο που σηματοδοτεί την πολιτική επιρροή που είχε το κόμμα για την κοινότητα εκείνη την περίοδο και παρά το γεγονός ότι κανένα πρόσωπο από τα πέντε των συνεντεύξεων δεν προέρχεται ή προερχόταν από αυτόν τον πολιτικό χώρο. Η Σ1 σχολιάζει: «*Επί ΠΑΣΟΚ γίνανε τα πρώτα βήματα για την κοινότητα και γίνανε και αρκετά βήματα σε φεμινιστικό επίπεδο. Είχε άνθιση το φεμινιστικό κίνημα επί ΠΑΣΟΚ, δεν είναι τυχαίο. Να μου πεις, ήταν Μεταπολίτευση. Αλλά η Μεταπολίτευση μας ήρθε με μία Νέα Δημοκρατία η οποία είχε πρωτοσυσταθεί, πρωτοεμφανιστεί και είχε απορροφήσει, περισσότερο για να ελέγχουν, και κάποια χουντικά στοιχεία – να τα λέμε κι αυτά» (Σ1).*

¹⁶⁵ André 2017: σελ. 68-69: «Το πρώτο κύμα της σεξουαλικής απελευθέρωσης αφορούσε τις γυναίκες: την αποσύνδεση της σεξουαλικότητας από την αναπαραγωγή, της γυναίκας από τη μητέρα. Η παρθενία έπαψε να αποτελεί αξία, το ξεπαρθένωμα έπαψε να αποτελεί ταμπού. Το δεύτερο κύμα της σεξουαλικής απελευθέρωσης αφορούσε τη σεξουαλική επιλογή».

Ο Σ2 ανέφερε επίσης για τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ: «Κριτικάρω το ΠΑΣΟΚ του '85 κι έπειτα. Γιατί στην αρχή ήταν ρομαντικοί. Στην αρχή το ΠΑΣΟΚ έκανε μία τεράστια αλλαγή, την αλλαγή του αστικού δικαίου. Ήταν παράνομη η μοιχεία ή η αλλαγή στα επώνυμα των γυναικών, η ισοτιμία των φύλων. Όλα αυτά, ναι. Αλλά ξαφνικά μπήκαμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση που δε θέλανε αλλά «μια χαρά ήταν μετά». Είπαν οι άνθρωποι να δώσουν λεφτά για να φτιάξουμε υποδομές και τα φάγανε!» (Σ2). Την ίδια περίοδο το κίνημα είχε αρχίσει να αρθρώνει λόγο και έχουν συγκροτηθεί οι πρώτες συλλογικότητες, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με την ίδρυση του ΑΚΟΕ και τα πρώτα έντυπα: «Από την αρχή το κίνημα έχει το ΑΚΟΕ με το ΑΜΦΙ και την Πάολα με το Κράξιμο. Εμείς έχουμε το *mainstreaming* κι εκείνη έχει το *streaming*. Αυτά τα δύο περιοδικά πήγαιναν πάντα παράλληλα. Δεν ήταν πάντα ομαλά αλλά ήταν δύο απαραίτητα κομμάτια ενός κινήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πιστεύω εγώ επιστημονικά, ως πολιτικός επιστήμονας πια» (Σ2).

Ένα περιστατικό το οποίο έγινε γνωστό μέσα από τον Τύπο της εποχής, και στο οποίο έγιναν αναφορές στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι η ιστορία του Χρήστου Ρούσσου. Ο Σ2 ανακαλεί μνήμες από τις αντιδράσεις που είχε προκαλέσει η δολοφονία τόσο στην ευρύτερη κοινωνία, όσο και στον πολιτικό κόσμο της εποχής: «Για να φανταστείτε τις δυσκολίες τότε, γύρω στις αρχές της δεκαετίας του '70, προέκυψε η ιστορία του Χρήστου Ρούσσου, που μεταφέρθηκε μετά και στον κινηματογράφο με την ταινία «Άγγελος». Φανταστείτε, μόλις να έχουμε σκάσει μύτη λέγοντας «υπάρχουμε, δεχθείτε μας» και να είναι η πιο γνωστή ομοφυλόφιλη φιγούρα ένας γκέι δολοφόνος. Πως αυτό το πράγμα να το γυρίσεις; Επικοινωνιακά και μόνο είναι ένα δράμα. Όμως έπρεπε να το κάνουμε. Και έγινε καταπληκτικά. Θυμάμαι ότι δούλευα στη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, που ήταν απέναντι από Πανεπιστήμιο κι ήταν η απεργία πείνας του Χατζιδάκι, του Πάμπλο, του Μανιού, της Μελίνας, υπήρχαν πάρα πολλοί άνθρωποι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, που ήταν όλοι υπέρ του Χρήστου Ρούσσου (...). Εκείνη την εποχή, αυτό ήταν ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Κατέβαιναν πορείες μεγάλες όλα τα κόμματα, ο Ανδρέας ο Παπανδρέου είχε βγει εναντίον του Σαρτζετάκη για να ελευθερωθεί ο Χρήστος ο Ρούσος. Και γυρίσαμε αυτήν την κατάρα ανάποδα» (Σ2).

Το AIDS φθάνει ως είδηση στις αρχές του '80 (Wolf 2016: 123) προκαλώντας τρόπο τόσο εντός, όσο και εκτός της κοινότητας: «Γύρω στο 1983 που ξεκίνησε όλη

αυτή η ιστορία, επικράτησε τέτοιος τρόμος στα γραφεία του ΑΚΟΕ που ουσιαστικά φοβόταν ο κόσμος ότι θα κολλήσει ο ένας από τον άλλον. Είχε εσωτερικευθεί όλη αυτή η καταπίεση. Εντωμεταξύ είχε τρομάξει όλος ο κόσμος ότι χανόμαστε. Ο Κ., ένας τιτάνας, ας πούμε, μου έλεγε «Τι κάνουμε τώρα; Πάμε σπίτι μας». Ο Ρ. Σ. έφυγε από το AIDS επειδή ήταν αρνητής του ιού, δεν έπαιρνε τα φάρμακά του. Τόσο μαλάκας. Αυτή ήταν η δυσκολία κι ενός κινήματος που καλείται να είναι στην πρώτη γραμμή και να λέει «Δεν είναι έτσι, δεν είναι έτσι!» και στο τέλος να είναι έτσι» (Σ2). Με όρους της ψυχανάλυσης αυτός ο «μικρός θάνατος» μεταμορφώνει τον οργανισμό σε επικήδειο λόγο» (André 2017: 152), κυριαρχεί η άγνοια και ο στιγματισμός των οροθετικών ατόμων, αλλά και των ομοφυλόφιλων εν γένει. Η Σ1 σχολιάζοντας αυτήν την περίοδο και ενώ ήταν ενεργό μέλος σε λοακτι+ οργάνωση της περιόδου, ανέφερε: «Δεν το πιάσαμε εμείς αυτό το θέμα για να μη στιγματιστεί μία ακτιβιστική οργάνωση. Κακώς, αλλά ήταν τέτοιες οι συνθήκες που δε μπορούσαμε να κάνουμε και διαφορετικά» (Σ1).

Όλο το φάσμα των μη ετεροκανονικών ταυτοτήτων, πέρα από τη show biz και τον καλλιτεχνικό χώρο της εποχής, έμπαινε στο περιθώριο, μία έννοια που έχει ταυτιστεί με ομάδες που έχουν βιώσει συστημική καταπίεση. Οι αναφορές γύρω από την ομοφυλοφιλία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή σε δημόσιους χώρους, εμπεριείχαν έννοιες όπως, «κίναιδοι» ή το «τρίτο φύλο».¹⁶⁶ Η Σ4 θυμάται όσα συνέβαιναν εκείνη την περίοδο: «Αλλάξα πράγματα, άλλαξα όλη την Αριστερά. Αλλάξα εντελώς την αστυνομία με τις μηνύσεις που έκανα. Δεκαοκτώ μηνύσεις έκανα μόνο στο Τέταρτο.¹⁶⁷ Έκανα συνέχεια αναφορές σε εφημερίδες. Ακόμη και το λεξικό «Τεγόπουλος-Φυτράκης» στο λήμμα «ομοφυλοφιλία» που έλεγε «γενετήσια διαστροφή», τους έπαιρνα τηλέφωνο και τους έλεγα: «Ρε βρωμιάρηδες, δε ντρεπόσατε;» και το αλλάξαν. Τι να σου πω... Χιλιάδες πράγματα έχω κάνει και τα λέω τώρα που είμαι εξήντα χρονών, πιο μικρή θα ντρεπόμουν να τα πω. Θα έλεγα «τα

¹⁶⁶ Γαλανού 2014: σελ. 49: «Μία από τις εκφράσεις που απαντώνται στον Τύπο σε αναφορές προς τρανς ανθρώπους, είναι «τρίτο φύλο». Ασφαλώς πρόκειται για μία κακοποιητική έκφραση κατά των τρανς ανθρώπων που βασίζεται στην ετεροκανονική σεξιστική αντίληψη κατά την οποία υπάρχει το «πρώτο» κυρίαρχο φύλο (αρσενικό), το «υποδεέστερο» δεύτερο φύλο (θηλυκό), και οτιδήποτε δεν κατατάσσεται στην διπολική, ετεροκανονική σεξιστική αυτή αντίληψη ονομάζεται «τρίτο φύλο». Εκτός αυτού δε βασίζεται σε κανένα επιστημονικό δεδομένο, καθώς το φύλο ακόμη και στη βιολογική του αντίληψη βασίζεται σε μία ποικιλομορφία συνδυασμού χρωμοσωμάτων που το καθορίζουν. Είναι μία προσβλητική και μη επιθυμητή έκφραση»,

¹⁶⁷ Τέταρτο Αστυνομικό Τμήμα Αθηνών.

έκανα γιατί προσέβαλλαν κι εμένα». Δηλαδή, θυμάμαι ότι οι εφημερίδες έγραφαν «Τρίτο φύλο» ή ότι «ο φονιάς ήταν ομοφυλόφιλος» και πήγαινα κάτω και ξάπλωνα δίπλα στο Φυντανίδη στο γραφείο του. Του έλεγα «την άλλη φορά που ο φονιάς θα είναι ετεροφυλόφιλος, να γράψεις στον τίτλο «ο φονιάς ήταν ετεροφυλόφιλος»». Ή για το «Τρίτο φύλο», τι «Τρίτο φύλο»; Αυτά τα έκοψα, τα έκοψα εγώ. Δεν τα έκοψε κανένας άλλο. Και πολλά άλλα πράγματα. Αλλά γούσταρα και τα έκανα με την ευχαρίστηση τη δικιά μου, γιατί περνούσα καλά εγώ. Κι έλεγα ότι εφόσον περνούσα καλά, κάνω και μερικά πράγματα. Ήταν ο χαρακτήρας μου έτσι. Τσαντιζόμουν και δεν άφηνα τον άλλον να με καταπιέσει. Θα λες εμένα “τρίτο φύλο”;» (Σ4).

Διανύοντας τη δεκαετία του '80, κόσμος ερχόταν και πήγαινε στο εξωτερικό για σπουδές. Η Σ1 θυμάται την περίοδο αφού είχε γυρίσει στην Αθήνα από το εξωτερικό και μερικές από τις πρώτες της επαφές με το κίνημα: «Ήταν σίγουρα αφού είχα γυρίσει από σπουδές. Ήταν κάποια στιγμή, δε θυμάμαι πότε ακριβώς, που η Πάολα οργάνωνε στο Λόφο του Στρέφη κάτι *Pride Parades*. Καμία σχέση με το *Pride Parade* το σημερινό. Πότε τους έδινε φως ο δήμος, πότε τους το έκοβε, βάζανε ένα κασετόφωνο με μουσική και μπεκροπίνανε. Εκεί μαζευόταν κόσμος, μάζευε κόσμο η Πάολα. Έτσι κι αλλιώς η Πάολα ξεκίνησε τα πρώτα *gay pride parades* τότε. Δεν έπαιρνε μεγάλη διάσταση γενικά, απλώς μαθευόταν στόμα με στόμα. Καμία σχέση με τη σημερινή γκλαμουριά. Αλλά το ότι μαζευόντουσαν σε δημόσιο χώρο εκατό άτομα τη δεκαετία του '80 ήταν κάτι. Την πρώτη φορά που πήγα λέω «Μα, έτσι είναι τα *pride*;». Λες και μαζευτήκαμε στου Φιλοπάππου μια παρέα για μπύρες και έχουμε ένα κασετόφωνο να παίζει. Μετά κατέβηκα στο ΑΚΟΕ και τους είδα λίγο πιο οργανωμένους. Είχανε και καλύτερο ακτιβιστικό λόγο και έμεινα εκεί» (Σ1).

Η έρευνα στο σύνολό της βοήθησε στο να απαντήσουμε στο μέτρο του εφικτού στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν αρχικά, ενώ ταυτόχρονα άνοιξε νέα μονοπάτια διευρύνοντας τα ερωτήματα που είχαν τεθεί για την εκπλήρωση των σκοπών της εργασίας. Μέσα από τα αποτελέσματα έγινε η απόπειρα να χαρτογραφηθούν τα στοιχεία που αφορούν στην πολιτικοποίηση, το ρόλο της οικογένειας ή άλλα ταυτοτικά χαρακτηριστικά, ως προς τη συμμετοχή στο κίνημα. Επιπλέον, εντοπίστηκαν συσχετισμοί του κινήματος στο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο της περιόδου, όπως για παράδειγμα η σχέση με τα κόμματα ή με κινηματικούς χώρους

της περιόδου, καθώς και οι συμμαχίες ή αντιπαραθέσεις με τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς. Σκιαγραφήθηκαν ακόμη οι αποκλεισμοί ή οι περιχαρακώσεις που σχηματίστηκαν στο εσωτερικό του κινήματος, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του λεσβιακού σεπαρατισμού. Τα αποτελέσματα της έρευνας φάνηκαν όμως χρήσιμα και στην περιγραφή μίας πολιτικής περιόδου ιστορικών μεταβάσεων, διεκδικήσεων και εκδημοκρατισμού, μέσα από τις αφηγήσεις των ακτιβιστριών και των ακτιβιστών. Τέλος, η έρευνα φώτισε μία σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τις διαθεματικές όψεις του κινήματος, όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο μέσα από την παράθεση σχολιασμού, αποσπασμάτων και συμπερασμάτων γύρω από το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας.

Κεφάλαιο V:

Το κίνημα και η διαθεματικότητα: Κάποια συμπεράσματα

*«There is the one certainty in the politics of power: those left out of it beg for inclusion, while the insiders claim that they already are».*¹⁶⁸
Cathy J. Cohen, *Punks, bulldaggers, and welfare queens: The radical potential of queer politics?*.

Εισαγωγικό σημείωμα

Με βάση τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων αλλά και τη θεωρία που προηγήθηκε αυτού του κεφαλαίου θα προσπαθήσω εδώ να απαντήσω στο, αν ήταν τελικά διαθεματικό το λοακτι+ κίνημα στην περίοδο που εξετάζουμε.¹⁶⁹ Η διαθεματικότητα σήμερα γίνεται αντιληπτή ως θεωρία με πολλαπλούς τρόπους, όπως φάνηκε ήδη από το *Δεύτερο Κεφάλαιο*. Επίσης πρόκειται για μία έννοια που απασχολεί πολλές θεωρητικούς και έχει αναγνωστεί από διαφορετικές οπτικές. Ωστόσο εδώ θα ακολουθήσω μία έννοια της διαθεματικότητας με τρεις προεκτάσεις. Πρώτον, υπό το πρίσμα της ταξικότητας (Wolf 2016)· δεύτερον, στο πλαίσιο των λοακτι+ ταυτοτήτων εντός της κοινότητας και τρίτον, με την έννοια των πολλαπλών καταπιέσεων που αφορούν σε ζητήματα φυλής, αναπηρίας, θρησκείας, κ.ά. Παρακάτω θα παρουσιαστούν κάποια συμπεράσματα που αφορούν στα αποτελέσματα της έρευνας που άγγιξαν αμιγώς τους άξονες διαθεματικότητας.

¹⁶⁸ Cohen 1997: σελ. 447.

¹⁶⁹ Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η θεωρία διαθεματικότητας, παρά το γεγονός ότι αποτελεί κινηματικό και ακαδημαϊκό προϊόν του μαύρου φεμινισμού, που αναδύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 στις ΗΠΑ, χρησιμοποιείται εδώ για να μελετηθεί το λοακτι+ κίνημα στο διάστημα της πρώιμης μεταπολιτευτικής Ελλάδας (1974-1990). Όσον αφορά στο ελληνικό συγκείμενο η έννοια της διαθεματικότητας άρχισε να διαδίδεται και να χρησιμοποιείται με χρονική καθυστέρηση, όπως συμβαίνει συνήθως με θεωρίες. Μέχρι και σήμερα δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές στη διαθεματικότητα στην ελληνική βιβλιογραφία.

Η ταξική διάσταση της σεξουαλικότητας

Όταν αναρωτιόμαστε για ένα κίνημα αν είναι διαθεματικό, τι εννοούμε; Εδώ θα εξετάσουμε μία από τις ερμηνείες αυτού του ερωτήματος, δηλαδή το κατά πόσο το λσακκι+ κίνημα στη Μεταπολίτευση είχε ταξικές διαστάσεις. Υπήρχε σύνδεση μεταξύ της σεξουαλικής ταυτότητας και της ταυτότητας φύλου με το ταξικό ζήτημα; Ο Λουκάς Θεοδωρακόπουλος αναφέρει σε ένα σημείο της αφήγησής του ότι για εκείνον ο ομοφυλόφιλος είναι ο «προλετάριος του έρωτα» (Θεοδωρακόπουλος 2005). Όμως, πέρα από αυτήν την εύστοχη και ποιητική έκφραση, ας δούμε μερικά ακόμη σημεία που καθρεφτίζουν την κατάσταση την περίοδο που εξετάζουμε.

Οι άνθρωποι που συμμετέχουν στο κίνημα, προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και το ίδιο φαίνεται να συνέβαινε από τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής του: «*Η πρώτη ομάδα που έκανε το ΑΚΟΕ ήταν μοιρασμένη. Υπήρχαν μερικοί με οικονομική άνεση, όπως ο Π. Β. που ήταν από οικογένεια εφοπλιστών. Ο Κ. Ρ. ήταν πάμφτωχος, σε ένα υπόγειο έμενε, το θυμάμαι. Κι έλεγε «είμαι φτωχός ιδεολόγος και θέλω να παραμείνω φτωχός». Δεν παίζει ρόλο το ταξικό στη συμμετοχή στο κίνημα. Απλώς περνάνε χειρότερα οι φτωχοί. Αυτό όμως δεν έχει να κάνει με το αστικό το λευκό και το μαύρο ή τους αποκλεισμούς που βλέπουμε στο Stonewall με τη Sylvia Rivera» (Σ2).*

Η Σ4 θυμάται επίσης μερικά από τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούσαν εκείνη την περίοδο: «*Ο Β. ήταν κατώτερης τάξης, ήταν φτωχός άνθρωπος. Δεν ήτανε πλούσιος. Ο Χ. που ήταν η άλλη πλευρά του ΑΚΟΕ τότε, δεν ήταν μεσαία τάξη. Ήταν από μεγάλη αστική οικογένεια, με σπίτια στο Παρίσι, με σπουδές, με πολλούς φίλους, με φίλη τη Μελίνα. Οι πάντες φίλοι του ήταν. Δεν αποκλείεται αν είσαι εργατική τάξη, απλώς πρέπει να έχεις και μια μόρφωση, να καταλαβαίνεις μερικά πράγματα. Και η μόρφωση, όχι πάντα, αλλά έχει κι αυτή σχέση με το ταξικό. Τις ίδιες δυνατότητες έχει μια λαϊκιά αδερφή από το Κερατσίνι, ας πούμε, με ενός παιδιού που έχει πάει στο Κολλέγιο Αθηνών;» (Σ4).*

Ο Jon Binnie αναφέρει ότι «τα χρήματα είναι η βασική προϋπόθεση και το μεγαλύτερο εμπόδιο για την κατασκευή αυτόνομων, ανεξάρτητων, διεκδικητικών γκέι ανδρικών υποκειμενοτήτων» (Binnie 1995: 186), κάτι το οποίο ισχύει για όλες τις ταυτότητες που δεν εμπίπτουν στο ετεροκανονικό πρότυπο. Στη Μεταπολίτευση, βλέπουμε πράγματι ένα μεγάλο κομμάτι επιφανών ή εύπορων ομοφυλόφιλων να μην παίρνει ανοιχτά θέση ή να μην ασκεί έντονη πολιτική κριτική. Στο πλαίσιο της συνέντευξης, ο Σ3 αναφέρει ότι ο «πλούσιος» μάλλον θα είναι αμέτοχος: *«Το ταξικό παίζει ρόλο παντού. Τώρα στο κίνημα, δε νομίζω ότι παίζει ρόλο. Κατ' αρχήν ένας πλούσιος, μάλλον δε θα ασχοληθεί καν. Ένας λεφτάς θα ενδιαφερθεί για κινήματα; Αφού περνάει καλά αυτός. Ποιος τον κυνηγάει αυτόν; Θα μπει στο κίνημα και θα βγει στους δρόμους ένας άνθρωπος που τρώει πίεση και ζει διάκριση σε διάφορα κομμάτια»* (Σ3).

Η σεξουαλικότητα είναι ζήτημα τόσο ταξικό, όσο και διαταξικό, δηλαδή αφορά όλες τις κοινωνικές τάξεις, ακόμη κι αν η ευπαθέστερη θέση είναι του μη προνομιούχου οικονομικά ομοφυλόφιλου. Ο Σ2 σχολιάζει σχετικά: *«Όποιος πλούσιος ή φτωχός τόλμησε να πει ότι είναι αδερφή, τον πήρε και το σήκωσε. Δεν το συζητάμε τώρα. Υπάρχει περισσότερος ρατσισμός στις λαϊκές τάξεις. Ανάποδο από αυτό που έχει επικρατήσει, ότι τα θύματα είναι οι φτωχοί και ουσιαστικά δεν υπάρχει ρατσισμός σε αυτούς που δεν είναι φτωχοί. Προφανώς υπάρχει ρατσισμός σε αυτούς που είναι φτωχοί και μεταξύ τους»* (Σ2).

Ωστόσο πέρα από τα υποκείμενα που συγκροτούν το κίνημα και πέρα από τη σημασία της ταξικότητας για τον τρόπο συγκρότησης των λοατκι+ υποκειμενοτήτων, το θέμα είναι ακόμη ο λόγος που αρθρωνόταν την περίοδο εκείνη. Το σύνθημα της Πάολας «Κάθε εργασία με το σκοπό το κέρδος είναι πορνεία» που σηματοδοτεί την πορεία του κινήματος στη Μεταπολίτευση αντανακλά αυτόν τον ταξικό χαρακτήρα, όπως και τα κείμενα του ΑΚΟΕ που συνδέουν άμεσα τον ανδροκρατικό και το καπιταλιστικό σύστημα ως ριζικές αιτίες της καταπίεσης των λοατκι+ υποκειμένων, αλλά και όλων των άλλων ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Συγκριτικά με σήμερα, τα κείμενα της Μεταπολίτευσης και ο λόγος που αρθρωνόταν από την μεριά του κινήματος είναι πολύ πιο ριζοσπαστικός και μεστός πολιτικά. Αυτό οφείλεται μάλλον σε δύο λόγους: από τη μία στο γεγονός ότι τα

πολιτικά οράματα παρέμεναν ζωντανά στον απόηχο του γαλλικού Μάη και από την άλλη εξαιτίας της θεσμικής μορφής που έχουν πάρει σήμερα οι λοακτι+ διεκδικήσεις. Όταν το ΑΚΟΕ έπαιρνε θέση πάνω σε ζητήματα που αφορούσαν την ομοφυλία, οι αναφορές στην ανδροκρατούμενη και καπιταλιστική κοινωνία (Θεοδωρακόπουλος 2005: 161). Ο καπιταλισμός και η πατριαρχία ήταν ο «κοινός εχθρός» και η κοινή βάση της καταπίεσης όχι μόνο των ομοφυλόφιλων και των τρανς, αλλά κάθε ευπαθούς κοινωνικής ομάδας.

«Το πρόβλημα μεταξύ μας»¹⁷⁰

Τα προβλήματα που προκύπτουν στο εσωτερικό των κινημάτων είναι εξίσου σοβαρά και δημιουργούν αντίστοιχα ζητήματα ιεραρχίας, αποκλεισμών και περιχαρικών. Τα σφάλματα άλλωστε των ίδιων των κινημάτων τα δέχτηκαν τα ίδια τα λοακτι+ άτομα και ίσως τα πιο ευπαθή από αυτά, όπως για παράδειγμα οι τρανς γυναίκες.¹⁷¹ Μία από τις πληροφορήτριες, ανέφερε στη συνέντευξη: «Τα πιο σοβαρά προβλήματα που έχουμε αντιμετωπίσει οι τρανς είναι από τις αδερφές» (Σ4). Και όπως είναι επόμενο, όταν οι πολλαπλές καταπίεσεις διασταυρώνονται, τότε ο κοινωνικός αποκλεισμός διογκώνεται.¹⁷²

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενα σημεία της εργασίας, τα κινήματα που προέκυψαν από τον αγώνα για τη σεξουαλική απελευθέρωση ήταν πολλαπλά. Δηλαδή, πέρα από τις απόπειρες για μεικτές ομάδες (βλ. ΑΚΟΕ, ΕΟΚ), οι ομάδες στη Μεταπολίτευση έθεταν στο επίκεντρο της συγκρότησής τους το ζήτημα της ταυτότητας. Ο Σ2 αναφέρει: «Η πρώτη συζήτηση που άρχισε στο λοακτι+ κίνημα ήταν τότε με τις τραβεστί. Υπήρχε μια μάχη, που τη διαχειριζόμασταν. Πρέπει να καταλάβετε ότι τον καιρό εκείνο, τρανς ήταν μόνο η εκδιδόμενη. Δεν υπήρχε η ταυτότητα τρανς όπως σήμερα. Το έκλεισες, το άλλαξες, γεια σου. Οι οργανώσεις ξεκίνησαν ως γκέι,

¹⁷⁰ Ο τίτλος αυτής της υποενότητας είναι δανεισμένος από το βιβλίο της W. Breines, “The trouble between us: An uneasy history of white and black women in the feminist movement” (2006).

¹⁷¹ Rose 2016: σελ. 28-29: «Αυτοί που σήμερα μάχονται για την ελευθερία των τρανς είναι ολοένα και περισσότερο προσεκτικοί γι’ αυτόν τον φυλετικό παράγοντα, κάτι που συνέβη και με τον φεμινισμό που επίσης δεν ελάμβανε υπ’ όψιν του αρχικά χρώμα και φυλή, εν ονόματι της ισοπολιτείας και της δικαιοσύνης».

¹⁷² Rose 2016: σελ. 28: «Αν ήδη ο αριθμός των δολοφονημένων τρανς είναι δυσανάλογος, οι έγχρωμες αποτελούν μακράν το μεγαλύτερο υποσύνολο».

μετά έγιναν και λεσβιακές, μετά έγιναν και τρανς. Στη συνέχεια έγιναν και κούηρ, και ίντερσεξ και όσα λέμε σήμερα» (Σ2).

Οι τρανς¹⁷³ γυναίκες διέγραψαν μία ξεχωριστή πορεία, καθώς η καθημερινότητα και τα προβλήματά τους ήταν πολύ διαφορετικά από αυτά των γκέι ή των λεσβιών. Με μία μεγάλη μερίδα των λεσβιών συνέβη κάτι αντίστοιχο, όταν έγινε αντιληπτό ότι έχουν διαφορετικά προβλήματα και δεν έχουν το χώρο που χρειάζονται σε μία μεικτή ομάδα, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου. Ο Σ2 αναφέρει: «Τις λεσβίες δεν τις συζητάμε, λεσβίες δεν υπήρχαν καν. Οι λεσβίες δεν υπάρχουν στη συντηρητική παράδοση της Βασίλισσας Βικτώριας, η οποία έλεγε ότι στους γκέι πρέπει να συμπεριφερόμαστε με μαστίγιο, στις λεσβίες όμως δεν υπάρχει βία επειδή δεν υπάρχουν» (Σ2).

Διασταυρώσεις πέρα από το λοατκι+ φάσμα

Το λοατκι+ κίνημα όπως έχουμε δει ως τώρα, δεν είχε μία αλλά πολλαπλές εκδοχές. Ένα μέρος του μπορεί να ήταν πιο συμπεριληπτικό, ένα άλλο λιγότερο. Είναι σημαντικό ότι ήδη στους στόχους και τις διεκδικήσεις που θέτει το ΑΚΟΕ, η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια για τα λοατκι+ δικαιώματα στην Ελλάδα, γίνεται αναφορά στην ομοφυλοφιλία ως έναν μόνο από τους άξονες διεκδίκησης¹⁷⁴ και ως πολιτικός στόχος τίθεται «μία καλύτερη κι ελεύθερη ζωή ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 76). Η πληροφορήτρια Σ4 σε παρόμοιο πνεύμα λέει για το πώς πρέπει οι διεκδικήσεις να αφορούν σε μία σφαιρική εικόνα της απελευθέρωσης του ανθρώπου και ότι δεν αρκούν οι επιμέρους διεκδικήσεις: «Δε μπορείς να νοιαστείς μόνο για τον κώλο σου και να θες υποστήριξη από τους άλλους αν δεν έχεις μία σφαιρική εικόνα της απελευθέρωσης του ανθρώπου. Όλα είναι αλυσίδα. Τα

¹⁷³ Γαλανού 2014: σελ. 13: «Οι τρανς άνθρωποι συνιστούν αντικείμενα του δημόσιου λόγου, αλλά σπανίως υποκειμένα στα οποία αναγνωρίζεται η δυνατότητα να μιλήσουν για τον εαυτό τους και να ασκήσουν κριτική στις συνθήκες εντός των οποίων διαβιούν». Από τον Πρόλογο της Αλεξάνδρας Χαλκιάς.

¹⁷⁴ Θεοδωρακόπουλος 2005: 71-76 για πιο αναλυτικά σχετικά με τους στόχους και τις διεκδικήσεις του ΑΚΟΕ. Ενδεικτικά, βλ. τίτλους: «Α' Πληροφόρηση, Β' Εκπαίδευση, Γ' Το Δικαίωμα στο Σεξ (με αναφορές σε τρεις κοινωνικές κατηγορίες: 1) παιδιά, 2) ηλικιωμένοι, 3) ανάπηροι, ψυχασθενείς κλπ.), Δ' Υγεία, Ε' Σεξουαλικότητα & Ομοφυλοφιλία, ΣΤ' Νομικό Πλαίσιο, Ζ' Εκκλησία / Κράτος, Η' Πορνεία, Θ' Εργασία, Ί' Συμμαχίες».

δικαιώματα των γυναικών, τα δικαιώματα των Ρομά, τα δικαιώματα των μεταναστών, τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων, τα δικαιώματα των ζώων είναι όλα μία αλυσίδα. Δε μπορείς να μιλάς για τα δικαιώματα του κώλου σου και να μη μιλάς για τα δικαιώματα των αλλοιών» (Σ4). Η τοποθέτησή μας ως έμφυλα κινηματικά υποκείμενα και λωακτι+ άτομα οφείλει να λαμβάνει υπ' όψιν τις πολλαπλές καταπίεσεις των περιθωριοποιημένων ή καταπιεσμένων υποκειμένων και να κατευθύνεται προς μία συμπεριληπτική¹⁷⁵ θεώρηση ακόμη κι αν δεν το καταφέρνει απολύτως στην πράξη. Η Σ4 συμπληρώνει παρακάτω: «Δε φτάνει να είσαι μόνο γκέι. Αν είσαι γκέι και καταπιέζεσαι και δεν έχεις ευαισθησία για άλλους ανθρώπους, χέστηκα για 'σένα» (Σ4).

Η Σ1 από την πλευρά της θεωρεί ότι το πρόβλημα είναι δομικό και ότι δεν υπήρξε στοχευμένα αποκλεισμός ευπαθών κοινωνικών ομάδων από το κίνημα, πχ σε θέματα φυλής ή αναπηρίας: «Πρέπει να δούμε σε τι κουλτούρα έχουν μεγαλώσει αυτοί οι άνθρωποι. Δηλαδή, πόσο εύκολα ένας μουσουλμάνος θα έλεγε ότι είναι γκέι στο σπίτι, στους γονείς του; Κι ένας μουσουλμάνος που έχει ζήσει και μεγαλώσει εδώ, δηλαδή δεν έχει άλλη πατρίδα. Είναι η νοοτροπία που έχουν μάθει και πώς μεγαλώνουν. Τα ΑμεΑ¹⁷⁶ δεν είναι μόνο δικό μας θέμα αποκλεισμού. Είμαστε έτσι δομημένοι έξω, τα πεζοδρόμια, οι δρόμοι, τα κτήρια, οι υποδομές, που είναι σα να θέλουμε να εξαφανιστούν αυτοί οι άνθρωποι. Τώρα αρχίζουν σιγά σιγά να κυκλοφορούν, τώρα έχουμε ράμπες σε πεζοδρόμια. Δεν έχουμε αυτήν την κουλτούρα ως χώρα» (Σ1).

Ο Σ3 επάνω στο ίδιο ζήτημα, σχετικά με το κατά πόσο το κίνημα ήταν συμπεριληπτικό και προσιτό προς άλλες ευπαθείς ομάδες, αναφέρει τα εξής: «Ισως αυτός ο αποκλεισμός να μην ήταν συνειδητός στα προηγούμενα χρόνια. Απλώς δεν είχε ξεκινήσει σα συζήτηση. Και αυτά μπαίνουν σιγά σιγά. Δε μπορώ να πιστέψω ότι υπήρχε συνειδητότητα για αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων. Απλώς δεν είχε πέσει σαν ιδέα» (Σ3). Ο Σ2 ασχολείται με δέκα κατηγορίες ευπαθών κοινωνικών ομάδων:

¹⁷⁵Carastathis 2014: σελ. 307: «The last benefit attributed to intersectionality is inclusivity. The claim is that as a theoretical paradigm, intersectionality can act as a corrective against the white solipsism, heteronormativity, elitism, and ableism of dominant power and hegemonic feminist theory by making social locations and experiences visible that are occluded in essentialist and exclusionary constructions of the category 'women' (see Spelman)».

¹⁷⁶ Άτομα με αναπηρία.

«Ασχολούμαι με δέκα κατηγορίες καταραμένων, με τις δέκα σφραγίδες της αποκάλυψης. Είναι οι δέκα πιο δύσκολες κατηγορίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ξεκίνησα λόγω και της προσωπικής εμπειρίας από τις αδερφές. Στη συνέχεια, ασχολήθηκα με τους πρόσφυγες του πολέμου στην Κύπρο. Μετά πήγα στους Ρομά, στους φυλακισμένους, στις εθνικές μειονότητες, στους οροθετικούς, στους εκδιδόμενους (...). Μετά έχουμε τους Εβραίους, τους άστεγους και έχουμε και τους χρήστες. Η σύνδεση που βρίσκω μεταξύ όλων αυτών των κοινωνικών ομάδων και των δράσεων που υπήρξαν γύρω από αυτές είναι η ελευθερία. Το ότι εγώ θέλω «αυτό» και εσύ μου λες τι να κάνω» (Σ2).

Όταν μπαίνουμε στη συζήτηση για την προσέγγιση άλλων κοινωνικών ομάδων, προκύπτουν συνήθως μία σειρά από ζητήματα λόγω της διαφορετικής κουλτούρας και των κωδίκων που πρέπει να ακολουθηθούν προκειμένου να γίνει το αντίστοιχο κάλεσμα: «Δε μπορείς εσύ να πας από τη μια στιγμή στην άλλη και να τους αλλάξεις τα ήθη και τα έθιμα. Δε μπορείς να πεις, ας πούμε, ότι στη φυλή τάδε που υπάρχει αυτό το αγοράκι που ντύνεται κοριτσάκι και το θεωρούν ότι έχει μαγικές ικανότητες και εξυπηρετεί και τα αγοράκια της φυλής και το ανέχονται. Αν πεις ξαφνικά ότι εξαιτίας αυτού του αγοριού, δε σας δίνουμε να φάτε, θα τον πλάκωναν στο ξύλο, δε θα το ανεχόντουσαν. Άρα ρωτάς αυτόν ή αυτούς που ζουν σε αυτές τις χώρες: πώς μπορούμε να σας βοηθήσουμε για να μην έχετε κίνδυνο; Δε μπορούμε εμείς σαν κίνημα να πούμε ότι ξέρουμε τη μοναδική αλήθεια, ούτε να επιβάλουμε τη δική μας σεξουαλικότητα ή τη δική μας δυτική άποψη πάνω σε αυτά τα θέματα. Δεν έχεις ένα μαγικό ραβδάκι, ούτε είσαι η διάνοια που ξέρεις πώς θα τους σώσεις» (Σ4).

Αναγνωρίζονταν ήδη οι πολλαπλές καταπιέσεις από τότε, με τους όρους εκείνης της δεκαετίας, όπου συγκροτήθηκαν οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες. Ο Θεοδωρακόπουλος αναφέρει στην ιστορία του για την πορεία του κινήματος μεταξύ άλλων: «Το νέο ομοφυλόφιλο κίνημα ξεπήδησε μέσα απ' αυτές τις αντιθέσεις και, μαζί με τις άλλες ομάδες κοινωνικής κριτικής -οικολόγους, φεμινίστριες, λεσβίες, ψυχοιατρίζόμενους, φυλακισμένους- θέτει γι' άλλη μια φορά το πρόβλημα της πατριαρχικής εξουσίας και διεκδικεί το δικαίωμα της ελεύθερης σεξουαλικότητας» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 126). Η απελευθέρωση που επεδίωκε το κίνημα δε θα μπορούσε να μην είναι συνολική. Ακόμη και τις φορές που δεν το κατάφερνε, ο στόχος

ήταν διαθεματικός. Αλλά και μέσα στο λοατκι κίνημα συναντάμε μεγάλες διαφορές ως προς την πολιτικοποίηση των αιτημάτων: δε μιλάμε για το ίδιο κίνημα όταν αναφερόμαστε στο ΑΚΟΕ του '70 και όταν αναφερόμαστε στη γκέι λάιφ στάιλ κουλτούρα του '80 ή του '90, η οποία μάλιστα καλλιεργεί συγκεκριμένες απεικονίσεις της μη ετεροκανονικής ταυτότητας (Μαρνελάκης 2014: 65-86).

Ο Σ2 συνοψίζοντας ένα μεγάλο μέρος όσων επισημάνθηκαν σε αυτήν την ενότητα και δίνοντας μία επαρκή εικόνα από τη Μεταπολίτευση, αναφέρει: «Υπήρχαν άτομα που τα πετούσε έξω το κίνημα, όπως συμβαίνει σε όλα τα κινήματα. Το κίνημα των αναπήρων, ας πούμε, δεν είναι της Αριστεράς. Όταν θέλανε να μπουν Αλβανοί ή τρανς στα μαγαζιά δεν τους βάζανε μέσα. Στο κίνημα οι τρανς είχαν επιλέξει σε όλον τον κόσμο να κάνουν δικές τους οργανώσεις. Η Αλόμα είχε δικό της κίνημα. Η Πάολα είχε κίνημα. Το ΑΚΟΕ δεν ήταν εχθρικό, έλεγε «είμαστε παράλληλα, δεν έχουμε να χωρίσουμε τίποτα. Εμείς συγκεντρωνόμαστε εκεί κι εσείς εκεί». Δεν ασχολήθηκε το κίνημα ούτε με τους μετανάστες, ούτε με τις άλλες θρησκείες, ούτε με την αναπηρία. Οι μετανάστες στην Αθήνα δεν υπάρχουν, ενώ στην Ευρώπη οι μετανάστες είναι οι πιο σέξι. Ας πούμε, εδώ δε θα δεις μαύρο σε γκέι μαγαζιά. Είμαστε λίγο απρόθυμοι σε αυτά τα θέματα. Κάνουμε κι εμείς αποκλεισμούς ακόμα. Γιατί δεν πήγαμε να τους βρούμε, περιμέναμε να μας βρουν. Και είναι δύσκολο. Στην Ελλάδα υπάρχει μία τεράστια αφρικανική κοινότητα και δεν είμαστε μαζί τους» (Σ2).

Επίλογος

«Η επιθυμία δεν αστυνομεύεται»¹⁷⁷

Πορεία ΑΚΟΕ, Σύνθημα σε πλακάτ.

*«I have no doubt we shall win,
but the road is long, and red with monstrous martyrdoms».*¹⁷⁸

Oscar Wilde, *Letter to George Ives*.

*«In our efforts to rethink the borders of race, gender, and
identity, we must guard against creating new binaries».*¹⁷⁹

G. E. Anzaldua, *(Un)natural Bridges:(Un)safe Spaces*.

Στις τελευταίες ευρωεκλογές (26 Μαΐου 2019) και εθνικές εκλογές (7 Ιουνίου 2019), είχαμε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μία σειρά από ανοιχτά λοακτι+ υποψηφιότητες. Η είδηση αυτή έφερε αισιοδοξία σε πολλά από τα μέλη της κοινότητας, παρά τις επιφυλάξεις που υπάρχουν γύρω από συντηρητικές πρακτικές λοακτι+ πολιτικών¹⁸⁰ και το αναδυόμενο κύμα του λεγόμενου ομοεθνικισμού (Puar 2007). Ωστόσο, στο άκουσμα αυτών των υποψηφιοτήτων, υπάρχει κάτι αιφνιδιαστικό ή και ευχάριστο, όπως όταν μαθαίναμε για τον πρώτο μαύρο πρόεδρο των ΗΠΑ ή τις πρώτες εισαγωγές φοιτητριών στο πανεπιστήμιο. Τα συναισθήματα είναι ανάμεικτα και ίσως πίσω από μία τέτοια είδηση να κρύβεται κάτι πολιτικά στείρο, αλλά πρόκειται ταυτόχρονα για ένα δείγμα ότι πράγματι, κάτι έχει αρχίσει να μετακινείται, ακόμη κι αν το καίριο ζητούμενο παραμένει να μην είναι μία σειρά από κουήρ ή λοακτι+ υποψηφιότητες στις εθνικές εκλογές.

¹⁷⁷ Από τη φωτογραφία εξωφύλλου.

¹⁷⁸ Stokes 1996: σελ. 81.

¹⁷⁹ Anzaldua 2002: σελ. 3.

¹⁸⁰ Synovitz & Cosic 2019: Lesbian PM Or Not, Serbia Blocks Gays' Path To Parenthood: «Within a month, Health Minister Zlatibor Loncar imposed a ban against anyone with a "history of homosexual relations during the last five years" from donating "reproductive cells" in Serbia for artificial insemination, in vitro fertilization, or even for laboratory tests. Taken together with Serbia's other laws on marriage and reproductive rights, the decree effectively bans same-sex couples from having children unless – like Brnabic's partner, Milica Djurdjic, had done -- they travel abroad to undergo the necessary medical procedures».

Η φεμινιστική κριτική «επικεντρώνεται στην προσπάθεια πολιτικοποίησης διαστάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας που συνήθως εκλαμβάνονται ως απλά δεδομένα και ως εκ τούτου ουδέτερα» (Χαλκιά 2011: 146) και επιδιώκει τη μεταβολή της όπου αυτή κρίνεται καταπιεστική, άδικη ή παραβιαστική. Οι κινηματικές πρακτικές και οι συλλογικές διαδικασίες που μεσολάβησαν όλα αυτά τα χρόνια από την πτώση του χούντας μέχρι σήμερα συνδιαλέγονταν με φεμινιστικές θεωρήσεις και πρακτικές. Η ομοφυλοφιλία, όπως και η απελευθέρωση της σεξουαλικότητας στο σύνολό της «αποτελούν τον απαγορευμένο καρπό του ανδροκρατικού πολιτισμού» (Θεοδωρακόπουλος 2005: 161), ενώ οι τρανς υποκειμενικότητες μας προκαλούν με το ρίσκο της Susan Stryker: *«Σας προσκαλώ να ρισκάρετε την ταπείνωση για ν' ακμάσετε εν συνεχεία, όπως έκανα εγώ. Αυτό που πιο έντονα απωθείτε, είναι ένα έμφυτο και δυνητικά δημιουργικό κομμάτι του εαυτού σας»* (Rose 2016: σελ. 51). Την ίδια στιγμή, ένα από τα καίρια κοινωνικά αιτήματα μέχρι σήμερα, πέρα από τις θεσμικές διεκδικήσεις, είναι η ίδια η απελευθέρωση του λόγου.¹⁸¹

Η σεξουαλικότητα εμφανίζεται «πολυπρισματική, πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη» (Ιωαννίδη-Καπόλου & Αγραφιώτης 2005:26) και ταυτόχρονα ως ένας μόνο από τους πολλαπλούς άξονες συγκρότησης των έμφυλων υποκειμένων. Η διαθεματικότητα διαβάστηκε εδώ κυρίως ως σύνθεση καταπιέσεων (Smith 2013) για να αναδειχθεί το ερώτημα γύρω από την πορεία και την πολιτική κατεύθυνση του κινήματος. Όταν πριν από μερικούς μήνες επέλεξα αυτό το θέμα για τη διπλωματική εργασία, μία φίλη γύρισε και μου είπε: *«Κανονικά δε θα έπρεπε να χρειάζεται να γράφουμε για αυτά τα θέματα!»*. Εγώ δεν κατάλαβα ακριβώς τι εννοούσε, αλλά μου φαινόταν κάτι που μάλλον διαφωνώ γιατί μέσα μου ένιωθα τη βαθιά ανάγκη να αρθρωθεί μία ιστορία διεκδικήσεων που έχει μεγάλη σημασία και μέχρι αρκετά πρόσφατα ταυτιζόταν με μία ιστορία σιωπής.

Το λοατκι+ κίνημα στην πρώιμη Μεταπολίτευση, με τις πολλαπλές εκδοχές του ως τρανς κίνημα, γκέι κίνημα, λεσβιακό/φεμινιστικό κίνημα, έκανε την απόπειρα να απελευθερώσει μία σειρά από υποκειμενικότητες που εκτοπίζονταν από το δημόσιο

¹⁸¹ André 2017: σελ. 46: «Μετά την αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας, το διακύβευμα της εποχής Lesbian/Gay Pride έγκειται στην απελευθέρωση του λόγου, που συμβαδίζει με την κατακτημένη σεξουαλική ελευθερία».

διάλογο δοκιμάζοντας το κυρίαρχο σύστημα έμφυλων σχέσεων (Χαλκιά 2011: 45). Το ίδιο το κίνημα αναπαρήγαγε μία σειρά από συστημικές καταπιέσεις στις οποίες προσπαθούσε να αντιταχθεί, αφού ήταν συγκροτημένο από ανθρώπους που είχαν δομηθεί στο ίδιο πλαίσιο συστημάτων, το οποίο αντιμαχόταν. Μέσα από κινηματικές δράσεις και συλλογικότητες έγινε η απόπειρα, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, να ανατραπεί η παθολογικοποιημένη αναπαράσταση των λοακτι+ ταυτοτήτων που σε βάθος χρόνων ενισχύθηκε μέσα από το θεολογικό ή τον ιατρικό λόγο (Λέκκα 2013).

Τα ζητήματα της τάξης, της φυλής και της αναπηρίας ή άλλων αντίστοιχων ζητημάτων ενίοτε τίθενται σε διάλογο, έχουμε όμως ανάγκη από έμφαση προς αυτήν την κατεύθυνση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, αλλά και των κινηματικών χώρων όπου τα αιτήματα αυτά είναι υπό διαπραγμάτευση. Η κοινωνική απελευθέρωση έχει άλλωστε νόημα μόνο μέσα από μία συνολική ματιά και υπό ένα πρίσμα διαθεματικότητας που θα στοχεύει στη συμπεριληπτικότητα. Η διπολικότητα των φύλων και ο ετεροκανονικός τρόπος σκέψης μέχρι σήμερα αποκλείουν τόσο τις γυναίκες, όσο και τις θηλυκότητες εν γένει, όπως και τα λοακτι+ άτομα «από την ουσιαστική κατοχή της ιδιότητας του πολίτη» (Παντελίδου Μαλούτα 2003: 169), η οποία παραμένει καίριας σημασίας για την πορεία προς μία πιο πλουραλιστική κοινωνία και το σχεδιασμό ενός οράματος δημοκρατίας με φεμινιστικό πρόσημο.

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης που μελετήσαμε εδώ σηματοδοτεί, όπως είδαμε, την επιστημονική και πολιτική επικέντρωση σε ζητήματα φύλου (Παντελίδου Μαλούτα 2018: 39), ενώ ταυτόχρονα αναφερθήκαμε σε αιτήματα και διεκδικήσεις γύρω από ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας τόσο στο πλαίσιο των κινηματικών δράσεων, όσο και στο πλαίσιο των θεσμικών διεκδικήσεων (Verloo & Pantelidou Maloutas 2005). Φαίνεται ακόμη εφικτό στη σύγχρονη κοινωνικό-πολιτική συνθήκη να υπάρχουν πολιτικά διακυβεύματα τα οποία είναι διαπραγματεύσιμα παρά τον πολιτικό κυνισμό που επικρατεί και πέρα από το θάνατο της ιδεολογίας και το τέλος της ιστορίας που διακήρυξαν θεωρητικοί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '90 (Fukuyama 1992). Έχουν περάσει περίπου πενήντα χρόνια από τότε που ξεκίνησε η συστηματική καταγραφή της λοακτι+ ιστορίας (Stein 2005) και παρόλ' αυτά, το διάστημα φαντάζει μικρό συγκριτικά με την ιστορία της αποσιώπησής της (Malick 1993· Τσιόδουλος 2012). Ελπίζω η έρευνα σε αυτό το πεδίο, όπως και σε άλλα

αντίστοιχα, να προχωρήσει μέσα από μία φεμινιστική διαθεματική σκοπιά ώστε πράγματι κάποια στιγμή να μη χρειάζεται πλέον να γράφουμε για αυτά τα θέματα.

Παράρτημα

Οδηγός Συνέντευξης Ποιοτικής Έρευνας

Ταυτότητα – Οικογενειακό περιβάλλον

1. Πως αυτοπροσδιορίζεστε ως προς το φύλο και τη σεξουαλικότητά σας;
2. Έχετε σπουδάσει; Αν ναι, τι σπουδές κάνατε;
3. Εργάζεστε; Αν ναι, που;
4. Που μεγαλώσατε;
5. Τι δουλειά έκαναν οι γονείς σας;
6. Έχετε αδέρφια;
7. Πως θα χαρακτηρίζατε το κλίμα στην οικογένειά σας ενώ μεγαλώνατε;
(προοδευτικό/συντηρητικό)

Πολιτική τοποθέτηση - Μεταπολίτευση

8. Αν είχατε έναν άξονα όπου το 0 συμβολίζει την άκρα δεξιά και το 10 την άκρα αριστερά, που θα κατατάσσατε τον εαυτό σας πολιτικά;
9. Ποιο είναι το πολιτικό/κοινωνικό γεγονός που θυμάστε πιο έντονα από την παιδική ή εφηβική σας ηλικία;
10. Αισθανόσασταν κοντά σε κάποιον πολιτικό χώρο;
11. Ήσασταν μέλος κάποιου κόμματος ή κάποιας κομματικής νεολαίας της περιόδου και ποιας;
12. Στηρίζατε κινήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου (π.χ. συνδικαλιστικό κίνημα, οικολογικό κίνημα, φεμινιστικό/γυναικείο κίνημα); Με ποιον τρόπο; Ήσασταν μέλος;
13. Είστε σήμερα μέλος κάποιου κινήματος ή συλλογικότητας;

Λοατκι κίνημα - Διαθεματικότητα

14. Είστε μέλος του λοατκι+ κινήματος;

15. Από πότε ήσασταν ενεργό μέλος του λοακκι+ κινήματος;
16. Στη μεταπολίτευση είχατε ενεργό δράση σε κάποια ομάδα/συλλογικότητα (πχ οργάνωση, ΜΚΟ ή ανεξάρτητη πρωτοβουλία); Και για ποιους λόγους συμμετείχατε στο λοακκι+ κίνημα;
17. Ποια είναι η πρώτη μνήμη που σας έρχεται όταν αναφερόμαστε στο λοακκι+ κίνημα στη Μεταπολίτευση;
18. Τι ρόλους είχατε σε σχετικές δράσεις την περίοδο εκείνη; Ποιες ήταν οι αρμοδιότητές σας;
19. Υπήρχαν άνθρωποι που θεωρείτε ότι δεν εκφράζονταν ή δεν έβρισκαν χώρο στο κίνημα;
20. Η ευαισθητοποίηση γύρω από ζητήματα φυλής, τάξης, αναπηρίας, απασχολούσαν το κίνημα την περίοδο εκείνη;
21. Θεωρείτε ότι η κοινωνική-οικονομική σας προέλευση επηρέασε τον τρόπο συμμετοχής σας στο κίνημα;
22. Θεωρείτε ότι αν η κοινωνική-οικονομική σας προέλευση ήταν διαφορετική θα είχατε παρόμοια διάθεση να συμμετέχετε στο κίνημα;

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία»

Έγγραφο συναίνεσης για συμμετοχή σε έρευνα

Διπλωματική εργασία με θέμα: «Το λοακτι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της θεωρίας της διαθεματικότητας»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μάρω Παντελίδου - Μαλούτα

Φοιτήτρια: Βασιλική Πολυκάρπου

Εγώ η Βασιλική Πολυκάρπου ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια που διεξάγει την παρούσα έρευνα δηλώνω με το παρόν έγγραφο ότι σέβομαι τις πληροφορίες που θα μου δώσετε, όπως αυτές θα αποτυπωθούν στο πλαίσιο της συνέντευξης, μέσα από τη διαδικασία της ηχογράφησης και της απομαγνητοφώνησης, για τους ερευνητικούς σκοπούς της διπλωματικής εργασίας, την ανωνυμία αυτών, καθώς και των δικαιωμάτων σας ως πληροφορήτρια ή πληροφορητή.

Α. ΣΚΟΠΟΣ: Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία στόχο έχει να διερευνήσει μία σειρά από υποθέσεις γύρω από το λοακτι+ κίνημα στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Οι αφηγήσεις των ακτιβιστών και των ακτιβιστριών θα αποτελέσουν αναπόσπαστο κομμάτι της έρευνας αναδεικνύοντας πολλαπλές πτυχές των προσωπικών τους εμπειριών, των συλλογικών δράσεων και των κινηματικών διαδικασιών στις οποίες έλαβαν μέρος.

Β. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ: 1. Η συνέντευξη θα διεξαχθεί σε χώρο και χρόνο που θα οριστεί σε συνεννόηση με την πληροφορήτρια ή τον πληροφορητή. 2. Η συνέντευξη θα ηχογραφηθεί. 3. Η παραχώρηση της συνέντευξης και η εν συνεχεία απομαγνητοφώνησή της γίνονται ανώνυμα. 4. Θα σας δοθεί αντίγραφο της απομαγνητοφώνησης μετά την κατάθεση της διπλωματικής εργασίας.

Γ. ΟΡΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ: Κατανοώ ότι δύναμαι να αποσύρω τη συγκατάθεσή μου και να σταματήσω τη συμμετοχή μου ανά πάσα στιγμή χωρίς οποιεσδήποτε αρνητικές επιπτώσεις.

ΟΝΟΜΑ

ΥΠΟΓΡΑΦΗ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ

Βιβλιογραφία

A. Ελληνική

Αθανασίου, Α. (επιμ.) (2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος.

Altman, D. (1980), *Ομοφυλοφιλία: Καταπίεση και Απελευθέρωση*, Αθήνα, Ουτοπία.

Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α. (2012), *Σώμα – Φύλο – Σεξουαλικότητα: Λοατκ Πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον.

Αποστολίδου, Α. (2011), «Queer: Στα ίχνη της πολιτισμικής διαδρομής ενός «αλλόκοτου» όρου», στο Κανάκης Κ. (επιμ.), *Γλώσσα και Σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, σσ. 135-160.

Arnot, M. (2006), *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου. Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βακαλίδου, Ε. (2007 [1980]), *Μπέτυ: Καπετάνιος της ψυχής μου*, Αθήνα, Τυπωθήτω/ Δάρδανος.

Βακαλίδου, Ε. (2009), *Πόσο πάει...: Η απαγωγή του Κώστα Ταχτσή*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης.

Βαρίκα, Ε. (2000), *Με διαφορετικό πρόσωπο: φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρτι.

Βούλγαρης, Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 5-33.

Braidotti, R. (2014), *Νομαδικά υποκείμενα: Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία*, Αθήνα, Νήσος.

Γαζή, Ε. (2011), *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, Αθήνα, Πόλις.

Γαλανού, Μ. (2014), *Ταυτότητα και έκφραση φύλου: ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι*, Αθήνα, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.

Cixous, H. (2018), *Το γέλιο της Μέδουσας*, Αθήνα: Τοποβόρος.

Connell, R. G. (2006), *Το Κοινωνικό Φύλο*, Αθήνα, Επίκεντρο.

Delphy, C. (2018), *Ένας φεμινιστικός υλισμός είναι εφικτός*, Αθήνα, Τοποβόρος.

Evans, M. (2004), *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Δοξιάδης, Κ. (2015), *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Αθήνα, Νήσος.

Δραΐνας, Σ. (2016), «Η απότομη «προσγείωση» του Ανδρέα Παπανδρέου», στο Καραμανωλάκης, Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος Τ. (επιμ). *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 137-152.

Ελευθερίου, Κ., Τάσσης, Χ. (2013), *ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος*, Αθήνα, Σαββάλας.

Fausto-Sterling, A. (2016), *Τα Πέντε Φύλα*, Αθήνα, Τοποβόρος.

Foucault, M. (2011), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Ι. Βούληση για Γνώση*, Αθήνα, Πλέθρον.

Foucault, M. (2017), *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, Αθήνα, Πλέθρον.

Gaspar, F. (1995), «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: Γένεση μιας έννοιας, γέννηση ενός κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα* 57, σσ. 32-41.

Hammarberg, T. (2010), *Ανθρώπινα δικαιώματα και ταυτότητα φύλου*, Αθήνα, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.

Θεοδωρακόπουλος, Λ. (2004 [1976]). *Καιάδας: Το χρονικό μιας πολιορκίας*. Αθήνα: Πολύχρωμος Πλανήτης.

Θεοδωρακόπουλος, Λ. (2005). «Αμφί» και Απελευθέρωση. Αθήνα: Πολύχρωμος Πλανήτης.

Hocquenghem, G. (2004), «Παράρτημα: Ο Γαλλικός Μάης του 1968: Η επανάσταση των ομοφυλόφιλων», στο Θεοδωρακόπουλος, Λ., *Καιάδας: Το χρονικό μιας πολιορκίας*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, σσ. 131-150.

Ιωαννίδη-Καπόλου, Ε., Αγραφιώτης, Δ. (2005), *Σεξουαλικότητα(ες) στα χρόνια της αβεβαιότητας και του AIDS: Η νέα ερωτική σχέση Ελλήνων και Ευρωπαίων – Συγκριτική Προσέγγιση*, Αθήνα, Πολύτροπον.

Καντσά, Β. (2009), «Οικείες έννοιες σε ανοίκειους συνδυασμούς. Ο φεμινισμός, το φύλο, η σεξουαλικότητα και το ανατρεπτικό γέλιο», στο Butler J. *Αναταραχή φύλου: Φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. ιxi-xxiii.

Καντσά, Β. (2011), «Λεσβία, η αβάσταχτη βαρύτητα μιας λέξης», στο Κανάκης Κ. (επιμ.) *Γλώσσα και Σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εικοστός Πρώτος, σσ. 111-134.

Καντσά, Β. (2012), «Ορατά αόρατες, αόρατα ορατές», στο Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α. (επιμ.), *Σώμα-Φύλο-Σεξουαλικότητα: Λοατκ Πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 29-52.

Καντσά, Β. (2018), «Αντηχήσεις από τρία ελληνικά λεσβιακά περιοδικά. Η Λάβρυς, Μαντάμ Γκου, Η νταλίκα», στο Βαΐου Ντ., Ψαρρά, Α. (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 63-72.

Κίρnis, L. (2017), *Το γυναικείο πράγμα: φθόνος, σεξ, βρομιά, τρωτότητα*, Αθήνα, Αλεξάνρεια.

Κογκίδου Δ., Φ. Πολίτης (2006), «Προλογικό Σημείωμα: Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη. Από το δίπολο βιολογικό–κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος», στο Connell R. W., *Το Κοινωνικό Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 1 -29.

Κολύρη, Χ. (2017), *Το φύλο σαν δόλωμα: Ψυχανάλυση, πολιτική και τέχνη*, Αθήνα, Πατάκης.

Κυριακός, Κ. (2017), *Επιθυμίες και Πολιτική: Η Queer Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου (1924-2016)*, Αθήνα, Αιγόκερως.

Λαχανιώτη, Λ. (2012), «Από τη λεσβιακή θεματική στο κουίρ: Η διαδρομή μιας εμπειρικής έρευνας», στο Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α. (επιμ.) *Σώμα-Φύλο-Σεξουαλικότητα: Λοατκ Πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 93-104.

Levet, B. (2019), *Θεωρία του φύλου ή Ένας κόσμος αγγελικά πλασμένος*, Αθήνα, Ποικίλη Στοά.

Λυριντζής, Χ. (1990). «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 44-69.

Μαρνελάκης, Γ. (2014), *Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου*, Αθήνα, futura.

Mitchell, E. (2017), «Είμαι γυναίκα και άνθρωπος: Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική της θεωρίας της διαθεματικότητας», *Διαλυτικό* 1, σσ. 31-47.

Μπακοπούλου, Ε. (2006), «Η φίλη μου η Ντόρα Ρωζέττη», *Οδός Πανός* 132, 2, σσ. 4-93.

Μπιούμπι, Φ. (1990), *Και το όνειρο πάγωσε: Ένα χρονικό του AIDS*, Αθήνα, Εξάντας.

Μπομπόλου, Λ. (2008), *Φεμινισμός εσωτερικού χώρου: Ιστορίες γυναικών, Χρονικό μιας πορείας στο φεμινιστικό κίνημα (1979-2005)*, Αθήνα, Κουκκίδα.

Νικολακόπουλος, Η. (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 203-237.

Νικολακόπουλος, Η. (2016), «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: Μεταξύ συνέχειας και ρήξης», στο Καραμανωλάκης, Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος Τ. (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 35-46.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1987), «Γυναίκες και πολιτική / Γυναίκες και πολιτική επιστήμη: η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 65, σσ. 3-22.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1996), «Πρόλογος: Κοινωνικά κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8, σσ. 7-13.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2002), *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2003), «Συγκρούσεις μεταξύ γυναικών: Γιατί όχι, Ουσιοκρατικές προϊδεάσεις και γυναικείες πολιτικές αντιπαραθέσεις», στο Βλαχούτσικου, Χ., Καϊν Hart, L. (επιμ.), *Όταν οι γυναίκες έχουν διαφορές*, Αθήνα Μέδουσα, σσ. 164-181.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2007), «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 29, σσ. 5-39.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2018), «Τι μάθαμε για την έμφυλη ανισότητα: από τη θεωρία στην πολιτική», στο Βαΐου Ντ., Ψαρρά, Α. (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 39-50.

Παπανικολάου, Δ. (2017), «Συγκροτησιακή, υποστηρικτική, παλινωδική και ενσώματη – η λογοκρισία της ομοφυλοφιλίας στον μακρό 20^ο αιώνα», στο Πετσίνη Π.,

Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση*, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 206-220.

Παπανικολάου, Δ. (2018), *Κάτι τρέχει με την οικογένεια: έθνος, πόθος και συγγένεια στην εποχή της κρίσης*, Αθήνα, Πατάκη.

Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (2006), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Πετρόπουλος, Η. (1971), *Τα Καλιαρντά*, Αθήνα, Νεφέλη.

Rose, J. (2016), *Ποιος νομίζεις πως είσαι; Αφηγήματα Τρανς*, Αθήνα, Επέκεινα.

Ρωζέττη, Ν. (2005 [1929]), *Η ερωμένη της*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.) (1996), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχεία - Γεγονότα και Κείμενα*, τόμος 7, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή – Εκδοτική Αθηνών.

Τάσσης, Χ. (2017), «Ημιτελείς μετασχηματισμοί και δυσεπίλυτες αντιφάσεις του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος: σκέψεις για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 36, σσ. 134-158.

Ταχτσής, Κ. (1989), *Το Φοβερό Βήμα*, Αθήνα, Εξάντας.

Τζανάκη, Δ. (2018), *Φύλο & Σεξουαλικότητα: Ξεριζώνοντας το «Ανθρώπινο» (1801-1925)*, Αθήνα, Ασίνη.

Tilly, C. (2007), *Κοινωνικά Κινήματα: 1768-2004*, Αθήνα, Σαββάλας.

Τορπουζίδης, Κ. (2012), *Ομοφυλοφιλία, σεξουαλικότητα και η πάλη για την απελευθέρωση*, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Τσαπόγας, Μ., Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (2004), *Τα Δικαιώματα στην Ελλάδα, 1953-2003: Από το τέλος του Εμφυλίου στο τέλος της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Τσιόδουλος, Σ. (2012), *Τιμωρία, η σκοτεινή όψη της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, futura.

Τσιώλης, Γ., Σιούτη, Ε., (επιμ.) (2013), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα: Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Νήσος.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και Τεχνικές Ανάλυσης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.

Γ. Τσιώλης (2018) «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο Ζαϊμάκης Γ. (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής έρευνας, σσ. 97-125.

Wolf, S. (2016), *Σεξουαλικότητα και σοσιαλισμός: Ιστορία, πολιτική και θεωρία της απελευθέρωσης των ΛΟΑΤ*, Αθήνα, Redmarks.

Χαλκιά, Α. (2011), *Έμφυλες βιαιότητες: εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Β. Ξενόγλωσση

Abel, E. (1993), «Black writing, white reading: Race and the politics of feminist interpretation», *Critical Inquiry* 19, 3, σσ. 470-498.

Anzaldua, G. E. (2002), «Preface: (Un)natural Bridges: (Un)safe Spaces», στο Anzaldua, G.B. and Keating, A. (επιμ.), *The Bridge We Call Home: Radical Visions for Transformation*, New York, Routledge, σσ. 1-3.

Armstrong E. A., Cragg S. M. (2006), «Movements and Memory: The Making of the Stonewall Myth», *American Sociological Review* 71, 5, σσ. 724-751.

Armund, G., Dhejne, C., Olofsson, J. I., Rodriguez-Wallberg, K. A. (2016), «Transgender men's experiences of fertility preservation: a qualitative study», *Human Reproduction* 32, 2, σσ. 383-390.

Arndt, S. (2005), «Boundless Whiteness? Feminism and White Women in the Mirror of African Feminist Writing», *Matatu* 29-30, 1, σσ. 157-172.

Baer, H. (2016), «Redoing feminism: digital activism, body politics, and neoliberalism», *Feminist media studies* 16, 1, σσ. 17-34.

Bailey, C. (1997), «Making Waves and Drawing Lines: The Politics of Defining the Vicissitudes of Feminism», *Hypatia* 12, 3, σσ. 17-28.

Balsiger, P., Lambelet, A. (2014), «Participant Observation», στο Della Porta, D. (επιμ.), *Methodological Practices in Social Movement Research*, Oxford, Oxford University Press, σσ. 144-172.

Barriball, K. L., While, A. (1994), «Collecting data using a semi-structured interview: a discussion paper», *Journal of Advanced Nursing-Institutional Subscription* 19, 2, σσ. 328-335.

Beachy, R. (2010), «The German Invention of Homosexuality», *The Journal of Modern History* 82, 4, σσ. 801-838.

Biernacki, P., Waldorf, D. (1981), «Snowball Sampling: Problems and Techniques of Chain Referral Sampling», *Sociological Methods & Research* 10, 2, σσ. 141-163.

Binnie, J. (1995), «Trading places: consumption, sexuality and the production of queer space», στο Bell, D., Valentine, G. (επιμ.), *Mapping desire: Geographies of sexualities*, London, Routledge, σσ. 182-199.

Bordo, S. (1993), «Feminism, Foucault and the politics of the body», στο Ramazanoglu, C. (επιμ.), *Up against Foucault: Explorations of some tensions between Foucault and feminism*, London, New York, Routledge, σσ. 179.

Braithwaite, A. (2002), «The personal, the political, third-wave and postfeminisms», *Feminist Theory* 3, 3, σσ. 335-344.

Brandt, J., Kizer, S. (2015), «From Street to Tweet; Popular Culture and Feminist Activism», στο Trier-Bieniek, A. (επιμ.), *Feminist Theory and Pop Culture. Teaching Gender*, Rotterdam, Sense Publishers, σσ. 115-127.

Braun, V., Clarke, V. (2012), «Thematic analysis», στο Cooper, H. (επιμ.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Washington, American Psychological Association, σσ. 51-77.

Breines, W. (2006), *The trouble between us: An uneasy history of white and black women in the feminist movement*, New York, Oxford University Press.

Brown, W. (1997), «The impossibility of women' s studies», *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 9, 3, σσ. 79-101.

Collective, C. R. (1978), «A Black Feminist Statement», στο Eisenstein, Z. (επιμ.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York, Monthly Review Press, σσ. 210-218.

Callis, A. S. (2014), «Bisexual, pansexual, queer: Non-binary identities and the sexual borderlands», *Sexualities* 17, 1-2, σσ. 63-80.

Carastathis, A. (2014), «The concept of intersectionality in feminist theory», *Philosophy Compass* 9, 5, σσ. 304-314.

Carter, D. (2004), *Stonewall: The Riots That Sparked the Gay Revolution*, New York, St. Martin's Press.

Chamberlayne, P., Bornat, J., Wengraf, T. (επιμ.) (2000), *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, London, Routledge.

Chairetis, S. (2017), «Negotiating heteronormativity in the family melodrama: a case study of Giorgos Katakouzinou's *Angelos/Angel* (1982)», *Filmicon: Journal of Greek Film Studies* 4, σσ. 7-28.

Cohen, C. J. (1997), «Punks, bulldaggers, and welfare queens: The radical potential of queer politics?», *GLQ: A journal of lesbian and gay studies* 3, 4, σσ. 437-465.

Council of Europe (2011), *Council of Europe standards: Combating Discrimination on Grounds of Sexual Orientation or Gender Identity*, Strasburg, Council of Europe Publishing.

Crenshaw, K. (1989), «Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics», *The University of Chicago Legal Forum* 1, 8, σσ. 139-167.

Crenshaw, K. (1991), «Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Colour», *Stanford Law Review* 43, 6, σσ. 1241-1299.

D'Souza, R. (2018), *What's Wrong with Rights? Social Movements, Law and Liberal Imaginations*, London, Pluto Press.

Dreger, A. D., Herndon, A. M. (2009), «Progress and Politics in the Intersex Rights Movement: Feminist Theory in Action», *Lesbian and Gay Studies* 15, 2, σσ. 199-224.

Drescher, J. (2015), «Out of DSM: Depathologizing Homosexuality», *Behavioral Sciences* 5, 4, σσ. 565-575.

Dundes, A. (1987), «At Ease, Disease – AIDS, Jokes as Sick Humor», *American Behavioral Scientist* 30, 3, σσ. 72-81.

Dynes W. R., Donaldson S. (1992), *Homosexuality & Government, Politics & Prisons*, New York, London, Garland.

Elliott, J. (2005), *Using Narrative Social Research. Quantitative and Qualitative Approaches*, London, Sage.

Enszer, J. R. (2016), «"How to stop choking to death": Rethinking lesbian separatism as a vibrant political theory and feminist practice», *Journal of lesbian studies* 20, 2, σσ. 180-196.

Escoffier, J. (2008), «Left-wing Homosexuality: Emancipation, Sexual Liberation, and Identity Politics», *New Politics* 7, 1, σσ. 105-110.

Farred G. (2000), «Endgame Identity? Mapping the New Left Roots of Identity Politics», *New Literary History* 31, 4, σσ. 627-648.

Foner, P. S. (επιμ.) (2014), *The Black Panthers Speak*, Philadelphia, New York, Haymarket Books.

Fukuyama, F. (1991), *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press.

Galupo, M. P., Davis, K. S., Gryniewicz, A. L. & Mitchell, R. C. (2014), «Conceptualization of Sexual Orientation Identity Among Sexual Minorities: Patterns Across Sexual and Gender Identity», *Journal of Bisexuality* 14, 3-4, σσ. 433-456.

Geerts, E., van der Tuin, I. (2013), «From interseccionalidad to interference: Feminist ontological reflections on the politics of representation», *Women's Studies International Forum* 41, 3, σσ. 171-178.

Georgakas, D. (2000), «On the successes and failures of the Dodge revolutionary union movement (DRUM)», *A Critical Journal of Black Politics, Culture, and Society* 2, 2, σσ. 18-26.

Gimenez, M. E. (2001), «Marxism, and Class, Gender, and Race: Rethinking the Trilogy», *Race, Gender & Class Journal* 8, 2, σσ. 23-33.

Gimenez, M. E. (2004), «Connecting Marx and feminism in the era of globalization: A preliminary investigation», *Socialism and Democracy* 18, 1, σσ. 85-105.

Gimenez, M. E. (2005), «Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited», *Science & Society* 69, 1, σσ. 11-32.

Gubar, S. (1984), «Sapphistries», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 10, 1, σσ. 43-62.

Gunther, S. (2019), «Making Sense of the Anti-same-sex-marriage Movement in France», *French Politics, Culture and Society* 37, 2.

Hall, S., Held, D. (1989), «Citizens and Citizenship», στο Hall S., Jacques, M. (επιμ.), *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*, Buckingham, Open University Press, σσ. 173-190.

Handcock, M. S., Gile, K. J. (2011), «Comment: On the Concept of Snowball Sampling», *Sociological Methodology* 41, 1, σσ. 367-371.

Harding, S. (1986), *The Science Question in Feminism*, Ithaca, London, Cornell University Press.

Harding, S. (1993), «Rethinking Standpoint Epistemology: What is “Strong Objectivity”?», στο Alcoff, L., Potter, E. (επιμ.), *Feminist Epistemologies*, London, New York, Routledge, σσ. 49-82.

Harding, S. (1995), «Strong Objectivity: A Response to the New Objectivity Question», *Synthese* 104, 3, σσ. 331-349.

Hartal, G. (2018), «Fragile subjectivities: constructing queer safe spaces», *Social & Cultural Geography* 19, 8, σσ. 1053-1072.

Hartigan Jr, J. (1997), «Establishing the fact of whiteness», *American Anthropologist* 99, 3, σσ. 495-505.

Hess, K., Langford, J., Ross. K. (1981), *Feminism first: An essay of lesbian separatism*, Seattle, WA, Tsunami Press.

Hintz, A., Milan, S. (2010), «Social science is police science: Researching grassroots activism», *International Journal of Communication* 4, σσ. 837-844.

Hobsbawm, E. (1996), «Identity politics and the left», *New Left Review* 1/217, σσ.38-47.

Hocquenghem, G. (1993 [1972]), *Homosexual Desire*, Durham, London, Duke University Press.

Housholder, A.P. (2015), «Girls, GRRRLS, GIRLS: Lena Dunham, Girls, and the contradictions of Fourth Wave Feminism», στο Trier-Bieniek, A. (επιμ.) *Feminist Theory and Pop Culture*, Leiden, Boston, Brill Sense, σσ. 19-33.

Hunter, M. A. (2010), «All the Gays are White and all the Blacks are Straight: Black Gay Men, Identity, and Community», *Sexuality Research and Social Policy* 7, 2, σσ. 81–92.

James, C. (1996), «Denying complexity: The dismissal and appropriation of bisexuality in queer, lesbian, and Gay theory», στο Beemyn, B., Eliason, M. (επιμ.), *Queer Studies: A Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Anthology*, New York, New York University Press, σσ. 217–240.

Kakoliris, G. (2009), «How Radical is Derrida's Deconstructive Reading?», *Derrida Today* 2, 2, σσ. 177-186.

Kelle, U. (2005), «“Emergence” vs. “Forcing” of Empirical Data? A Crucial Problem of “Grounded Theory” Reconsidered», *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 6, 2, Art. 27.

Lloyd, E. A. (1995), «Feminism As Method: What Scientists Get That Philosophers Don't», *Philosophical Topics* 23, 2, σσ. 189-220.

Lloyd, E. A. (1997), «Feyerabend, Mill and Pluralism», *Philosophy of Science* 64, 1, σσ. 396-407.

Lorde, A. (1984 [1977]), *Sister Outsider: Essays and Speeches*. New York, Crossing Press.

Malick, D. E. (1993), «The condemnation of homosexuality in Romans 1: 26-27», *Bibliotheca sacra* 150, 599, σσ. 327-40.

Mann, S. A., Huffman, D. J. (2005), «The decentering of second wave feminism and the rise of the third wave», *Science & society*, 69, 1: Special issue, σσ. 56-91.

Mason, J. (2002), *Qualitative Researching*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

McCall, L. (2005), «The complexity of intersectionality», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30, 3, σσ. 1171-1800.

McDermott, R., Hatemi, P. K. (2011), «Distinguishing Sex and Gender», *Political Science and Politics* 44, 1, σσ. 89-92.

Melucci, A. (1995), «The process of collective identity», στο Johnston, H., Klandermans, B. (επιμ.), *Social movements and culture*, Minneapolis, University of Minnesota Press, σσ. 41-63.

Moore, M. R. (2006), «Lipstick or Timberlands? Meanings of Gender Presentation in Black Lesbian Communities», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 32, 1, σσ. 113-139.

Moore, M. R. (2010), «Articulating a Politics of (Multiple) Identities», *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 7, 2, σσ. 315–334.

Munro, E. (2013), «Feminism: A Fourth Wave?», *Political Insight* 4, 2, σσ. 22–25.

Nayak, S. (2017), «Location As Method», *Qualitative Research Journal* 17, 3, σσ. 202-216.

Ng, E. (2013), «A “Post-Gay” Era? Media Gaystreaming, Homonormativity, and the Politics of LGBT Integration», *Communication, Culture & Critique* 6, 2, σσ. 258-283.

Peniel, E. J. (2009), «Rethinking the Black Power Era», *The Journal of Southern History* 75, 3, σσ. 707-716.

Puar, J. (2007), *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*, Durham, N.C., Duke University Press.

Richardson, D. (2000), «Constructing sexual citizenship: theorizing sexual rights», *Critical social policy* 20, 1, σσ. 105-135.

Rivers, N. (2017), *Postfeminism(s) and the Arrival of the Fourth Wave: Turning Tides*, Cheltenham, Palgrave Macmillan.

Rubin, G. (1993 [1983]), «Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality», στο Ablove, H., Barale, M. A. (επιμ.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*, New York, Routledge, σσ. 157-210.

Rubin, G. (2001 [1991]), «The Catacombs: A Temple of the Butthole», στο Thompson M. (επιμ.), *Leatherfolk: Radical Sex, People, Politics and Practice*, Los Angeles, Alyson Books, σσ. 119-141.

Rudy, K. (2001), «Radical feminism, lesbian separatism, and queer theory», *Feminist Studies* 27, 1, σσ. 190-222.

Russell, T. (2008), «The Color of Discipline: Civil Rights and Black Sexuality», *American Quarterly* 60, 1, σσ. 101-128.

Said, E. (1978), *Orientalism*, New York, Pantheon.

Sifaki, A. (2016), «Which side are we on? Feminist studies in the time of neoliberalism or neoliberal feminist studies?», *Women's Studies International Forum* 54, σσ. 111-118.

Smith, S. (2013), «Black feminism and intersectionality», *International Socialist Review* 91, 11.

Stein, M. (2005), «Theoretical Politics, Local Communities: The Making of US LGBT Historiography», *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 11, 4, σσ. 605-625.

Stokes, J. (1996), *Oscar Wilde: Myths, miracles & imitations*, Cambridge, Cambridge University Press.

Taylor, K. Y. (επιμ.) (2017), *How We Get Free: Black Feminism and the Combahee River Collective*, Chicago, Haymarket Books.

Tripp, L. (1969), «D.R.U.M. – VANGUARD OF THE BLACK REVOLUTION: Dodge Revolutionary Union Movement States History, Purpose and Aims», *The South End* 27, 62, σσ. 1-12.

Vaismoradi, M., Turunen, H., Bondas, T. (2013). «Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study», *Nursing & Health Sciences* 15, 3, σσ. 398–405.

Verloo, M., Pantelidou Maloutas, M., (2005). «Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe», Thematic issue of *The Greek Review of Social Research* 117, pp. 3-10.

Warner, S. (2012), *Acts of Gaiety: LGBT Performance and the Politics of Pleasure*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.

Weeks, J. (2012), *Sex, Politics and Society: The regulation of sexuality since 1800*, London, New York, Routledge.

Γ. Ψηφιακές πηγές

Αντωνόπουλος, Θ. (2019α), «Από τα '70s μέχρι σήμερα: αυτοί είναι οι σημαντικότεροι σταθμοί ΛΟΑΤΚΙ+ ακτιβισμού στην Ελλάδα», δημοσιεύτηκε στις 7.6.2019 στη www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/240278/apo-ta-70s-mexri-simera-aytoi-einai-oi-simantikoteri-stathmoi-toy-loatki-aktivismoy-stin-ellada

Αντωνόπουλος, Θ. (2019β), «Ελισάβετ Βακαλίδου: «Καπετάνιος» της ψυχής της και πρωτεργάτρια του ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος», δημοσιεύτηκε στις 20.6.2019 στη www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/240596/elisavet-vakalidoy-kapetaniotis-psyxis-tis-kai-protergatria-toy-loatki-kinimatos?fbclid=IwAR10bS9-CSa5N2q4eBSeBwybiWLeRKE9Lo2upHs9119VRAQ2snzwCOfkUbs

Αντωνόπουλος, Θ. (2019γ), «Τα πρώτα θύματα του AIDS στην Ελλάδα», δημοσιεύτηκε στις 14.8.2019 (updated) στη www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/242749/ta-prota-thymata-toy-aids-stin-ellada

Βακαλίδου, Ε. (2019), «Το τρανς κίνημα όπως το έζησα», δημοσιεύτηκε στις 16.6.2019 στην www.efsyn.gr:

https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/199942_trans-kinima-opos-ezisa

Γκελτής, Θ. (2019), «Από το 1976 μέχρι το 1990: το κίνημα για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας», δημοσιεύτηκε στις 16.6.2019 στην www.efsyn.gr:

https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/199943_apo-1976-mehri-1990-kinima-gia-tin-apeleytherosi-tis-omofylofilis-epithymias

Θεοφίλου, Τ. (2018), «Ο Χρήστος Ρούσσοσ Σκότωση τον Σύντροφό του και Έζησε 15 Χρόνια στη Φυλακή με Κινηματογραφικούς Έρωτες», δημοσιεύτηκε στις 9.1.2018 στο www.vice.com:

<https://www.vice.com/gr/article/gywd93/o-xrhstos-royssos-skotwse-ton-syntrofo-toy-kai-ezhse-15-xronia-sth-fylakh-me-kinimatografikoys-erwtes>

Ιωαννίδης, Α. (2018), «Λουκάς Θεοδωρακόπουλος: η συνέντευξη της ζωής του», δημοσιεύτηκε στις 26.10.2018 στο www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/212738/loykas-theodorakopoulos-i-synenteyksi-tis-zois-toy

Κατσιαμπούρα, Γ. (2009), «Φύλο και επιστημολογία», δημοσιεύτηκε στις 19.6.2009 στην www.fylopedia.uoa.gr:

http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Φύλο_και_επιστημολογία

Λέκκα, Β. (2013), «Μορφές κανονικοποίησης της σεξουαλικότητας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες: Μία κριτική ανάγνωση του “Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders»», δημοσιεύτηκε στις 17.6.2013 στο blog «Κριτική στην Επιστήμη», kritikistinepistimi.wordpress.com:

<https://kritikistinepistimi.wordpress.com/2013/06/17/%CE%AD-%CE%AF/>

Λέκκας, Ν. (2018), «Ένα περιοδικό που πέρασε από σαράντα κύματα», δημοσιεύτηκε στις 29.3.2018 στη www.bibliotheque.gr:

<https://www.bibliotheque.gr/article/70390>

Λουκά, Μ. (2019), «*Η γενιά του Stonewall: Ο Νίκος Διαμαντίδης συμμετείχε στο 1^ο Pride της Νέας Υόρκης και θα συμμετάσχει και στο 50^ό*», δημοσιεύτηκε στις 28.06.2019 στο www.pressenza.com:

<https://www.pressenza.com/el/2019/06/i-genia-tou-stonewall-o-nikos-diamantidis-summeteixe-sto-1o-pride>

Μανδηλαρά, Τ. (2019), «Πάολα: Η πολιτική φωνή της επιθυμίας και της άλλης Αθήνας», δημοσιεύτηκε στις 12.6.2019, στη www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/240569/paola-i-politiki-foni-tis-epithymias-kai-tis-allis-athinas

Ξυνού, Α. (2015), «Σε μία συμβολική κίνηση, ο Παρασκευόπουλος καταργεί διάταξη για ασέλγεια παρά φύση μεταξύ αρρένων», δημοσιεύτηκε στις 20.12.2015 στο www.news247.gr:

<https://www.news247.gr/politiki/se-mia-symvoliki-kinisi-o-paraskeyoyoylos-katargei-diataxi-gia-aselgeia-para-fysi-metaxy-arrenon.6393558.html>

Παρίδης, Χ. (2018), «Η gay φούσκα του ΚΛΙΚ (και η φούσκα του ΠΑΣΟΚ)», δημοσιεύτηκε τις 16.04.2018 στο www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/189005/i-gay-foyska-toy-klik-kai-i-foyska-toy-pasok

Πετροπούλου, Ε. (2019), «Από το 1990 μέχρι το 2004: δράσεις, ορατότητα, συνεργασίες», δημοσιεύτηκε στις 16.6.2019 στην www.efsyn.gr:

https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/199963_apo-1990-mehri-2004-driseis-oratotita-synergasies

Σαραντάκος, Ν. (2017), «Καλιαρντά από το 1904!», δημοσιεύτηκε στις 27.12.2017, στο ιστολόγιο: Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία, sarantakos.wordpress.com:

<https://sarantakos.wordpress.com/2017/12/27/kaliarnta/>

Σεργουλόπουλος, Φ. (2019), «Η «συνωμοσία» των ομάδων: Πόσο εύκολο είναι να αλλάξουμε τη γλώσσα;», δημοσιεύτηκε στις 8.8.2019, στο www.lifo.gr:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/247412/i-synomosia-ton-omadon-poso-eykolo-einai-na-allaksoyme-glossa

Συμεωνίδου, Ρ. (2019), «Το υπέροχα ποικιλόμορφο φάσμα του βιολογικού φύλου: Ίντερσεξ παιδιά και άνευ όρων αγάπη», δημοσιεύτηκε στις 16.6.2019 στην www.efsyn.gr:

https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/199860_yperooha-poikilomorfo-fasma-toy-biologikoy-fyloy-intersex-paidia-kai-aney

Gold, M., Norman, D. M. (2019), «Stonewall Riot Apology: Police Actions Were ‘Wrong’, Commissioner Admits», δημοσιεύτηκε στις 6.6.2019 στη www.nytimes.com.

<https://www.nytimes.com/2019/06/06/nyregion/stonewall-riots-nypd.html>

Sarrubba, S. (2019), «These are the places where Pride parades were banned», δημοσιεύτηκε στις 17.06.2019 στο www.gaystarnews.com.

<https://www.gaystarnews.com/article/countries-pride-parades-banned/#gs.31bwy0>

Synovitz, R., Cosic, G. (2019), «Lesbian PM Or Not, Serbia Blocks Gays’ Path To Parenthood», δημοσιεύτηκε στις 22.8.2019 στο www.rferl.org:

<https://www.rferl.org/a/lesbian-pm-or-not-serbia-blocks-gays-path-to-parenthood/30123813.html>

Δ. Βίντεο – Ήχος - Εικόνα

Χρήστης: PaolaProjectTeam, Εκπομπή: «Με την Θέκλα και την Πάολα», Από την εκπομπή *Καθόμαστε στο Κόκκινο*, δημοσιεύτηκε τη 16 Δεκεμβρίου 2014, στο youtube.com.

<https://www.youtube.com/watch?v=4RuIT-5OqWY>

Χρήστης: Ανδρέας Χατζηνικολάου. Ομιλία: «Ανδρέας Παπανδρέου 1981. Θεσσαλονίκη. Εθνικές Εκλογές», δημοσιεύτηκε στις 4 Δεκεμβρίου 2013, στο youtube.com

<https://www.youtube.com/watch?v=NaV4Nwm4imU>

«Ιστοριογραμμή του κινήματος των λοατκι δικαιωμάτων», διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Πολύχρωμου Σχολείου, www.rainbowschool.gr.

http://rainbowschool.gr/wp-content/uploads/2018/03/lgbtqi_timeline.pdf

Πηγή φωτογραφίας εξωφύλλου:

https://www.lifo.gr/articles/lgbt_articles/240278/apo-ta-70s-mexri-simera-aytoi-einai-oi-simantikoteroi-stathmoi-toy-loatki-aktivismoy-stin-ellada